

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της
Τέχνης»

Ειδίκευση: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία: ελληνοβενετικός, οθωμανικός, νεότερος
ελληνικός κόσμος»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία:

Η Απριλιανή Εξέγερση του 1876 στην Βουλγαρία: Η ελληνική οπτική

Εισηγήτρια: Φωτεινή Δαρκαδάκη

A.M.: 7561132100008

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Επόπτης:

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μέλη:

Μανόλης Κούμας, Επίκουρος καθηγητής, ΕΚΠΑ

Ανδρέας Λυμπεράτος, Αναπληρωτής καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Αθήνα, Ιανουάριος, 2024

Περιεχόμενα

Βραχυγραφίες	3
Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο Πρώτο	21
<i>Έθνη και εθνικισμός: Η Ανατολική κρίση του 1876</i>	21
1.1. Ο ελληνικός εθνικισμός κατά τη δεκαετία του 1870 και ο ρόλος του αντισλαβισμού	25
1.2. Βουλγαρικός εθνικισμός	30
Κεφάλαιο Δεύτερο	35
<i>Το ιστορικό πλαίσιο της Απριλιανής Εξέγερσης: Η Ανατολική κρίση του 1875 - 1878</i>	35
2.1. Η διεθνοποίηση των γεγονότων της Απριλιανής Εξέγερσης του 1876	40
Κεφάλαιο Τρίτο	47
<i>Η ελληνική πολιτική σκηνή 1875-1878</i>	47
3.1. Ο ρόλος του βασιλιά Γεωργίου Α΄	53
3.2. Η δημόσια συζήτηση στον Τύπο	56
Κεφάλαιο Τέταρτο	66
<i>Η δράση των εθνικών εταιρειών (1876-1878)</i>	66
4.1. Αδελφότητα.....	69
4.2. Εθνική Αμυνα.....	72
4.3. Μικρότερης εμβέλειας σύλλογοι και ιδιωτικές πρωτοβουλίες	76
4.3.1. Το παράδειγμα του Ρήγα	76
4.3.2. Το παράδειγμα του Λεωνίδα Βούλγαρη	80
4.4. Συλλαλητήρια στην Αθήνα (1876)	84
Κεφάλαιο Πέμπτο	90
<i>Η ελληνική εξωτερική πολιτική στην κρίση του Ανατολικού Ζητήματος 1876</i>	90
5.1. Η επίσημη ελληνική αντίδραση στην είδηση της Απριλιανής Εξέγερσης	92
5.2. Οι εθνικές διαφορές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων	98
5.3. Η Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και η πορεία προς το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο	102
Αντί epilόγου.....	105
Παράρτημα	111
.....	111
Πρωτογενείς πηγές και δευτερογενής βιβλιογραφία	115

Βραχυγραφίες

αρ.	αριθμός
Βλ.	Βλέπε
έκδ.	έκδοση
επιμ.	επιμέλεια
εφ.	εφημερίδα
ίδρ.	ίδρυση
ΚΥ	Κεντρική Υπηρεσία (του ΥΠΕΞ)
μετ.	μετάφραση
πρωτ.	πρωτοκόλλου
ΥΔΙΑ	Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου
ΥΠΕΞ	Υπουργείο Εξωτερικών
φάκ.	φάκελος
χ.τ.	χωρίς τόπο (έκδοσης)
χ.χ.	χωρίς χρονολογία έκδοσης
χ.ε.	χωρίς εκδότη

Ευχαριστίες

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (ΜΔΕ) δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την συμβουλή, πολύτιμη καθοδήγηση και συμπαράσταση που μου παρείχε ο επόπτης μου, Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης. Του χρωστάω συν τοις άλλοις την αρχική έμπνευση κατά τα προπτυχιακά έτη που με ώθησε να ασχοληθώ με το θέμα των Βαλκανίων. Μεγάλες ευχαριστίες οφείλω στον κύριο Μανόλη Κούμα, που στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών σεμιναριακών του μαθημάτων ήρθα σε επαφή με την μελέτη του Τύπου ως βασικού σώματος πηγών, δίνοντάς μου ώθηση για την ενασχόληση με νέα ερευνητικά πεδία. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Ανδρέα Λυμπεράτο, τον οποίο πέρα από την εκτίμηση που του έχω για το ερευνητικό του έργο, η στήριξη η συμβολή και η βοήθειά του σε ένα καίριο σημείο της διπλωματικής μου ήταν απαραίτητη δίνοντάς της νέες κατευθύνσεις. Τους ευχαριστώ όλους που με τίμησαν με το να βρίσκονται στην τριμελή μου επιτροπή.

Ύστερα οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ την οικογένειά μου, η οποία μου έδωσε από μικρή ηλικία τα διανοητικά ερεθίσματα για όλο αυτό το ταξίδι, την μητέρα μου Χριστίνα Κοντογιαννοπούλου για την απεριόριστη στήριξη, υπομονή και αγάπη που με συντρόφευε όλο αυτό το διάστημα και ασφαλώς τον πατέρα μου, Βασίλη Δαρκαδάκη για την ακούραστη και ειλικρινή του αγάπη όλα αυτά τα χρόνια μέχρι και την ύστατη στιγμή, που δυστυχώς δεν κατάφερε να δει αυτή την εργασία να ολοκληρώνεται. Ιδιαίτερα ευχαριστώ οφείλω επίσης, στην θεία μου Γιάννα Κοντογιαννοπούλου και τον θείο μου Σάββα Χριστοφίδη που δεν τους ξεχωρίζω από την μητέρα και τον πατέρα μου και η καθοδήγησή τους όλα τα χρόνια των σπουδών μου στάθηκε πολύτιμη για την διαμόρφωση της σκέψης μου και η συμβολή τους ήταν καθοριστική για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Τις φίλες και τους φίλους μου, άλλους επί σειρά ετών και όσους μπήκαν ξαφνικά αλλά εξίσου επιδραστικά στην ζωή μου, πάνω από όλα την Αναστασία Νιχάλ Σουμπάι Προυντζοπούλου, που η φιλία της υπήρξε η μεγαλύτερη δύναμη, τον Αλέξανδρο Κακαζιάννη, την Αναστασία Σταθοπούλου που καθόρισε με την παρουσία της τον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών, τον Γιώργο Σμυρναίο, την Βασιλική Πιρούνια, την Μαριάννα Μιχάλα που με άκουσαν, συζήτησαν μαζί μου ατέλειωτες ώρες και με ανέχτηκαν στην διαδικασία έρευνας και συγγραφής μέσω της στήριξης και υπομονής τους. Παρόλο που το τεράστιο ευχαριστώ που τους οφείλω δεν χωρά σε αυτή τη σελίδα,

θα ήθελα να ξέρουν πως ο καθένας τους ξεχωριστά με βοήθησε να διαχειριστώ την πίεση, το άγχος και τις δυσκολίες, τις οποίες συνεπάγεται μία διανοητική έρευνα. Εξάλλου η διαδικασία της συγγραφής αν και από την φύση της μοναχική, οδηγεί στην αναμέτρηση με τα όρια και τις αντοχές σου και χωρίς την κατανόησή τους η ολοκλήρωσή της θα ήταν ανέφικτη. Ειδικές ευχαριστίες αξίζουν στον Γιώργο Τσίγκο για όλη την συντροφιά που μου παρείχε, στηρίζοντάς με, με τον πιο όμορφο τρόπο.

Εισαγωγή

«Ένας κυκεώνας φυλών και γλωσσών, όπου Βούλγαροι και Έλληνες, Αλβανοί και Σλάβοι, Οθωμανοί, Ισπανοεβραίοι και Ρουμάνοι ζουν ο ένας πλάι στον άλλον.»¹

Η πολυεθνική συνύπαρξη που υφίστατο στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που δηλώνεται στο αρχικό μας χαρακτηριστικό παράθεμα, επρόκειτο να δώσει με την ανάδυση των εθνών-κρατών τον 19ο αιώνα, τη θέση της σε περισσότερο «ομοιογενή» έθνη. Η παρούσα εργασία εξετάζει ένα τέτοιο παράδειγμα ανάδυσης ενός εθνικού κράτους, της Βουλγαρίας, δια μέσου της κορυφαίας επαναστατικής στιγμής του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, της Απριλιανής Εξέγερσης του 1876. Το γεγονός αυτό αναλύεται ως μία όξυνση της Ανατολικής κρίσης, το αποκορύφωμα μίας εποχής γενικευμένων επαναστάσεων στην Βαλκανική και θα μας απασχολήσει για δύο λόγους.

Ο πρώτος ήταν ότι η εξέγερση αυτή προκάλεσε ριζικές εξελίξεις στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου, θέτοντας υπό αμφισβήτηση εμπεδωμένες έως τότε ιδεολογίες ως προς την εθνική υπεροχή αλλά και κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα ως προς την εξωτερική της πολιτική. Κυρίαρχα για το εάν η πολιτική της ουδετερότητας που εφάρμοζε απέναντι στις επαναστάσεις των σλαβικών λαών της Βαλκανικής ήταν η ενδεδειγμένη για την προάσπιση των εθνικών επιδιώξεων η συζήτηση για την πολιτική αυτή, στάθηκε έτσι αρκετή να εκθέσει τις παθογένειες και τα προβλήματα που ήταν ενδημικά στον ελληνικό πολιτικό βίο και στα οποία πρέπει να συμπεριληφθεί και ο αντισλαβισμός ως νέα σταθερά της ελληνικής εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής ζωής. Ο δεύτερος σχετίζεται με το πώς αυτή η εξέγερση αποτέλεσε μία χαρακτηριστική έκφραση των μεταβολών που έλαβαν χώρα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στην περιοχή των Βαλκανίων ως απότοκο της σταδιακής παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της συνακόλουθης απελευθέρωσης ανταγωνιστικών μεταξύ τους εθνικισμών. Ένας αγώνας που είχε ως αφετηρία την μετάβαση του χριστιανικού πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την κοινή θρησκευτική συνείδηση του ορθοδόξου γένους (Rum Millet), στην αντίληψη της εθνικής ταυτότητας.²

---

¹ Maria Todorova, *Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση*, μετ. Ιουλία Κολοβού, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005, σ.59.

² Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ηράκλειο 2009, σ. ιε'.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να κατανοηθούν οι σχέσεις σύνδεσης αιτίου και αιτιατού των μεταβολών που συντελέστηκαν κατά το διάστημα της περιόδου 1876-1878 με την ελληνική πολιτική εξουσία. Βασικό ερώτημα της εργασίας θα αποτελέσει ο βαθμός στον οποίο η συγκεκριμένη εξέγερση άφησε κάποιο αποτύπωμα στην ελληνική πραγματικότητα, σε ποια γεγονότα δόθηκε έμφαση και πώς έγινε η πρόσληψή της μέσω του Τύπου. Μέσα από τα κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά συμφραζόμενα θα γίνει προσπάθεια να ανιχνευθούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στην πορεία του ελληνικού και βουλγαρικού εθνικισμού. Στο ερώτημα του πώς συγκρούονται δηλαδή (οι ήδη συγκροτημένες ή συγκροτούμενες μέσα στην Ανατολική Κρίση) διαφορετικές οπτικές για την επίτευξη των εθνικών αλυτρωτικών στόχων και ποιοι είναι οι κύριοι φορείς εκπροσώπησής τους. Σ' αυτό το ερώτημα εξαρχής εγείρει προβληματισμό ο τίτλος της εργασίας και συγκεκριμένα το κατά πόσο η ελληνική οπτική είναι μία, ενιαία και αδιάσπαστη ή περιλαμβάνει ποικίλες και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες οπτικές, που συνυπάρχουν.

Μεθοδολογικά θα μας απασχολήσει η ερμηνεία της μεταβαλλόμενης δυναμικής των όρων Ανατολικό Ζήτημα και εθνικισμός, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο και το πώς αυτό βοήθησε στην διαδικασία αναανοηματοδότησης αυτών των όρων για την ελληνική και βουλγαρική ιστορία. Βασικά ερωτήματα που θα γίνει προσπάθεια να φωτιστούν στην μελέτη μας είναι κάτω από ποιες συνθήκες (κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές) ξέσπασε η Απριλιανή Εξέγερση και έγινε γνωστή. Τί την έκανε να διαφέρει σε σχέση με τα υπόλοιπα επαναστατικά κινήματα που διαδραματίστηκαν στη βαλκανική, της δεκαετίας του 1870; Πώς αποτυπώθηκε από τον ελληνικό Τύπο και σε ποιο βαθμό επηρέασε την ελληνική πολιτική συμπαράσυροντας εσωτερικές εξελίξεις; Πώς καθορίστηκε η επίσημη ελληνική πολιτική;

Τα παραπάνω ερωτήματα θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Οι πρωτογενείς πηγές αντλήθηκαν από την Υπηρεσία του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ) και τους φακέλους 99:1Α/2, που διαθέτει 4.175 έγγραφα και ΑΑΚ:Ε, με 519 έγγραφα, τα οποία μελετήθηκαν δειγματοληπτικά λόγω του μεγάλου όγκου του υλικού. Ο όγκος των εγγράφων είναι ενδεικτικός και του αντίκτυπου της νέας όξυνσης του Ανατολικού Ζητήματος (1876-1878) στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Παράλληλα, έγινε συστηματική μελέτη του σύγχρονου της εποχής Τύπου. Οι βασικές εφημερίδες που θα αναλυθούν είναι η *Ωρα* (1875-1889), πολιτική εφημερίδα, όργανο του Πέμπτου κόμματος του Χαρίλαου Τρικούπη, με ιδρυτή τον ίδιο. Η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1870-1880, 1893-1895) με εκδότη κατά την περίοδο που θα μας απασχολήσει τον Ηρακλή Λαζαρίδη, επίσης πολιτική εφημερίδα, όργανο του κόμματος του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, ο οποίος ήταν και ο βασικός

αρθρογράφος της. Η *Εύβοια* (1876-1881) με συντάκτη τον Γεώργιο Ν. Φιλάρετο υπουργό, γερουσιαστή και εκδότη της συγκεκριμένης εφημερίδας, ο οποίος στηλίτευε μέσα από τις στήλες της, τις ανεπάρκειες του πολιτικού συστήματος. Η *Εφημερίς* (1873-1901, 1912-1922) με ιδρυτή της και πρώτο διευθυντή της, τον Δημήτριο Α. Κορομηλά, η οποία υπήρξε η πρώτη συστηματική και οργανωμένη καθημερινή πολιτική εφημερίδα.

Στην μελέτη μας εντάσσονται και η *Στοά*, (για την οποία οι πληροφορίες είναι ανεπαρκείς) με συντάκτη της, τον Αριστείδη Βάμπα, η *Σημιαία* (1871-1876), με συντάκτη-εκδότη της τον Κ. Γρυπάρη, που ήταν μια πολιτική εφημερίδα, η οποία ασκούσε έντονη κριτική στην πολιτική εξουσία και τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, η *Παλιγγενεσία* (1862-1899), με ιδρυτή-διευθυντή της τον Ιωάννη Αγγελόπουλο, που αποτέλεσε μια πολιτική εφημερίδα από τις πρώτες που εκδόθηκαν μετά την έξωση του Όθωνα, καθώς και ο *Νεολόγος Αθηνών* (1874-1879), με διευθυντή-συντάκτη τον Αλέξανδρο Σκαλίδη και βασική στόχευσή του την ψυχαγωγία και όχι τον πολιτικό σχολιασμό. Τέλος, υπό ανάλυση θα τεθεί και η *Le Messenger d' Athènes* (1875-1980), η οποία αποτέλεσε ένα ξενόγλωσσο φύλλο με μακρά διάρκεια έκδοσης, όπου παρουσίαζε και την ξένη ειδησεογραφία, ήταν γραμμένη στα γαλλικά, αναλύοντας την ελληνική πραγματικότητα με μία ευρωπαϊκή οπτική, με ιδρυτή της τον Αντώνιο Τζανετάκη Στεφανόπολι.³

Επίσης, θα χρησιμοποιηθεί ο σατιρικός Τύπος μέσα από το παράδειγμα της εφημερίδας *Ασμοδαίος* (1875-1876, 1880-1885). Η συγκεκριμένη επιλογή γίνεται σε μία προσπάθεια να δοθεί η ιδιαίτερη εικόνα που αναπαράγει αυτή η κωμική εφημερίδα, η οποία δέχτηκε επίθεση από τα λαϊκά έντυπα, καθώς θεωρήθηκε αριστοκρατική και φιλοδυτική. Η έκδοση της σατιρικής εφημερίδας *Ασμοδαίος*, που συνδύαζε την σάτιρα μέσω της αρθρογραφίας του Εμμανουήλ Ροΐδη με το καλλιτεχνικό σκίτσο από τον σκιτσογράφο Θέμο Άννινο συνιστά μία τομή στην ελληνική δημοσιογραφία, καθώς οι δύο αυτές προσωπικότητες ήταν από τις σημαντικότερες της ελληνικής-πνευματικής ζωής της εποχής.⁴ Ο *Ασμοδαίος* είχε μεγάλη απήχηση, διότι με τις γελοιογραφίες, μετέφερε μέσω της υπερβολής το κλίμα της εποχής με αμεσότητα. Επιπλέον, επικουρικά μελετήθηκε ο ξενόγλωσσος Τύπος, οι γαλλικές εφημερίδες: *Le Messenger du midi* (1848-1892), που είχε ειδικό τμήμα στην 2η σελίδα με θέμα: «Οι υποθέσεις της Ανατολής» (“Les affaires d’ orient”), αποτελούσε μία ανεξάρτητη, συντηρητική εφημερίδα, καθώς και η εφημερίδα *Le Temps* (1861-), η οποία ήταν μία συντηρητική, ρεπουμπλικανική εφημερίδα και αποτέλεσε το ανεπίσημο όργανο της

---

³Τα αντίστοιχα λήμματα των εφημερίδων που εξετάζονται εδώ εντοπίζονται στο: Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ), Αθήνα 2008, τόμ. Α΄, σσ. 153, 297, τόμ. Β΄, σσ. 272, 294, 323, τόμ. Γ΄, σσ. 298, 406 και τόμ. Δ΄, σσ. 385 431.

⁴Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*, Εστία, Αθήνα 2002, σ.52.

γαλλικής διπλωματίας. Η εφημερίδα ξεχώριζε χάρη στο εκτεταμένο δίκτυο ανταποκριτών της, ενώ η ποιότητα και η σοβαρότητά της αναγνωρίζονταν ευρέως.⁵ Όπως επίσης και οι αγγλικές εφημερίδες: *The Times* του Λονδίνου (ίδρ. 1785-) και η *Daily News*, (ίδρ. 1846-), με στόχο να αποτελέσει ένα φιλελεύθερο αντίπαλο της συντηρητικής εφημερίδας *The Times*.⁶

Από τις δευτερογενείς πηγές επιλέχθηκαν οι γενικές ιστορίες του Richard Crampton,⁷ όπως και της Barbara Jelavich,⁸ ως μία εισαγωγή για την πορεία του βουλγαρικού εθνικισμού μέχρι το 1876, στα οποία περιγράφονται και αναλύονται τα διάφορα ρεύματα του εθνικού κινήματος των Βουλγάρων, καθώς και οι συνθήκες που ευνόησαν στην δημιουργία του. Έργα βασικά και απαραίτητα για να γίνει αντιληπτό το ευρύτερο πλαίσιο και οι συνθήκες που συνδιαμόρφωσαν και ώθησαν στην ανάδυση της Απριλιανής Εξέγερσης. Στη συνέχεια, προκειμένου να αναλυθούν οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για τον σχηματισμό και την εξέλιξη της βουλγαρικής Αναγέννησης, απότοκο της οποίας ήταν και η γέννηση του βουλγαρικού εθνικισμού, επιλέχθηκε το βιβλίο του Roumen Daskalov.⁹ Βασικό κριτήριο για την επιλογή του συγκεκριμένου βιβλίου αποτέλεσε πως στο πλαίσιο του αναδεικνύονται οι επιμέρους ιδεολογίες που διαμορφώθηκαν κατά τη Βουλγαρική Αναγέννηση, και καθίσταται φανερό πως οι ιδεολογίες αυτές προέκυψαν ως απότοκο κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών παραμέτρων, μέσω μίας μακράς πορείας διαμόρφωσης.

Έπειτα στο πλαίσιο της συζήτησης για τις ελληνικές προσλήψεις των Βουλγάρων και την αλλαγή τους στα μέσα του 19ου αιώνα, μελετήθηκε το θεμελιώδες έργο της Έλλης Σκοπετέα¹⁰ για τη διαχείριση από τον ελληνικό εθνικισμό της ανόδου του βουλγαρικού, όπως και για την άρθρωση και τις υποδοχές της εθνικής ιδεολογίας σε ζητήματα προσλήψεων και εθνικών προσδιορισμών. Τέλος, ένα σημαντικό έργο που παρουσιάζει τις διαφορετικές προσεγγίσεις από την ελληνική πλευρά του βουλγαρικού Ζητήματος, είναι το βιβλίο του Παρασκευά Ματάλα.¹¹ Το βιβλίο εκθέτει λεπτομερώς όλη την πορεία μέχρι την δημιουργία του σχίσματος καθώς και τις ελληνικές αντιδράσεις στην ίδρυση της Εξαρχίας. Γι' αυτόν τον λόγο θα χρησιμοποιηθεί ως βασικό εργαλείο

---

⁵Τα αντίστοιχα λήμματα των εφημερίδων που εξετάζονται εδώ, ανακτήθηκαν στις 01/09/2023, από: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22Le%20Temps%20%3A%20journal%20des%20progr%C3%A8s%20politiques%22%29&keywords=Le%20Temps%20:%20journal%20des%20progr%C3%A8s%20politiques&suggest=1>.

⁶Τα αντίστοιχα λήμματα των εφημερίδων που εξετάζονται εδώ, ανακτήθηκαν, στις 28/10/2023, από: <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/daily-news-london>.

⁷R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford University Press, New York 2007.

⁸Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων 18ος-19ος αιώνας*, τομ.1, μετ. Χριστίνα Δεληστάθη, Πολύτροπον 2006² [1983].

⁹Roumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press (CEU), Budapest 2004.

¹⁰Έλλη Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

¹¹Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μίας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ), Ηράκλειο 2003.

ερμηνείας, απαραίτητο για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ εθνικής και θρησκευτικής ιδεολογίας, καθώς βασικό άξονα του βιβλίου αποτελεί η θεώρηση πως η κήρυξη του βουλγαρικού σχίσματος δεν προσδιόρισε μόνο τον εξωτερικό νέο εχθρό αλλά οδήγησε και σε εσωτερική οριοθέτηση του ελληνισμού. Τα έργα αυτά κρίθηκαν απαραίτητα να συμπεριληφθούν για μία αναγκαία θεωρητική και μεθοδολογική πλαισίωση. Παράλληλα, σημαντική στην μελέτη μας για την αναζήτηση των συσχετισμών και την καταγραφή των συνθηκών της ελληνικής οπτικής και στάσης απέναντι στην Ανατολική Κρίση του 1875-78 ήταν και η αξιοποίηση του έργου του Ευάγγελου Κωφού.¹²

Μέσα στις δυσκολίες της διαδικασίας συγγραφής της παρούσας εργασίας θα πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριληφθούν και οι περιορισμοί μεθοδολογικής φύσης από την προσπάθεια διερεύνησης των συνθηκών μίας εποχής που η ίδια η ανασύνθεσή της μπορεί να προκύψει μόνο μέσα από την συνομιλία με γραπτές μαρτυρίες, αποσπασματικές και δύσκολες στον εντοπισμό τους. Μία αναγκαία διευκρίνιση, η οποία θέτει και τα όρια της παρούσας μελέτης είναι πως στηρίχθηκε αποκλειστικά σε ελληνικές πηγές, ενώ δεν θα γίνει αναφορά σε βουλγαρικές πρωτογενείς πηγές και δευτερογενή βιβλιογραφία. Επομένως, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν επιχειρείται η εξάντληση του προς συζήτηση ζητήματος μέσω συγκριτικής ανάλυσης βουλγαρικών και ελληνικών πηγών αλλά μία μικρή συμβολή στην ανάλυση και ερμηνεία των εκφάνσεων της ελληνικής οπτικής, σχετικά με την όξυνση της Ανατολικής κρίσης του 1876.

Η συγκεκριμένη εργασία είναι διαρθρωμένη σε πέντε κεφάλαια καθένα από τα οποία σκοπό έχει να αναδείξει τα παραπάνω ζητήματα. Στο πρώτο κεφάλαιο μελετώνται γενικότερα στοιχεία για την περίοδο του Ανατολικού ζητήματος, μέσα στο πλαίσιο του οποίου θα εξεταστούν και ο ελληνικός και ο βουλγαρικός εθνικισμός. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην βουλγαρική «αναγέννηση» ή «παλιγγενεσία» ως διαδικασία «εθνικής αφύπνισης» και στον σημαίνοντα ρόλο που διαδραμάτισε η εκκλησιαστική χειραφέτηση ως μία βασική παράμετρος του βουλγαρικού εθνικισμού. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται μία ιστορική αναδρομή της Απριλιανής Εξέγερσης. Με αυτά τα εισαγωγικά σχόλια και τη συνοπτική τους έκθεση μπορούμε να τοποθετήσουμε και να συζητήσουμε το υλικό της πρωτογενούς έρευνας στον ελληνικό Τύπο για το 1876, ενώ επικουρικά εξετάζονται και πτυχές του ξενόγλωσσου Τύπου, για μία πιο διευρυμένη μελέτη και ερμηνεία.

Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται η αντίδραση του ελληνικού πολιτικού κόσμου στις επαναστάσεις της περιόδου 1875-1878 και ιδιαίτερα απέναντι στην Απριλιανή Εξέγερση. Οι αντιδράσεις προς αυτή την Εξέγερση ήταν έντονες, καθώς αφορούσαν τον ανταγωνιστικό προς τα

---

¹²Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, μετ. Lexicon, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, σσ.37,39.

ελληνικά συμφέροντα, βουλγαρικό εθνικισμό και ενισχύθηκαν με την ολοκλήρωση της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης (Δεκέμβριος 1876 - Ιανουάριος 1877), που ματαίωνε τις ελληνικές διεκδικήσεις. Η Διάσκεψη προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα καχυποψίας και κριτικής για την έως τότε εμπεδωμένη «ουδετερόφιλη» πολιτική, που ακολουθούσε - τουλάχιστον σε επίπεδο επίσημης πολιτικής - η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Μέσα σε αυτό το κλίμα, πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτισαν τα προβλήματα του ελληνικού πολιτικού βίου όπως αυτά εγγράφηκαν στην δημόσια σφαίρα και μέσα από τις αναπαραστάσεις του Τύπου της εποχής (έλλειψη στρατιωτικής προετοιμασίας, κατασπατάληση δημόσιων οικονομικών, ανεπάρκεια του πολιτικού κόσμου για λήψη μέτρων ενεργού πολιτικής και υπεράσπισης των εθνικών διεκδικήσεων).

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται η δράση των Εθνικών εταιρειών και η κοινωνική διαμαρτυρία, ως απόρροια των παραπάνω πολιτικών αδιεξόδων με βασικά αιτήματα την ικανοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων. Τα φαινόμενα αυτά θα εξεταστούν υπό το πρίσμα της διαρκούς ριζοσπαστικοποίησης της κοινωνίας με καίριο αίτημα την ενεργητικότερη αλυτρωτική πολιτική από το ελληνικό κράτος. Στο επίκεντρο της έρευνας θα τεθούν τα αιτήματα των εταιρειών και των διαδηλωτών, ενώ έμφαση θα δοθεί και στα χαρακτηριστικά που διέθεταν οι πρωτεργάτες τους. Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μία παρουσίαση και ερμηνεία του αρχαιικού πρωτογενούς υλικού του Υπουργείου Εξωτερικών, σε μία προσπάθεια μελέτης της επίσημης στάσης της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Στο σημείο αυτό ωστόσο, πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του κύριου τμήματος της εργασίας, κρίσιμες κρίνονται ορισμένες βασικές θεωρίες του εθνικισμού, που θα μας βοηθήσουν να ιστοριοποιήσουμε την ίδια την έννοια του έθνους. Η έννοια αυτή αν και δεν εντάσσεται απόλυτα στο θέμα της εργασίας, θα μπορούσε έμμεσα να ενταχθεί σε μία γενεαλογία των εθνικισμών και άρα κρίνεται απαραίτητη και για την μελέτη της γέννησης του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού. Γι' αυτό τον λόγο θα αναλυθούν ορισμένες βασικές θεωρίες του εθνικισμού, διαδικασία που θα οδηγήσει σε μία μακροσκοπική ανάλυση των γενικότερων συνθηκών της εποχής. Η έννοια του έθνους είναι δημιούργημα των τελευταίων διακοσίων χρόνων, ανασηματοδοτείται στην μακρά πορεία της και συνδέεται άμεσα με την δημιουργία των εθνών κρατών, καθώς η εθνική ταυτότητα ήρθε να αντικαταστήσει το κενό που δημιουργήθηκε μετά την κατάλυση των μεγάλων Αυτοκρατοριών (Αψβουργική και Οθωμανική). Οι εθνικοί ηγέτες και διανοούμενοι των Βαλκανίων επηρεάστηκαν από δύο κυρίαρχες ιδεολογίες που προέκυψαν από το δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο: τον φιλελευθερισμό, ως απότοκο των ιδεών του Διαφωτισμού που εμφανίστηκε από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και τον εθνικισμό, που οι απαρχές του εντοπίζονταν στην ιδεολογία του

ρομαντισμού και του ιστορικισμού του 19ου αιώνα.¹³ Ο εθνικισμός ως ιδεολογία και το εθνικό κράτος ως συγκεκριμένος τύπος πολιτικής οργάνωσης συνδέθηκαν με την ιδεολογία του ρομαντισμού, που αναζητούσε την μοναδικότητα μεταξύ των ανθρώπων με κοινά μεταξύ τους στοιχεία την γλώσσα, την θρησκεία και τα έθιμα που σταδιακά τους οδήγησε να αυτοπροσδιορίζονται με βάση την δική τους πολιτιστική ταυτότητα.¹⁴ Επομένως, η διαμόρφωση των εθνικών και φιλελεύθερων ιδεολογιών είχε σημαντικό αντίκτυπο και στις βαλκανικές επαναστάσεις της περιόδου.

Επομένως, ιδιαίτερα ουσιώδες στην μελέτη μας είναι μέσα στο πλαίσιο του υπό συζήτηση θέματος να ερευνηθούν οι έννοιες που χρησιμοποιούνται κατά κόρον. Στην πορεία αυτή, πλην της έννοιας του έθνους εντοπίζεται και εκείνη της εθνότητας. Η διττή αυτή αναφορά γίνεται καθώς την περίοδο που εξετάζεται η εθνική συνείδηση ήταν ακόμη υπό διαμόρφωση, λόγω της κοινής έως τότε ενιαίας θρησκείας. Επομένως, θα μπορούσαμε να μιλάμε για εθνότητες που σταδιακά αρθρώνουν και συγκροτούν την εθνική τους ταυτότητα και να γίνει προσπάθεια να ενταχθούν μέσα στο χωροχρονικό πλαίσιο που εξετάζεται ούτως ώστε να κατανοηθούν στην συγχρονία τους. Ως «εθνοτική ομάδα» ή «εθνότητα» ορίζεται μία κοινότητα ανθρώπων που αυτοπροσδιορίζεται με βάση την αίσθηση μίας κοινής: θρησκείας, συγγένειας και ιστορικής εμπειρίας, χωρίς ωστόσο να προβάλλει αξιώσεις για την συγκρότηση αυτοτελούς κρατικής οργάνωσης.¹⁵ Η ανάλυση των όρων αυτών κρίνεται απαραίτητη για να αντιληφθούμε τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες προέκυψε-ως βασική συνιστώσα του βουλγαρικού εθνικισμού-η υπό εξέταση εξέγερση.

Ο Μίροσλαβ Χροχ αποκαλεί εθνικό κίνημα τις οργανωμένες προσπάθειες για την απόκτηση των ιδιοτήτων ενός ολοκληρωμένου έθνους. Τα αιτήματα των εθνικών κινήματων, διακρίνονται σε τρεις διαδοχικές θεμελιώδεις φάσεις σε μία διαδρομή ανάμεσα από την αφετηρία ενός εθνικού κινήματος και την ολοκλήρωσή του μέσα από την εκπλήρωση και των τριών φάσεων. Η αρχική περίοδος, την οποία ονομάζει φάση Α, είναι μία περίοδος ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος που κεντρικό πυρήνα της έχει τη μελέτη της γλώσσας, της ιστορίας και του πολιτισμού. Η δεύτερη περίοδος, η οποία ονομάζεται φάση Β προϋποθέτει την δημιουργία μίας ολοκληρωμένης κοινωνικής δομής, που περιλάμβανε ανώτερες πνευματικές ελίτ και επιχειρηματικές τάξεις και τέλος η τρίτη περίοδος, η φάση Γ, προϋποθέτει την επίτευξη ίσων πολιτικών δικαιωμάτων. Η φάση Β, που είναι η περίοδος της πατριωτικής αναταραχής και εθνικής κινητοποίησης οδηγεί στην φάση

---

¹³Barbara Jelavich, ό.π., σ.280· Maria Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σ.376.

¹⁴Maria Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σσ.226-227.

¹⁵Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια: Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιπούπολη, 1878-1914*, Πατάκης, Αθήνα 2006, σ.23· Maria Todorova, *Το παιχνίδι της κλίμακας. Τα Βαλκάνια από τους εθνικισμούς στη μετασοσιαλιστική νοσταλγία*, μετ. Τάκης Γέρος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ), Ηράκλειο 2022, σσ.225-228.

Γ και στην ανάδυση του μαζικού εθνικού κινήματος.¹⁶ Ο Χροχ επομένως, ανέλυσε τη διαδικασία της διαμόρφωσης ενός έθνους ως αποτέλεσμα μετάβασης από την μία φάση στην άλλη, διαδικασία που δεν λαμβάνει χώρα ξαφνικά αλλά είναι το αποτέλεσμα εσωτερικών κοινωνικών, πολιτιστικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων. Η ανάλυσή του αυτή αποτελεί ένα σημαντικό πρότυπο για συγκριτική μελέτη και του παρόντος θέματος. Ο Χροχ διέκρινε τέσσερις τύπους εθνικών κινήματων στην Ευρώπη, στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει ο τρίτος τύπος και οι περιπτώσεις της ανάδυσης του βουλγαρικού και ελληνικού εθνικού κινήματος, όπου το εθνικό κίνημα διαμορφώθηκε και απέκτησε μαζικό χαρακτήρα ήδη στο παλαιό καθεστώς, πριν την καθιέρωση μίας συνταγματικής τάξης. Αυτή η κατηγορία προκάλεσε ένοπλες εξεγέρσεις (όπως ήταν η Απριλιανή Εξέγερση) που περιορίζονταν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ευρώπη: στη Σερβία, στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία.¹⁷

Ο Έρνεστ Γκέλνερ αναφέρει πως ο εθνικισμός δεν προέκυψε ξαφνικά και χωρίς να έχουν προηγηθεί αλλαγές, συνιστά πρωτίστως μια πολιτική αρχή, η οποία υποστηρίζει την εναρμόνιση της πολιτικής με την εθνική οντότητα.¹⁸ Αντιστοιχία, η οποία θα μας απασχολήσει και στην βουλγαρική περίπτωση. Όπως θα αναλυθεί και στο κύριο μέρος της εργασίας, ο βουλγαρικός εθνικισμός, ήταν το αποτέλεσμα των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών του 19ου αιώνα και των ευρύτερων μετασχηματισμών που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την πολυδιάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον κατακερματισμό της ενότητας του Ορθόδοξου μιλλέτ που λειτουργούσε έως τότε στα πλαίσιά της. Πάνω σε αυτό, ο Γκέλνερ - όπως αντίστοιχα και ο Έρικ Χόμπσμπαουμ - υποστήριξε πως ένα έθνος είναι το απότοκο του εθνικισμού και όχι το αντίστροφο σε συνθήκες κοινωνικοπολιτικού μετασχηματισμού.¹⁹ Υποστήριξε ότι οι άνθρωποι άνηκαν στο ίδιο έθνος με την προϋπόθεση πως μοιράζονταν τον ίδιο πολιτισμό, με την έννοια του συστήματος ιδεών και κωδίκων συμπεριφοράς και επικοινωνίας. Επομένως, ο εθνικισμός δεν ήταν η αφύπνιση των εθνών, αλλά η επινόησή τους εκεί που δεν υπήρχαν, επρόκειτο επομένως για κοινωνικές κατασκευές.²⁰ Πάνω σε αυτή την θεωρία θα αναδυθεί η πολιτιστική φάση της βουλγαρικής Αναγέννησης από την εξέλιξη της οποίας θα προκύψει η φάση της εθνικής αναταραχής που οδήγησε στη συγκρότηση του μαζικού εθνικού κινήματος που εξετάζουμε.

---

¹⁶Umut Özkirimli, *Θεωρίες του εθνικισμού. Μία κριτική προσέγγιση*, μετ. Ιουλία Πεντάζου, Ι. Σίδερης, Αθήνα 2013² [2011], σσ. 200-201.

¹⁷Umut Özkirimli, *ό.π.*, σσ. 202-203· Miroslav Hroch, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο: Miroslav Hroch, Μαρία Τοντόροβα (επίμ.), *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, μετ. Παρασκευάς Ματάλας, Νίκος Ποταμιανός, Ποθητή Χατζαρούλα, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ.27· Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, μετ. Ben Fowkes, Cambridge University Press, Cambridge 1985, σ.23.

¹⁸Για μία κριτική προσέγγιση στις θεωρίες του εθνικισμού βλ. Umut Özkirimli, *ό.π.*, σ. 169· Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μετ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 [1983], σ.13.

¹⁹Ernest Gellner, *Ο.π.*, σ.106.

²⁰Ο.π., σ.22.

Για την θεωρητική πλαισίωση της Απριλιανής Εξέγερσης απαραίτητη κρίθηκε και η ανάλυση της θεωρίας του Έρικ Χόμπσμπουμ, που χρησιμοποίησε τον όρο πρωτοεθνικισμός για τις δραστηριότητες της περιόδου που προηγούνταν του πολιτικού εθνικισμού. Σημαντική θέση στην θεωρία του είχε η αναγωγή του έθνους και του εθνικισμού ως κοινωνικού προϊόντος που συνδεόταν με παραδόσεις. Οι παραδόσεις αυτές ήταν ένα προϊόν επιλογής για το τί ήταν άξιο να μνημονεύεται από το παρελθόν και επομένως ως ένα βαθμό επινοούνταν.²¹ Σε αυτή την διαδικασία ο Χόμπσμπουμ διέκρινε τρία στάδια. Το πρώτο στάδιο, που θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία, κάλυπτε την περίοδο από την Γαλλική Επανάσταση έως το 1918, οπότε γεννήθηκε ο εθνικισμός και αποτέλεσε μία περίοδο κατά την οποία η ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων υπέστη ριζική μεταβολή. Σ' αυτό το στάδιο υπήρχαν δύο είδη εθνικισμού: ο δημοκρατικός εθνικισμός επηρεασμένος από τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης και ο δεύτερος, που σχετιζόταν με την εργασία, ο αντιδραστικός εθνικισμός των «μικρών εθνών», ο οποίος ήρθε στο προσκήνιο από το 1870 αλλάζοντας τον έως τότε εδραιωμένο χάρτη της Ευρώπης, καθώς στράφηκε κυρίως ενάντια στις αυτοκρατορίες, όπως ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία.²²

Τέλος, ο Μπένεντικτ Άντερσον εισήγαγε μία νέα έννοια, εκείνη της «φαντασιακής κοινότητας» του έθνους, σύμφωνα με την οποία τα έθνη έχουν μία ιστορική ύπαρξη, υπάρχουν στον βαθμό και με τον τρόπο που τα «φαντάζονται» τα μέλη τους. Ο Άντερσον εστίασε στις πολιτισμικές ρίζες του εθνικισμού και συγκεκριμένα στους μετασχηματισμούς της συνείδησης που κατέστησαν εφικτά τα έθνη.²³ Ο Άντερσον, θεώρησε ότι η εμφάνιση του εθνικισμού ακολούθησε την κατάλυση της παραδοσιακής οργάνωσης, με βασικό κεντρικό άξονά της την θρησκεία και συνδέθηκε με την εμφάνιση των τοπικών γλωσσών, που διαδόθηκαν χάρη στην επίδραση του εντύπου.²⁴ Στην προκειμένη περίπτωση ένα τέτοιο έντυπο ήταν η επαναστατική εφημερίδα: *Ο Κύκνος του Δούναβη*, που εξέδωσε το 1860 ο Γκεόργκι Ρακόφσκι (1821-1867 ήταν πρωτοπόρος επαναστάτης εθνικιστής, μετέπειτα ηγέτης του βουλγαρικού εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα) στο Βελιγράδι και είχε ως πρότυπό της, την *The Times*, ενώ ο βουλγαρικός Τύπος είχε ήδη εδραιωθεί στην Κωνσταντινούπολη από το 1848. Εξάλλου, για να επιτευχθεί το αίσθημα της εθνικής

---

²¹Eric J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μετ. Χρυσ. Νάντρις, Καρδάμιτσα, Αθήνα 1994, σσ.22-30, 68-69.

²²Ο.π. σ.40' Umut Özkirimli, ό.π., σ.157.

²³Άντερσον, Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 24, 133' Παρασκευάς Ματάλας, ό.π., σ.10' Umut Özkirimli, ό.π., σ. 184.

²⁴Έφη Αβδελά, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: "εμείς" και οι "άλλοι"», στο: Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επίμ.), *Τί είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ.32.

ταυτότητας, ο Ρακόφσκι, ανέφερε ότι χρειαζόταν μια εθνική εκκλησία, σχολεία και ο Τύπος.²⁵ Πατώντας πάνω στην θεωρία του Άντερσον έμφαση θα δοθεί στην σημασία του έντυπου λόγου, εν προκειμένω του Τύπου, και ιδιαίτερα των εφημερίδων, οι οποίες για την περίοδο των τελών του 19ου αιώνα που εξετάζουμε, αποτελούν ένα πολύ σημαντικό σώμα πηγών. Η μεγάλη τους σημασία έγκειται στο ότι τον 19ο αιώνα η εφημερίδα αποτελούσε πρωτίστως ένα πολιτισμικό αγαθό, ένα μέσο επικοινωνίας, διότι διέθετε το μονοπώλιο της ειδησεογραφίας.²⁶ Συνεπώς, ο ρόλος του εντύπου ήταν πολύ σημαντικός ιδιαίτερα αν ιδωθεί ως μέσο που λειτουργούσε συγχρόνως ως μάρτυρας αλλά και ως πρωταγωνιστής των γεγονότων.²⁷ Ένα έντυπο αποτελούσε με άλλα λόγια ένα προϊόν, το απόσταγμα του χώρου και του χρόνου που το παρήγαγε, καθώς κατέγραφε την πραγματικότητα και τις συνθήκες που καθόριζαν την δράση των πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων.²⁸ Για τους παραπάνω λόγους θα γίνει προσπάθεια να ερευνηθεί και να αναλυθεί το αποτύπωμα που άφησε ο σύγχρονος της εποχής ελληνικός και ξένος Τύπος του 1875-1878.

Η ανάλυση του πολιτικού λόγου του υπό εξέταση Τύπου θα γίνει σε συνάρτηση με τρία βασικά θέματα. Πρωτίστως, έμφαση θα δοθεί στην Απριλιανή Εξέγερση, η οποία καταλαμβάνει και το σημαντικότερο μέρος της ανάλυσης στον βαθμό που επηρέασε όχι μόνο τη βουλγαρική αλλά και την ελληνική πλευρά· ειδική έμφαση θα δοθεί στις ειδήσεις για βιαιότητες, στο βαθμό που λειτούργησαν ως θρυαλίδα εξελίξεων. Σε δεύτερη ανάλυση, το ενδιαφέρον εστιάζεται στη στάση του ελληνικού πολιτικού κόσμου απέναντι στην εξέγερση αυτή και στην κριτική που ασκείται από τα έντυπα για τα προβλήματα της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής. Τέλος, επικουρικά ο Τύπος χρησιμοποιείται για να ανασυνθέσει το ευρύτερο πλαίσιο της εποχής και την στάση των Μεγάλων Δυνάμεων (της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας) απέναντι στα γεγονότα της περιόδου, κυρίως μέσω της συνδρομής τους στην διεθνοποίηση της εξέγερσης. Ο σχολιασμός των εντύπων θα γίνει στον βαθμό που θα μας επιτρέψει να αναπαραστήσουμε, να ερμηνεύσουμε και εντέλει να κατανοήσουμε τα γεγονότα της ταραγμένης αυτής τριετίας και ειδικά της Απριλιανής Εξέγερσης που έλαβε χώρα στην Βουλγαρία το 1876. Βασικός μεθοδολογικός άξονας προσέγγισης του διαθέσιμου έντυπου υλικού είναι η αποτύπωση του δημόσιου διαλόγου στα εκάστοτε ιστορικά συγκείμενα.

---

²⁵R. J. Crampton, *Bulgaria*, ό.π., σσ.41, 58, 75.

²⁶Λέων Β. Καραπαναγιώτης, «Ο ελληνικός Τύπος από τον 20ό στον 21ο αιώνα, στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα, ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, [23-25 Μαΐου 2002], Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σ.49.

²⁷Ευχαριστώ τον επόπτη μου, Σπυρίδων Γ. Πλουμίδη για την αποστολή του παρόντος άρθρου υπό δημοσίευση: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «*Το 1909 στον αθηναϊκό Τύπο: Η διαλεκτική διαμόρφωση της κοινής γνώμης*», πρακτικά της ημερίδας *Το κίνημα του 1909: Εκατό χρόνια μετά*. (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 18 Δεκεμβρίου 2009).

²⁸Ιωάννα Παπαθανασίου, «Αρχαία εφημερίδων. Μία αγνοημένη παράμετρος», στο: Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), Αθήνα 2005, σσ.489-493.

Σ' αυτό το πλαίσιο θα προσπαθήσουμε να βγάλουμε μία συνισταμένη λαμβάνοντας υπόψιν ωστόσο τις συνέχειες και ασυνέχειες που ενυπάρχουν στο κάθε έντυπο για να κατανοηθεί, η επιχειρηματολογία και η λογική της κάθε εφημερίδας, στο βαθμό που θα μας επιτρέψει να μελετήσουμε τον πολιτικό προβληματισμό της εποχής όπως αυτός καταγράφηκε.²⁹ Η ανάλυση αυτή θα επιχειρηθεί σε επίπεδο άρθρου της εκάστοτε εφημερίδας αλλά και σε μακροεπίπεδο, στο σύνολο των εφημερίδων προκειμένου να εντοπιστεί κάποια κοινή συνισταμένη. Γι' αυτό τον λόγο αυτή η ανάλυση θα γίνει, με βασικό κριτήριο επιλογής των εντύπων την όσον το δυνατόν πιο ευρεία δειγματοληπτική βάση, η οποία θα μας επιτρέψει μέσω του όγκου των εντύπων να εντοπίσουμε τα στοιχεία εκείνα που σχετίζονται τόσο με την κάθετη, εις βάθος ανάλυση συγκεκριμένων εντύπων όσο και με την οριζόντια συγκριτική προσέγγισή τους. Μέσω της αξιοποίησης πολλαπλών εντύπων, για τους μήνες Μάιο με Δεκέμβριο του 1876 και της ποσοτικής τους ανάλυσης, στόχευση αποτελεί η διερεύνηση του θέματος στο ευρύτερο πλαίσιο που εντάσσεται. Βασική στόχευση της παρούσας διερεύνησης δεν είναι επομένως μια ιστορία του Τύπου, μέσω της διεξοδικής του αποτύπωσης αλλά οι αντανakλάσεις και η πρόσληψη της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος κατά το διάστημα 1875-1878, αποκορύφωμα του οποίου αποτέλεσε η Απριλιανή Εξέγερση, στην οποία θα εστιαστεί και η μελέτη.

Οι παραπάνω εφημερίδες έχουν κάποιους κοινούς άξονες που διέπουν τα σχετικά με το ζήτημα δημοσιεύματα, σε καμία περίπτωση ωστόσο δεν πρέπει να ληφθούν ως ένα απολύτως συνεκτικό και αδιάσπαστο σώμα. Γι' αυτό πρέπει να ερμηνεύονται διαφορετικά ανάλογα με την οπτική της εκάστοτε εφημερίδας, μεταφέροντας τον «παλμό της στιγμής από την επεξεργασμένη άποψη των συντακτών».³⁰ Οι εφημερίδες δεν κατέγραφαν απλώς τα γεγονότα, αδιαμεσολάβητα και ερήμην των πολιτικών εξελίξεων αλλά συνδιαμόρφωναν ως έναν βαθμό τις ίδιες τις εξελίξεις της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής δράσης, καθώς ο τρόπος που αναπαραγόταν η είδηση δεν ήταν ανεξάρτητος από την οπτική του πομπού, με άλλα λόγια την πολιτική κατεύθυνση της εκάστοτε εφημερίδας. Όπως θα γίνει προσπάθεια να καταστεί σαφές όσον αφορά τις ελληνικές εφημερίδες βασικό στοιχείο και κοινή προτεραιότητα των εντύπων που μελετώνται, πέρα από τις αναφορές σε ζητήματα που άπτονται του Ανατολικού, είναι πως σ' όλα γινόταν μία γενικότερη συζήτηση που αφορούσε την ενδεδειγμένη κατεύθυνση που έπρεπε να λάβει ο ελληνικός πολιτικός κόσμος, ως προς την εξωτερική και την εσωτερική πολιτική.³¹ Υπήρχε ένα διαρκές ενδιαφέρον για τα εθνικά ζητήματα και μια πατριωτική «έξαρση» που αναδεικνύεται από όλες τις εφημερίδες.

---

²⁹ Λέων Β. Καραπαναγιώτης, ό.π., σ.49.

³⁰ Λέων Β. Καραπαναγιώτης, ό.π., σσ.477- 478, 482.

³¹ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου, 1780-1922», στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα, ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, [23-25 Μαΐου 2002], Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σ.60.

Βασική στόχευση των εντύπων λοιπόν, ήταν η υπεράσπιση των εθνικών διεκδικήσεων, που προκρινόταν ως λύση για την πίεση της πολιτικής ηγεσίας, μίας ηγεσίας που περιγραφόταν ως κατώτερη των περιστάσεων, καθώς έντονη ήταν η κριτική για πολιτική απάθεια και η πίεση για αμεσότερη λήψη πρωτοβουλιών και πολιτικών μέτρων, όπως αναδείχθηκε από την έρευνα που διεξήχθη. Τα γεγονότα του Ανατολικού Ζητήματος μέχρι τα τέλη Απριλίου 1876 μονοπόλησαν τον Τύπο της εποχής και οι εφημερίδες ενημέρωσαν την ελληνική κοινή γνώμη για τα γεγονότα στη Βουλγαρία. Σε μικρούς τίτλους και σε μεγαλύτερα άρθρα, ανέφεραν τα όσα διαδραματιζόνταν στην εξέγερση και την πορεία της. Άξια αναφοράς είναι πριν την παρουσίαση των εντύπων η διευκρίνιση πως την περίοδο που εξετάζεται 1875-1878 αναπαράγονταν οι αντιφάσεις που προέκυπταν από την διαχείριση της πολιτικής εξουσίας.

Οι εφημερίδες μπορεί να μην είχαν μία σχηματισμένη και έντονα διαμορφωμένη ιδεολογική και πολιτική ταυτότητα, μιλώντας με τους σύγχρονους όρους, καθώς την υπό εξέταση περίοδο δεν υπήρχαν πολιτικά κόμματα αρχών.³² Ωστόσο, πέρα από τις ανοιχτά στρατευμένες εφημερίδες όπως την *Ωρα* του Τρικούπη και την *Εφημερίδα των Συζητήσεων* του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, όλες οι εφημερίδες ανεξαιρέτως φαίνεται να αναπαρήγαγαν απόψεις της εγχώριας εθνικιστικής ρητορικής. Η διαδικασία αυτή επιτυγχανόταν μέσω της χρήσης λέξεων και εκφράσεων συναισθηματικά φορτισμένων, στο βαθμό που η ίδια η αφήγηση της είδησης αναπαριστούσε, ανέπλαθε και συνέθετε την πραγματικότητα.³³

Γι' αυτό τον λόγο θα εξετάσουμε το πώς ορίστηκε από τις υπό εξέταση εφημερίδες μέσα από την επιλογή λέξεων και των τοποθετήσεών τους οι πολιτικές τους πεποιθήσεις.³⁴ Η γλώσσα της δημοσιογραφίας με την συντακτική, λεξικολογική επιλογή αποτέλεσε από μόνη της ένα κριτήριο που δεν πρέπει να αναλυθεί ξεχωριστά από την ίδια την είδηση. Ενδεικτικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι το ακόλουθο χωρίο από την εφημερίδα *Daily News*: «Θα πρέπει να στιγματιστεί στις σελίδες της ιστορίας ως συνεργός του βρώμικου και αιματηρού δεσποτισμού του βάρβαρου Τούρκου.»³⁵ Οι Οθωμανοί περιγράφονταν πια ως βάρβαροι και όχι ως αλλόπιστοι, παρουσιάζονταν δηλαδή ως το αντίθετο του ευρωπαϊκού κόσμου και πολιτισμού. Στο επίπεδο της διεθνούς

---

³²Χρήστος Λυριντζής, «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ. 82-83.

³³John E. Richardson, *Analysing Newspapers. An approach from Critical Discourse Analysis*. Palgrave Macmillan, New York 2007, σσ.30-32.

³⁴Αγαθοκλής Αζέλης, ό.π., σ.11.

³⁵*Daily News*, Edward A. Freeman, 13 July 1876, n.9.430, pg.6. (Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποτελεί προσωπική μου μετάφραση από το πρωτότυπο κείμενο, όπως και όλα τα ξενόγλωσσα που θα ακολουθήσουν): “*Should be branded in the pages of history as the accomplice of the foul and bloody despotism of the barbarian Turk*”. Στο εξής θα παρατίθεται το πρωτότυπο απόσπασμα σε παραπομπή και στο κείμενο η μετάφρασή μου.

πολιτικής η Οθωμανική Αυτοκρατορία εκλαμβάνόταν πια ως μία ανατολική κρατική οντότητα δεύτερης κατηγορίας.³⁶

Ακόμη η επιλογή του τίτλου αποτελούσε μία ένδειξη των στοχεύσεων, καθώς καθόριζε αυτό που πρώτα θα προσλάμβανε ως είδηση ο αναγνώστης. Η εφημερίδα *Daily News* είχε ξεχωριστό τμήμα με τίτλους που ποίκιλαν ανάμεσα σε «Μουσουλμανικές φρικαλεότητες στην Βουλγαρία»³⁷ ή «Βουλγαρικές φρικαλεότητες».³⁸ Όλες οι δημοσιογραφικές αναφορές-χωρίς καμία εξαίρεση-τόσο από τον ελληνικό όσο και από τον γαλλικό και αγγλικό Τύπο έστρεψαν κυρίαρχα το βλέμμα τους στα φρικτά εγκλήματα που διέπραξαν τα τουρκικά στρατεύματα αποκαλύπτοντας αναλυτικά τις σφαγές, τους εμπρησμούς, τις λεηλασίες, τις απαγωγές γυναικών και παιδιών, την μετατροπή τους σε σκλάβους, καθώς και τον προσηλυτισμό τους στο Ισλάμ. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί η *Daily News* πρέπει να αναλυθεί σε συνάρτηση με τον ρόλο που διαδραμάτισε η συγκεκριμένη εφημερίδα στην δημοσιοποίηση των γεγονότων που συντελέστηκαν κατά την Απριλιανή Εξέγερση. Σ' αυτό το σημείο απαραίτητο κρίνεται να τονιστεί και ο καθοριστικός ρόλος του Γλάδστωνος στην κινητοποίηση της βρετανικής κοινής γνώμης στο βουλγαρικό ζήτημα. Παράλληλα, πέρα από την διεθνοποίηση της εξέγερσης η έντονη δράση του οδήγησε και τον ίδιο στην εξέλιξη της πολιτικής του καριέρας.

Συνεχίζοντας την παραπάνω σκέψη θα λέγαμε ότι πολλές φορές τα έντυπα δείχνουν την στάση της εφημερίδας απέναντι στην πολιτική συγκυρία, μέσω της αξιολογικής κρίσης του συντάκτη ή του διευθυντή της εφημερίδας που αναπαράγει υφιστάμενες αντιλήψεις της εποχής. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται το τί είναι σημαντικό να μνημονεύεται.³⁹ Άρα, η ανάλυση μέσω του Τύπου αποτελεί ένα σύνθετο πεδίο με συμβολικό περιεχόμενο που χρειάζεται αποκωδικοποίηση ανάλογα με το πολιτικό, χρονικό και χωρικό συγκείμενο. Διαδικασία η οποία λαμβάνει χώρα σε μία προσπάθεια να εντοπίσουμε συνέχειες και ασυνέχειες πέρα από την απλή γεγονοτολογική περιγραφή, την γραμμική αφήγηση και την παράθεση των γεγονότων αλλά με βάση το πώς καθορίζεται από την επίσημη πολιτική εξουσία και τους κύριους εκφραστές της το κυρίαρχο αφήγημα. «Το εν Βουλγαρία τελεσθέν αιματηρόν δράμα συνεκίνησε σπουδαίως την εν Ευρώπη κοινήν γνώμην.»⁴⁰

---

³⁶ Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια, Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ.154.

³⁷ "The Moslem atrocities in Bulgaria", *Daily News*, 8 July 1876, n.9.426, pg.5.

³⁸ "The atrocities in Bulgaria", *Daily News*, 18 July 1876, n.9.434, pg.2.

³⁹ Αγαθοκλής Αζέλης, *ό.π.*, σ.78.

⁴⁰ *Εφημερίς των συζητήσεων*, αρ. 577, 12 Μαΐου 1876, σ.2.

Πιάνοντας το νοηματικό νήμα από την τελευταία φράση, ένα άλλο στοιχείο που θα μας απασχολήσει είναι η ιδιαίτερη μνεία που δίνεται από τον Τύπο στην έννοια της κοινής γνώμης. Έμφαση θα δοθεί στο βαθμό που μέσα από την χρήση της αποτυπώνεται ένα συλλογικό δημόσιο πεδίο, απαραίτητο για τον προσδιορισμό της κοινωνικής παραμέτρου:

«Η γνώμη ήν καλούμεν κοινήν, γεννωμένη εκ των εφημερίδων των κομμάτων, θαμβούται εκ των μεγάλων λέξεων, ως η χρυσαλίσ εκ της λάμπσεως της λυχνίας, και πίπτει εις την εντέχνως στηθείσαν παγίδα.»⁴¹

Η αναφορά στην κοινή γνώμη γίνεται με μεγάλη έκταση από τον Τύπο της εποχής σε μία προσπάθεια ισχυροποίησης των γραφόμενων των εφημερίδων, ως ένας τρόπος να φανεί εκφραστής κοινών πραγμάτων και ιδεών, που αντανακλά την πλειοψηφία. Ερώτημα αποτελεί το κατά πόσο η κοινή γνώμη διαμορφώνει τον Τύπο ή διαμορφώνεται από αυτόν, αν η ίδια γεννά ή συντηρεί θέματα στην αρθρογραφία του Τύπου που είναι ιδιαίτερα προσφιλή όπως εν προκειμένω η εμπλοκή ή όχι της Ελλάδας σε ένα βαλκανικό μέτωπο και η επαναστατική της προπαρασκευή.

Ως βασική υπόθεση εργασίας αποτελεί η παραδοχή ότι η κοινή γνώμη δεν είναι ούτε μία ενιαία, αδιάσπαστη και καθορισμένη, καθώς το αναγνωστικό κοινό διαβάζει και κατανοεί με διαφορετικό τρόπο.⁴² Παρά επομένως την απαιτητή διακήρυξή της ότι αποτελεί μία συνεκτική, ομογενοποιημένη έννοια, που μιλά εξ ονόματος του λαού τον οποίο εκπροσωπεί, δεν πρέπει να ερευνάται ως μία τέτοια στατική και μονοδιάστατη έννοια. Αντίθετα, πρέπει να εξετάζεται ανάλογα με το ιστορικό, χωρικό και πολιτικό συγκείμενο που έχει διαφορετική δυναμική και μέσα στην ίδια την έννοια ενυπάρχουν ετερόκλητες και αρκετές φορές αντιθετικές τάσεις.⁴³ Αυτή την δυναμική την αποκτά μέσα από τα ερωτήματα που τίθενται και συνομιλούν με το υποκείμενο που τα θέτει.

«Η κυβέρνησις αρνηθείσα επιμόνως να αποδείξη οριστικήν απόφασιν προς προπαρασκευάς, ουχί χάριν πολέμου, αλλά χάριν αξιοπρεπούς ειρήνης, αρνηθείσα δε τούτο δια της αδιαφορίας ην έδειξε προς την φωνήν της κοινής γνώμης.»⁴⁴

Επομένως, θα λέγαμε ότι ο Τύπος δεν εκφράζει απλώς αλλά διαμορφώνει την ίδια την κοινή γνώμη, μέσω μίας σχέσης ανατροφοδότησης και αλληλοεξάρτησης, όπου επηρεάζει αλλά και επηρεάζεται.

---

⁴¹ Γεώργιος Φιλάρετος, εφ. *Εύβοια*, αρ. 1, 1 Ιανουαρίου 1876, σ.1.

⁴² John E. Richardson, ό.π., σ.35. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «*Το 1909 στον αθηναϊκό Τύπο: Η διαλεκτική διαμόρφωση της κοινής γνώμης*», ό.π.

⁴³ Λίνα Λούβη, ό.π., σ.14.

⁴⁴ Ιωάννης Κ. Καμπούρογλους, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 125, 4 Μαΐου 1876, σ.1.

«Δεν υπάρχει τίποτα που μπορεί να γίνει εκτός των τειχών του Κοινοβουλίου; Δεν μπορεί να διατυπωθεί καμία διαμαρτυρία;», γράφει η *Daily News* απευθυνόμενη στην βρετανική κοινωνία, σε μία προσπάθεια να την κινητοποιήσει για να αντιδράσει απέναντι στην τουρκική πολιτική.⁴⁵ Ακόμη και μέσα από αυτό το χωρίο διαφαίνεται ο διάυλος μέσα από τον οποίο διαβιβάζεται το μήνυμα από τον Τύπο προς την κοινή γνώμη, που κάθε φορά η είδηση στοχεύει σε άλλο τμήμα της όπως χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και: «Η γυναίκα της Αγγλίας πρέπει να ξεσηκώσει μια κραυγή κατά των πράξεων στη Βουλγαρία.»⁴⁶ Αυτή η αναφορά φαίνεται να στοχεύει στο βρετανικό γυναικείο κοινό, το οποίο όπως αναφέρει η Μαρία Τοντόροβα φαίνεται ότι με την περιγραφή προσβλητικών και σεξουαλικής βίας σκηνών ήταν εξαιρετικά ευαισθητοποιημένο και πουριτανικό αλλά «ένιωθε και μία μακάβρια έλξη.»⁴⁷

Η δύναμη του Τύπου και ο καθοριστικός του ρόλος στην συγκρότηση των συλλογικών νοοτροπιών, αποτυπώνεται και μέσω ειδικού έκτακτου φύλλου που εξέδωσε η *Εφημερίς* του Δημητρίου Κορομηλά, μετά την δολοφονία των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας στην Θεσσαλονίκη σύμφωνα με το οποίο:

«Να προσκληθώσιν αι τουρκικαί εφημερίδες εν γένει, ίνα μη δημοσιεύωσιν άρθρα τείνοντα εις τον ερεθισμόν των πνευμάτων και εις εξέγερσιν του φανατισμού του μουσουλμανικού όχλου.»⁴⁸

Και σε αυτό το χωρίο επομένως, αποδίδεται μία δυναμική στο έντυπο, η οποία είναι ικανή όπως φαίνεται να οξύνει την κοινή γνώμη και να εντείνει ένα ήδη πολωμένο κλίμα, οδηγώντας στα άκρα και σε πράξεις φονταμενταλισμού, μετά την δολοφονία του Γάλλου και Γερμανού προξένου στην Θεσσαλονίκη, στις 25 Απριλίου.⁴⁹ Όπως θα γίνει προσπάθεια να καταστεί σαφές στην όξυνση του Ανατολικού ζητήματος του 1876 η ελληνική κοινή γνώμη φάνηκε να αντέδρασε άμεσα όπως αυτό αποτυπώθηκε από τα συλλαλητήρια και την στήριξη των εθνικών εταιρειών. Προσπάθεια θα γίνει στην παρούσα μελέτη να αναζητηθεί σε ποιο βαθμό αυτή η εθνικιστική ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνίας που διεκδικούσε την επαναστατική προπαρασκευή και δράση της ελληνικής πολιτικής

---

⁴⁵Edward A. Freeman, "The Debate of Bulgaria", *Daily News*, 13 July 1876, n.9430, pg.6. "Is there nothing that can be done outside the walls of Parliament? Can no protest be drawn up?"

⁴⁶*Daily News*, n.9.430, 13 July 1876, pg.6, "The woman of England should raise a cry against the doings in Bulgaria. But no woman speak, [...] about the details of the particular outrages."

⁴⁷Μαρία Τοντόροβα, *Βαλκάνια*, ό.π., σσ.244-245.

⁴⁸Ιωάννης Κ. Καμπούρογλους, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 121, 30 Απριλίου 1876, σ.1. Βλ. εικ.2 από το παράρτημα, το έκτακτο φύλλο της *Εφημερίς*.

⁴⁹Με βάση το παλιό, Ιουλιανό ημερολόγιο που υιοθετούσε η Ελλάδα έως το 1923 ή 6 Μαΐου με βάση το Γρηγοριανό που υιοθετούσαν οι Ευρωπαϊκές χώρες. Η μεταξύ τους διαφορά ήταν 12 ημέρες. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιηθεί το Ιουλιανό ημερολόγιο.

ηγεσίας συντηρήθηκε ή διαμορφώθηκε από τον Τύπο ή κατά πόσο ήταν εκείνη η οποία όριζε την δράση του.⁵⁰

---

⁵⁰Για τον Τύπο της περιόδου βλ. Ξένια Μαρίνου, *Αναζητώντας Οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την Παρισινή Κομμούνια*, ΚΨΜ, Αθήνα 2015, σσ.153-173.

Κεφάλαιο Πρώτο

Έθνη και εθνικισμός: Η Ανατολική κρίση του 1876

Ο 19ος αιώνας αποτέλεσε ταυτόχρονα έναν αιώνα σταδιακής παρακμής των αυτοκρατοριών όπως ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και ενοποίησης των μεγάλων εθνικών κρατών όπως ήταν τα παραδείγματα της Γερμανίας και της Ιταλίας. Η αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προκάλεσε την ανάδυση πολλών μικρών εθνών κρατών. Η διαδικασία συγκρότησης αυτών των κρατών που αναδύθηκαν κατά τον 19ο αιώνα δεν πρέπει να εξεταστεί ως τμήμα μίας σταθερούς και αδιάσπαστης συνέχειας αλλά ως ένα ιστορικό φαινόμενο, το οποίο πρέπει να ενταχθεί μέσα στο μεταβαλλόμενο χωροχρονικό και πολιτικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου αναπτύχθηκε με διαφορετικό τρόπο και ρυθμό για τον κάθε βαλκανικό λαό, μέσω της προοδευτικής απόσχισης του από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁵¹

Ο ελληνικός και ο σερβικός ήταν οι πρώτοι που εκφράστηκαν και συγκρότησαν αντίστοιχα και τα εθνικά τους κράτη και οι υπόλοιποι ακολούθησαν, με την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας μόλις το 1908 (η οποία όμως de facto ήταν ανεξάρτητη ήδη από το 1885 και την ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με το πριγκιπάτο της Βουλγαρίας) και με τελευταίο το τουρκικό έθνος, που οδήγησε στην γέννηση της Τουρκικής Δημοκρατίας, το 1923. Οι λόγοι της άνισης ανάπτυξης πρέπει να αναζητηθούν σε διαφοροποιήσεις που αφορούσαν τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές συγκυρίες και τους συσχετισμούς που υπήρχαν ανάμεσα στους εθνικισμούς και θα αναλυθούν στην συνέχεια πιο ειδικά για την ελληνική και τη βουλγαρική περίπτωση.⁵²

Η διαπάλη των αντίπαλων βαλκανικών εθνικισμών έλαβε οξύτατη μορφή κατά τη δεκαετία του 1870 οπότε και ξεκίνησε ο εθνικός ανταγωνισμός μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων (η κορύφωση του οποίου θα επέλθει αργότερα επί Μακεδονικού). Εξ αρχής ο ελληνικός εθνικισμός, όπως και ο βουλγαρικός είχαν απελευθερωτικό, αποσχιστικό χαρακτήρα και διεκδικούσαν τη διαμόρφωση ενός νέου έθνους, που ερχόταν σε αντίθεση με τον υφιστάμενο πολιτικό σχηματισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι αυτονομιστικές τάσεις των Βουλγάρων στρέφονταν όχι μόνο εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και της «ελληνικής», όπως την προσλάμβαναν οι Βούλγαροι, κυριαρχίας του πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, το οποίο ήταν συνυφασμένο και με

---

⁵¹Barbara Jelavich, ό.π., σσ.279-281.

⁵²Maria Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σ.192.

πολιτισμικά στοιχεία υπεροχής του ελληνισμού.⁵³ Επομένως, ο εθνικισμός της περιόδου ήταν συνυφασμένος με θρησκευτικά ζητήματα, τα οποία αποτέλεσαν βασικά δομικά στοιχεία της διαπάλης αυτής που είχε ως τελική απόληξη την ανάδυση της βουλγαρικής εξαρχής.

Ο καθιερωμένος όρος στην ιστοριογραφία για να δηλωθούν οι συγκρούσεις που αφορούσαν τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν ο όρος Ανατολικό Ζήτημα. Ένας όρος, ο οποίος αν και αναφερόταν στην Ανατολή, στην πραγματικότητα προέκυψε ως προϊόν του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων για την τύχη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το Ανατολικό Ζήτημα χαρακτηρίστηκε από μεγάλη χρονική διάρκεια, η οποία συμβατικά κάλυπτε το διάστημα από την έναρξη της παρακμής της Οθωμανικής κατά τον 18ο αιώνα. Ειδικά μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774) και τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), όπου η Ρωσία μετατράπηκε σε δύναμη της Μαύρης Θάλασσας και σε έναν από τους κύριους πρωταγωνιστές του Ανατολικού Ζητήματος έως το 1923 και τη συνθήκη της Λωζάνης, της τελευταίας συνθήκης με την οποία τερματίστηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.⁵⁴ Η τομή για την αλλαγή της έως τότε διαμορφωμένης ισορροπίας δυνάμεων στα Βαλκάνια εντοπίζεται μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, (1853-1856) και συγκεκριμένα τη συνθήκη των Παρισίων (1856), όταν οι Μεγάλες Δυνάμεις, (Βρετανία, Γαλλία) νικώντας τη Ρωσία τέθηκαν εγγυήτριες για τη διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με αυτόν τον τρόπο περιόριζαν την πολιτική και τις φιλοδοξίες της Ρωσίας για διεξόδουση στην περιοχή, αποκλείοντάς την από τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα.⁵⁵

Πτυχή του Ανατολικού Ζητήματος ήταν και το Βουλγαρικό Ζήτημα που οδήγησε σε αλυσιδωτές αλλαγές και αναπροσαρμογές και τον ελληνικό εθνικισμό, όπως θα αναλυθεί. Το Βουλγαρικό Ζήτημα, αφορούσε τη μετάβαση από ένα θρησκευτικό σε ένα εθνικό προσδιορισμό, όπως αναφέρθηκε, καθώς κατείχε κεντρική θέση στη διαδικασία που οδήγησε στο σχίσμα και στη δημιουργία της ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας και ως ημερομηνία «γέννησής» του μπορεί να θεωρηθεί ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856).⁵⁶ Η ανατροπή της ισορροπία δυνάμεων, όπως είχε

---

⁵³Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες*, μετ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006² [2000], σ.325.

⁵⁴M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923. A Study in International Relations*, St Martin's Press, New York 1966, σσ. xi- xxi Ἄντα Διάλλα, ό.π., σσ.154-155.

⁵⁵Σημαντικό είναι επίσης να ληφθεί υπόψιν η γενικότερη κατάσταση που επικρατεί γύρω στο 1870, όπου οι ισορροπίες στην Ανατολική Μεσόγειο έχουν οριστικά αλλάξει. Σημαντική ρόλο στην εξέλιξη αυτή διαδραμάτισε η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, η οποία ένωσε την Μεσόγειο με την Ερυθρά Θάλασσα και ολοκληρώθηκε το 1869 με γαλλικά κεφάλαια, γεγονός που καθόρισε και την συρρίκνωση της γεωστρατηγικής σημασίας του Βοσπόρου, ο οποίος θα αποτελέσει πεδίο συμφερόντων για την Ρωσία. Παράλληλα, το 1871 γίνεται η ενοποίηση της Γερμανίας, η οποία θα αρχίσει να επιδιώκει και εκείνη την ικανοποίηση των δικών της συμφερόντων. Βλ. Barbara Jelavich, ό.π., σ.304.

⁵⁶Maria Todorova, *Το παιχνίδι της κλίμακας*, ό.π., σ.229.

εμπεδωθεί με τη Συνθήκη των Παρισίων (1856), επέρχεται με την Ανατολική Κρίση του 1875-1878. Ως αφετηρία της είχε τον Ιούλιο του 1875 με την επανάσταση των χριστιανών χωρικών της Ερζεγοβίνης, οι οποίοι εξεγέρθηκαν κατά των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων, ενάντια σε Οθωμανικές αυθαιρεσίες στη συγκέντρωση φόρων που προκλήθηκαν από την κακή σοδειά και τη συνακόλουθη κακομεταχείριση των αγροτών από τους στρατιώτες που συνόδευαν τους ενοικιαστές φόρων.⁵⁷ Η εξέγερση αυτή, η οποία θεωρήθηκε αγροτική αν και αρχικά κρίθηκε ότι επρόκειτο απλώς για μια εσωτερική Οθωμανική υπόθεση σηματοδότησε την αφετηρία μιας σειράς επαναστατικών εξεγέρσεων στη βαλκανική που ξέσπασαν κατά το διάστημα 1875-1877.

Στο πλαίσιο των ευρύτερων ιδεολογικών διαφοροποιήσεων που αναφέρθηκε και προηγουμένως σημαντική ήταν και η επιρροή που άσκησε η εδραιωμένη κατά τα χρόνια του Κριμαϊκού Πολέμου φιλορθόδοξη θέση της Ρωσίας, που θα έδινε τη θέση της σε μία νέα θεώρηση εκείνης του πανσλαβισμού. Κατά το διάστημα που μελετάται, ο πανσλαβισμός είχε γίνει αισθητός παίρνοντας τη θέση που κατείχε έως τότε η ορθοδοξία στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της Ρωσίας, η οποία πια απέβλεπε ως «προστάτιδα» σε άλλη φαντασιακή κοινότητα, τη σλαβική «φυλή» και στο ιδεολόγημα περί της κοινής καταγωγής όλων των σλαβικών λαών και της μεταξύ τους φυλετικής συγγένειας.⁵⁸ Παράλληλα, ο πανσλαβισμός χαρακτηρίστηκε από γεωγραφική ασάφεια και λόγω αυτής μπόρεσε να αναπτυχθεί εκτός ενός συγκεκριμένου και οριοθετημένου εθνικού κράτους και να αφορά τεράστια πληθυσμιακά σύνολα. Ως βασική του στόχευση είχε την απελευθέρωση των καταπιεσμένων σλαβικών/βαλκανικών λαών.⁵⁹

Βαθμιαία, λόγω αυτής της ασάφειας, ο πανσλαβισμός ταυτίστηκε γενικά με τον σλαβικό κόσμο, που έφτασε να υποδηλώνει ένα φυλετικό σύνολο, αντίθετο στην ελληνική ορθοδοξία.⁶⁰ Προς αυτή την κατεύθυνση, το σχίσμα του 1872 αποτέλεσε μία τομή για τη μετέπειτα εξέλιξη των σχέσεων των δύο εθνικισμών, κατά την οποία, ο σλαβικός κίνδυνος με τους Βούλγαρους στην πρώτη γραμμή θα εξελισσόταν στον σημαντικότερο εχθρό για τον ελληνικό εθνικισμό. Χαρακτηριστικό προς αυτή την κατεύθυνση ήταν το σχόλιο της *Εφημερίδος*: «Το σλαβικόν ζήτημα δημιουργήθη εγκαίρως και ζήτημα ελληνικόν.»⁶¹ Οι επαναστάσεις της περιόδου της τριετίας 1875-1878 ανέδειξαν την αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να λειτουργήσει ως ανάχωμα στην όλο και αυξανόμενη ρωσική επιρροή στα Βαλκάνια. Παράλληλα, η συνακόλουθη δυναμική επάνοδος της Ρωσίας και της επιθυμίας της για διεϊσδυση στην περιοχή, καθιστώντας τη βαθμιαία

⁵⁷Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, μετ. Κωνσταντίνος Ν. Κουρεμένος, Πατάκη, Αθήνα 2021²⁶ [2002], σ.89.

⁵⁸Γαρδίκια, Κατερίνα, «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 133.

⁵⁹Αντα Διάλλα, ό.π., σσ.229 -231.

⁶⁰Παρασκευάς Ματάλας, ό.π., σ.319.

⁶¹Ιωάννης Κ. Καμπούρογλους, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 115, 24 Απριλίου 1876, σ.1.

κέντρο επιρροής στην Εγγύς Ανατολή προκαλούσε ένα διάχυτο πνεύμα φοβίας στη Δυτική Ευρώπη. Η Βρετανία ανησυχούσε για την ασφάλεια της σύνδεσης με το Σουέζ και την Ινδία και η Αυστροουγγαρία δεν επιθυμούσε την ίδρυση ενός μεγάλου σλαβικού κράτους στη Βαλκάνια.⁶² :

«Η Ρωσική κυβέρνηση, [...] είναι υποχρεωμένη να εγκαταλείψει την ησυχία και να τρέξει να βοηθήσει τους χριστιανούς Σλάβους. Επομένως, θα έχουμε αυτό που η διπλωματία τόσο θέλει να αποτρέψει, δηλαδή μία ρωσική εισβολή στην Τουρκία και μία γενική αναταραχή.»⁶³

Οι επαναστάσεις αυτές - και ειδικά η Απριλιανή Εξέγερση - ανεξάρτητα από τη μεσοπρόθεσμη αποτυχία που είχαν, κατόρθωσαν σταδιακά να φέρουν στο κέντρο της διεθνούς συζήτησης την προοπτική διαμοιρασμού των βαλκανικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ειδικά η πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων για την εφαρμογή διοικητικών μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οδήγησε στην Πρεσβευτική Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης, η οποία διεξήχθη από τον Δεκέμβριο του 1876 έως τον Ιανουάριο του 1877 και μολονότι δεν στέφθηκε από άμεσα πρακτικά αποτελέσματα, επέβαλε σε ένα επίσημο πλαίσιο τα γεωγραφικά όρια ενός βουλγαρικού έθνους.⁶⁴ Τελικά, η κατηγορηματική απόρριψη των μεταρρυθμίσεων που είχε προτείνει η Διάσκεψη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία οδήγησε στο ξέσπασμα του ρωσοτουρκικού πολέμου (24 Απριλίου 1877), που έληξε αρχικά με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου τον Μάρτιο για να αναθεωρηθεί από τη Συνθήκη του Βερολίνου (1 Ιουλίου 1878), με την οποία συστάθηκε η αυτόνομη βουλγαρική ηγεμονία που ήταν ένα καίριο βήμα για την πολυπόθητη βουλγαρική ανεξαρτησία.⁶⁵

---

⁶²Για την ευρωπαϊκή ρωσοφοβία βλ. Άντα Διάλλα, ό.π., σσ.79-86.

⁶³*Le Messager du midi*, n. 209, 1 Août 1876, p.g.2. "Le gouvernement de Russie, dont les peuples sont unis avec les victimes de la Turquie par le sang, la race et la religion, sera obligé de renoncer à la tranquillité [...] et courra au secours des chrétiens slaves. Alors, on aura ce que la diplomatie désire tant prévenir, à savoir une invasion russe en Turquie et une conflagration générale."

⁶⁴Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική ιστορία. Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 298-299.

⁶⁵Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια: Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιπούπολη, 1878-1914*, Πατάκης, Αθήνα 2006, σ.22.

1.1. Ο ελληνικός εθνικισμός κατά τη δεκαετία του 1870 και ο ρόλος του αντισλαβισμού

Ο ελληνικός εθνικισμός είχε διάφορες εκφάνσεις ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα αναλυθεί η μορφή που έλαβε κατά τη δεκαετία του 1870. Για να γίνουν αντιληπτές οι ιδιαίτερες συνθήκες της περιόδου σκόπιμη κρίνεται αρχικά μία αναδρομή στην εξέλιξη της εθνικής ιδεολογίας όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα και μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.⁶⁶ Ως συνέπεια της ριζικής τομής που συντελέστηκε με την ανεξαρτησία του ελληνικού βασιλείου, στις 3 Φεβρουαρίου 1830 με το πρωτόκολλο του Λονδίνου ο πολιτικά πλέον κατακερματισμένος ελληνισμός απέκτησε δύο εθνικούς πόλους. Από την μία, επιβίωνε το παλιό κέντρο του ελληνισμού, η Κωνσταντινούπολη, ως κέντρο της ορθοδοξίας. Μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου προστέθηκε ένα νέο κέντρο, το «εθνικό», όπως το χαρακτήρισε ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης με κεντρικό πυρήνα δράσης του, την Αθήνα, πρωτεύουσα του ανεξάρτητου κράτους του ελληνικού έθνους.⁶⁷ Ωστόσο, τα δύο αυτά κέντρα δεν πρέπει να εξετάζονται υπό το πρίσμα μίας σχηματικής αντίθεσης, καθώς στην πορεία του 19ου αιώνα οι σχέσεις τους δεν βρίσκονταν σε γραμμική πορεία. Από τα δύο αυτά κέντρα η Κωνσταντινούπολη διατηρούσε ακόμη την σαφή ισχύ της ως του σπουδαιότερου κέντρου από κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική, θρησκευτική αλλά και πολιτική άποψη, καθώς αποτελούσε τον επίσημο πολιτικό εκπρόσωπο των ορθοδόξων.⁶⁸

Ο ελληνικός εθνικισμός βασίστηκε επομένως σε αυτό το δίπολο που στηριζόταν αφενός στο κύρος της αρχαίας του κληρονομιάς και αφετέρου της Εκκλησίας, που λειτούργησε ως ομογενοποιητικός παράγοντας, του ενιαίου ορθόδοξου γένους. Το 1833 συγκροτήθηκε η Εκκλησία της Ελλάδος, η οποία αναγνωρίστηκε από το Πατριαρχείο με τον Τόμο του 1850. Το ελλαδικό Αυτοκέφαλο του 1833 θεωρήθηκε από τους αντιπάλους του Αυτοκέφαλου (τον Κωνσταντίνο Οικονόμο και τους «πατριαρχικούς») ως ένας παράγοντας που προκάλεσε τη διάλυση του οικουμενικού, ενιαίου γένους των Ρωμιών καθώς «πρώτος άνοιξε την Κερκόπορτα της Μητρός Εκκλησίας» από την οποία έπειτα θα εισέρχονταν και οι Βούλγαροι. Ωστόσο, η σημασία του Πατριαρχείου εξακολουθούσε να παραμένει μεγάλη, καθώς δεν ήταν απλώς ένας θρησκευτικός θεσμός που διαμόρφωνε αυτόνομα την πολιτική του δράση και ιδεολογία. Αυτός ο όρος

---

⁶⁶ Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σσ.131-142.

⁶⁷ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα* 13 (1981) σσ. 63-66.

⁶⁸ Δημήτρης Σταματόπουλος, «Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο Οθωμανικό παρελθόν», στην επιστημονική συνάντηση του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, 8 Απριλίου 2016), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μία απόπειρα χαρτογράφησης*, επίμ. Όλγα Κατσαρδή - Hering - Βάσω Σειρηνίδου, Αθήνα 2017, σσ.93-94.

περιελάμβανε τόσο την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης όσο και το ελληνικό κράτος, αποτελούσε με άλλα λόγια τον επίσημο πολιτικό εκπρόσωπο του ορθόδοξου κόσμου, τόσο των ελληνικών πληθυσμών όσο και των υπόλοιπων ορθοδόξων απέναντι στην Πύλη.⁶⁹

Η συνύπαρξη των δύο αυτών πόλων συμβόλιζε χαρακτηριστικά τη διαδικασία της αλλαγής του ιστορικού ρόλου του ελληνισμού και της ιδεολογίας του, από τον οικουμενισμό των πολυεθνικών θεοκρατικών αυτοκρατοριών στην δημιουργία ενός νεώτερου ευρωπαϊκού έθνους - κράτους.⁷⁰ Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Πετρόπουλος «το μεγαλύτερο πρόβλημα της χώρας ήταν η εθνική ενότητα και η συγχώνευση διστάμενων στοιχείων σε ένα ενοποιημένο έθνος-κράτος.»⁷¹ Ο ελληνικός εθνικισμός επιχείρησε μαζί με το Πατριαρχείο να εθνικοποιήσει, δηλαδή να εξελληνίσει όλη την πολυφυλετική ορθόδοξη κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ωστόσο, ο οικουμενισμός του Πατριαρχείου και η ταύτισή από ένα σημείο και έπειτα με τον ελληνικό εθνικισμό ανέτρεψε την «οικουμενική» του «υπερεθνική» (ή μάλλον προ-εθνική, προ-νεωτερική του ιδεολογία και φυσιογνωμία, καταδικάζοντάς στο να γίνει υπερεθνικός).⁷² Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποτελούσε την Ορθόδοξη Εκκλησία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και υπό αυτό το πρίσμα μπορούν να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι που κρίθηκε απαραίτητη η απόσχιση της εθνικής εκκλησίας των Βουλγάρων από το Πατριαρχείο για την εθνική τους ολοκλήρωση.⁷³

Η συγκεκριμένη διαπίστωση μας βοηθά να αντιληφθούμε τις αλλαγές αυτές στην μακρά διάρκεια, σε συνθήκες διαρκούς μεταβολής κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Εδώ συνέβαινε μια εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία κατά την οποία το έως τότε ενοποιημένο ορθόδοξο μιλλέτ (Rum Millet) διασπαζόταν σε εθνικά υποσύνολα. Επρόκειτο για έναν μετασχηματισμό των κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας κατά τον οποίο η χρησιμοποίηση του θρησκευτικού κριτηρίου από ανταγωνιστικές πολιτικές ιδεολογίες, γινόταν σε μία προσπάθεια να οριστεί με θρησκευτικά κριτήρια η εθνική ταυτότητα. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία η χρήση της θρησκείας ξεπερνούσε τα αμιγώς θρησκευτικά όρια, περιλαμβάνοντας κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία.⁷⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, ο αγώνας των Βουλγάρων για εκκλησιαστική χειραφέτηση δεν είχε κατ' ουσίαν θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά συνδεόταν άμεσα με την ανάδυση του βουλγαρικού εθνικισμού και την βουλγαρική πολιτική ανεξαρτησία, που για να επιτευχθεί έπρεπε να απεμπλακεί από την εξουσία του Πατριαρχείου. Η δημιουργία Βουλγαρικής Εκκλησίας ανεξάρτητης από το

---

⁶⁹Παρασκευάς Ματάλας, ο.π., σσ. 6, 25, 50-54.

⁷⁰Ο.π., σσ.93-94.

⁷¹Ιωάννης Α. Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, τ.2, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992² [1986], σ.640.

⁷²Παρασκευάς Ματάλας, ό.π., σ.344.

⁷³María Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σ.368.

⁷⁴Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Ε.Μ.Ν.Ε-Μνήμων, Αθήνα 1992, σσ.161-163.

Οικουμενικό Πατριαρχείο, χωρίς να έχει προηγηθεί κρατική απόσχιση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιούργησε ένα πολωτικό κλίμα εντός της ελληνικής επικράτειας δίνοντας παράλληλα και νέες κατευθύνσεις στην εξωτερική πολιτική, μετασχηματίζοντας και θέτοντάς την σε νέες βάσεις.⁷⁵

Ο τελικός αφορισμός του 1872 από το Πατριαρχείο δεν είχε άλλο αποτέλεσμα από το να διαιωνίσει την ένταση που έλαβε οξύτατη μορφή με την ίδρυση αυτόνομου βουλγαρικού κράτους το 1878, καθώς και με την ύπαρξη μεταξύ 1878 και 1885 της ημιαυτόνομης επαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας. Μάλιστα μετά το 1885 το Βουλγαρικό πριγκιπάτο συνόρευε με περιοχές όπως η Μακεδονία και η Θράκη που διεκδικούνταν από την Ελλάδα. Μία διαδικασία η οποία συνεχίστηκε και κατά τις επόμενες δεκαετίες οδηγώντας αργότερα και στην κορυφαία του έξαρση, που θα λάβει και ένοπλη μορφή κατά την διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα.⁷⁶ Λαμβάνοντας αυτό το νέο εχθρό υπόψιν μπορεί να γίνει κατανοητό γιατί ορισμένοι κύκλοι γύρω από το Οικουμενικό Πατριαρχείο μπορούσαν να ενωθούν με τους Οθωμανούς για την διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, μέσω του δόγματος του ελληνο-οθωμανισμού.⁷⁷

Συνεπώς, με την αυτονόμηση της βουλγαρικής Εξαρχίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο δημιουργήθηκε μία καινούργια δυναμική με πολυεπίπεδες συνέπειες, που έδωσε ένα νέο προσανατολισμό στον ελληνικό αλυτρωτισμό και στη νέα του μορφή ήταν κατά βάση αντισλαβικός.⁷⁸ Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα ήταν ο μετασχηματισμός του παλιού αντιθετικού δίπολου Έλληνας-Χριστιανός και Τούρκος-μωαμεθανός από ένα νέο αντιθετικό σχήμα του Έλληνας-Ορθόδοξοι και Βούλγαροι-Εξαρχικοί, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.⁷⁹ Μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο η θέση που κατείχε έως τότε ο Οθωμανός δυνάστης διαδέχτηκε ένας νέος κίνδυνος, εκείνος της σλαβικής απειλής και δημιουργήθηκε ένας νέος εχθρός, οι Βούλγαροι. Τον

---

⁷⁵ Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σσ.329-334.

⁷⁶ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *“Η ευγενής μας τύφλωσις...” Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως την μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ.197-198. Βαγγέλης Κεχριώτης, *«Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία»*, στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 29. Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σ.32.

⁷⁷ Νικολάι Αρέτοφ, *«Οριενταλισμός, Οξιντενταλισμός και η εικόνα του άλλου σε βαλκανικό πλαίσιο»*, στο Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντια Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ), Ηράκλειο 2014, σ.256. Η αντίληψη του ελληνο-οθωμανισμού, προέτασε την δημιουργία ενός αναχώματος απέναντι στην όλο και αυξανόμενη σλαβική απειλή, μέσω της συνεργασίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στο πλαίσιο ενός καθεστώτος Ισοπολιτείας και Ισονομίας. Πρόβλεψη γινόταν και για την θέσπιση φιλελεύθερου συντάγματος που θα κατοχύρωνε την ελευθερία όλων, και θα προέβλεπε ταυτόχρονη ανάληψη κρατικών καθηκόντων από τους Έλληνες. Υπήρχαν όμως και κύκλοι του πατριαρχείου, και μάλιστα ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' (1878-1884) ο οποίος σύμφωνα με τον ιστορικό Παρασκευά Ματάλα ήταν «ρωσόφιλος αντισχισματικός», υποστήριζε ότι θα έπρεπε να αρθεί το Σχίσμα και δεν ταυτίζονταν απόλυτα με τη γραμμή του ελληνικού εθνικού κέντρου. Για λεπτομέρειες για αυτό το θέμα, που ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας. Βλ. Παρασκευά Ματάλας, ό.π., σσ.304, 320-321, 348.

⁷⁸ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ.62.

⁷⁹ Παντελής Ε. Λέκκας, ό.π., σ.161.

φόβο μπροστά στον νέο αυτό εχθρό εκφράζει χαρακτηριστικά το ακόλουθο απόσπασμα που ερμηνεύουμε από τον *Νεολόγο των Αθηνών*:

«Αι μεγάλοι δυνάμεις μέγιστον έχουσι συμφέρον εις την παράτασιν της ζωής του ασθενούς,[...] η επαναστατική εξέγερσις των Σλαβικών λαών περιορισθή εντός στενοτάτων ορίων και μη ταράξει τη την ειρήνην της Ευρώπης διά της αφυπνήσεως του Ανατολικού ζητήματος, ήτις θα προκαλέσει αφεύκτως γενικόν ευρωπαϊκόν πόλεμον. Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [...] θα βλάβη τον Ελληνισμόν θα ρίψη την Ανατολήν εις τοιαύτην σύγχυσιν, και αταξίαν ώστε ταχέως οι εν αυτή λαοί θα καταστήσωσιν έρμαιον και θύμα της Ρωσσίας επ' όλέθρω της ελληνικής φυλής.»⁸⁰

Όχι τυχαία, στην υπό εξέταση περίοδο διαμορφώνεται το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, με βασικό εκφραστή της ιδεολογίας αυτής τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, εκπρόσωπο του ρομαντικού ιστορισμού. Βασική μέριμνα ήταν να οργανωθεί ο εθνικός χρόνος ως ενιαίο, συνεχές και αδιάσπαστο ιστορικό παρελθόν (Αρχαιότητα, Βυζαντινή Ιστορία και Νεότερη) με ένα νοηματικό νήμα που ξεκινούσε από την Αρχαία Ελλάδα με την ενδιάμεση ελληνοποίηση του Βυζαντίου και την προέκταση αυτής της συνέχειας έως το ιστορικό παρόν. Αυτή η ενότητα, η οποία επιδεικνυόταν στον χώρο και τον χρόνο έγινε ο κύριος μοχλός της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Οι θεωρίες αυτές της εθνικής αφύπνισης εντάσσονται στα στοιχεία συγκρότησης του έθνους και ειδικά το πρόβλημα της «συνέχειας» αποκτά κεντρική θέση για τη συγκρότηση της εθνικής ιστορίας.⁸¹ Ειδικότερα, η ενσωμάτωση της ελληνικότητας του Βυζαντίου στην εθνική ιστοριογραφία έφερε τους δύο εθνικισμούς σε μία διμέτωπη αντιπαράθεση για εδάφη που διεκδικούνταν εκατέρωθεν ως εθνικά τμήματα με προεξέχουσα την Μακεδονία.⁸²

Η αναμέτρηση με τον βουλγαρικό εθνικισμό είχε ευνοήσει την αντίληψη ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν ένα στοιχείο απαραίτητο για την απόδειξη της «ιδιοποιητικής ή συγχωνευτικής δύναμης του ελληνισμού.»⁸³ Η διαδικασία αυτή θα βοηθούσε να εξοβελιστούν από το ελλαδικό παρελθόν οι Σλάβοι και να αναχαιτιστεί η διείσδυση τους σε περιοχές όπως η Μακεδονία, που σύμφωνα με τις ελληνικές διεκδικήσεις ήταν μια σαφής γεωγραφική και ιστορική περιοχή προσπαθώντας να καταδείξει την «αφομοιωτική» δύναμη του ελληνισμού σε μια περίοδο όπου

---

⁸⁰Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 240, 27 Απριλίου 1876, σ.1

⁸¹Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου» στο: *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1994, σσ. 173-174· Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*,³ Θεωρία και μελέτες ιστορίας 14, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 2009, σσ.47, 53· Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε και ως απάντηση στις θεωρίες για την καταγωγή των Ελλήνων που διατύπωσε το 1830 ο Γερμανός ιστορικός Jakob Philipp Fallmerayer, που έκανε λόγο σλαβική καταγωγή των νεοελλήνων.

⁸²Dimitris Stamatopoulos, "War and Revolution: A Balkan Perspective- An Introduction", στο: Dimitris Stamatopoulos (επίμ.), *European Revolutions and the Ottoman Balkans. Nationalism, Violence and Empire in the Long Nineteenth Century*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2020, σ.7.

⁸³Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σ.184.

ήταν υπαρκτή η απειλή εκ μέρους των Βουλγάρων.⁸⁴ Οι διεκδικήσεις αυτές που καθόριζαν παράλληλα τα εδαφικά όρια της ελληνικής διεκδίκησης, περιλάμβαναν από δυτικά προς ανατολικά με μια νοητή διαχωριστική γραμμή την λίμνη Αχρίδα, βόρεια Μοναστηρίου – Περλεπέ – Στρωμνίτσας – Νευροκοπίου ως τον Νέστο, ενώ εκτεινόταν στο βορρά ως την οροσειρά Σας και το όρος Ρίλα. Η Θράκη, οριζόταν προς βορρά από την οροσειρά του Αίμου, στα ανατολικά από την Μαύρη Θάλασσα, στο νότο από το Αιγαίο και στα δυτικά από την Μακεδονία.⁸⁵

---

⁸⁴Ευάγγελος Κωφός, *ό.π.*, σσ.37, 49.

⁸⁵Αναλυτική περιγραφή των ελληνικών περιοχών της Μακεδονίας βρίσκονται και στο Ευάγγελος Κωφός, *Μακεδονία: 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σσ. 452-455.

1.2. Βουλγαρικός εθνικισμός

Όπως η συγκρότηση του ελληνικού εθνικισμού έτσι και εκείνη του βουλγαρικού συντελείται βαθμιαία και εντάσσεται μέσα σ' ένα ευρύτερο πλέγμα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών μεταβολών και μετασχηματισμών. Η ανάλυση που ακολουθεί θα γίνει σε μια προσπάθεια περιγραφής και ερμηνείας των συνθηκών που οδήγησαν στην Απριλιανή Εξέγερση του 1876. Σκόπιμη κρίνεται μια γενική αναφορά στην πορεία του βουλγαρικού εθνικισμού με όσον το δυνατόν πιο ευσύνοπτο τρόπο, προκειμένου να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν και ευνόησαν την γέννησή του. Το νοηματικό νήμα θα ξεκινήσει από τις απαρχές της Βουλγαρικής Αναγέννησης (*Vuzrazhdane*) που λαμβάνει ποικίλες εννοιολογικές ερμηνείες στη βουλγαρική ιστοριογραφία. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1842 από τον Ρακόφσκι για να περιγράψει τη διαδρομή της βουλγαρικής εθνικής ολοκλήρωσης.⁸⁶ Ο σταδιακός λοιπόν σχηματισμός της βουλγαρικής συλλογικής συνείδησης ορίστηκε ως πολιτισμική αναβίωση ή αναγέννηση.

Οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην Ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθόρισαν εν πολλοίς τις διεργασίες ανάδυσης εθνών.⁸⁷ Στη βουλγαρική περίπτωση, σημαντική ήταν η οικονομική άνθιση των δεκαετιών 1820 έως 1870 και η ανάδυση μιας βουλγαρικής αστικής τάξης, που συνδεόταν και με τη δημιουργία ενός μόνιμου, τακτικού στρατού, στην Οθωμανική αυτοκρατορία μετά το 1826, στις υπηρεσίες του οποίου για την δημιουργία ενδυμάτων εργάζονταν πολλοί Βούλγαροι.⁸⁸ Ο Ρακόφσκι αποκάλυπτε αυτή την αιτιώδη σχέση μεταξύ της εισαγωγής του τακτικού στρατού στην Τουρκία και μιας έξαρσης σε ορισμένες βουλγαρικές αστικές περιοχές βιοτεχνιών και των εγχώριων βιομηχανιών που ασχολούνταν με τον εφοδιασμό τους. Ιδίως η οικονομική ανάπτυξη αφορούσε τη δημιουργία μάλλινων υφασμάτων (*aba*) και διακοσμητικών πλεξούδων (*gaitan*), καθώς και τη σημασία του ανοίγματος του εμπορίου κατά μήκος του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσα μετά τη συνθήκη ειρήνης της Αδριανούπολης, στις 14 Σεπτεμβρίου 1829, που αποτέλεσε ένα σταθμό για το άνοιγμα του εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας προς τις μακρινές διεθνείς αγορές.⁸⁹ Η οικονομική αυτή άνθιση του δεύτερου και τρίτου τετάρτου του δέκατου ενάτου αιώνα ήταν η βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε η βουλγαρική Αναγέννηση.

---

⁸⁶Roumen Daskalov, ό.π., σ. 11' R.J. Crampton, *Bulgaria*, ό.π., σ.41.

⁸⁷Mark Mazower, ό.π., σ.147

⁸⁸Barbara Jelavich, ό.π., σ.529.

⁸⁹Roumen Daskalov, ό.π., σ.57.

Η εισροή του πλούτου είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία και επέκταση πολλών δημοσίων κτιρίων (π.χ σχολεία, πύργοι ρολογιών, οικοδόμηση ή ανοικοδόμηση εκκλησιών, αλλά και μοναστηριών). Έργα κοινωνικής πρόνοιας τα οποία χρηματοδοτούνταν από τις συντεχνίες, τις οποίες οι αρχές χρησιμοποιούσαν από τις αρχές του 19ου ως μέσο για να εφαρμόσουν τις πολιτικές της κεντρικής κυβέρνησης για την είσπραξη των φόρων. Λόγω αυτής της δράσης οι συντεχνίες διαδραμάτισαν ένα καθοριστικό ρόλο σε μια από τις σημαντικότερες διαδικασίες για την ολοκλήρωση της Βουλγαρικής Αναγέννησης.⁹⁰ Η παραπάνω διαδικασία αποτέλεσε μια αλλαγή, η οποία πρέπει να ενταχθεί στην σταδιακή αναμόρφωση των έως τότε εδραιωμένων οθωμανικών μοντέλων ιδιοκτησίας και δεν θα εξεταστεί στην παρούσα εργασία.⁹¹ Αυτές οι αλλαγές συνεχίστηκαν και επί των μεταρρυθμίσεων Τανζιμάτ (1839-1876) δημιουργώντας την ειρήνη και την σταθερότητα που επέτρεψε την αξιοποίηση του νέου πλούτου. Αναλυτικότερα, τον Φεβρουάριο του 1856 το διάταγμα Χάτ-ι Χουμαγιούν, το σημαντικότερο μεταρρυθμιστικό διάταγμα του Τανζιμάτ, προέβλεπε ισότητα δικαιωμάτων και προνομίων σε όλες τις χριστιανικές κοινότητες. Η νέα αυτή κατεύθυνση ώθησε την βουλγαρική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης να διεκδικήσει την δική της ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία, που θα της επέτρεπε να δημιουργήσει το δικό της μιλλέτ που αποτελούσε ουσιαστικά το πρωταρχικό βήμα για να αναγνωριστεί ως ξεχωριστή εθνική ταυτότητα.⁹²

Η βουλγαρική Αναγέννηση ορίζεται ως το άθροισμα ποικίλων διεργασιών πολιτιστικών, θρησκευτικών και πολιτικών που είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή διαμόρφωση του βουλγαρικού εθνικού κινήματος και χαρακτηρίστηκε από μια χρονολογική ασάφεια, καθώς δεν αναφερόταν σε σαφή χρονολογικά όρια αλλά μόνο κατά προσέγγιση σε εξελίξεις που συντελέστηκαν κατά τον 19ο αιώνα. Το σημείο εκκίνησης των πρώτων σταδίων της Αναγέννησης χρονολογείται κατά τον 18ο αιώνα με τη σύνταξη της σλαβοβουλγαρικής ιστορίας το 1762 από τον Παΐσιο, μοναχό στο μοναστήρι του Χιλανταρίου στο Άγιο Όρος. Μεγαλύτερη ασάφεια προκαλεί το πότε τελειώνει αυτή η διαδικασία με επικρατέστερες τις απόψεις που την τοποθετούν το 1870 με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας είτε το 1878 με την ίδρυση του Βουλγαρικού Πριγκιπάτου.⁹³ Ωστόσο, υπάρχει μια γενική συμφωνία στις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις ότι η κύρια φάση της εθνικής κινητοποίησης συντελέστηκε κατά την τρίτη εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα. Σε κάθε περίπτωση, το έτος αυτό ήταν ορόσημο για τη βουλγαρική ιστορία. Το 1830 και μετά παρατηρήθηκε μια στροφή προς την ρωσική παιδεία, φαινόμενο ευρύ και πολυδιάστατο που μπορεί να ταυτιστεί με

---

⁹⁰Ο.π., σσ. 59, 99, 113.

⁹¹Barbara Jelavich, ό.π., σ.535.

⁹² R. J. Crampton, *Bulgaria*, ό.π., σσ.19-20, 69, 71.

⁹³Ο.π., σσ.103-104.

την βουλγαρική Αναγέννηση. Η αναζήτηση των αιτιών για τη μεταστροφή της βουλγαρικής σύνδεσης με τη Ρωσία αντί της έως τότε εδραιωμένης ελληνικής «επιρροής στους Βουλγάρους» χρήζει επιπλέον μελέτης και δεν θα ερευνηθεί στην παρούσα εργασία. Ωστόσο, δεν πρέπει να συνδέεται μονοδιάστατα μόνο με το κίνημα του πανσλαβισμού ή να νοηθεί μονομερώς ως αντίδραση στην ύπαρξη της Μεγάλης Ιδέας, αλλά να ερμηνευθεί ως απότοκο σταδιακών και ριζικών αλλαγών που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.⁹⁴

Τα πολιτιστικά αιτήματα του βουλγαρικού εθνικού κινήματος προηγήθηκαν στην πορεία της ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης των θρησκευτικών και πολιτικών αιτημάτων. Όπως και στο αντίστοιχο ελληνικό παράδειγμα που αναλύθηκε παραπάνω, και η βουλγαρική πολιτισμική «αφύπνιση» στηρίχθηκε στην αφήγηση ενός ένδοξου παρελθόντος και χωρίστηκε σε δύο περιόδους: Η πρώτη φάση της εθνικής «αφύπνισης» που χρονολογείται από το 1762 και την ολοκλήρωση της πρώτης βουλγαρικής ιστορίας από τον Παΐσιο έως το Κριμαϊκό Πόλεμο του 1853-1856 και η δεύτερη φάση του ρομαντισμού με σκοπό την εθνική απελευθέρωση και την κοινωνική επανάσταση, από τον Κριμαϊκό Πόλεμο έως την απελευθέρωση του 1878 με αποκορύφωμα τους ποιητές Χρίστο Μπότεφ (1849-1876) και Ιβάν Βάζοφ (1850-1921).⁹⁵ Σκοπός αυτών των δραστηριοτήτων ήταν να αναδειχθεί η ξεχωριστή ταυτότητα του βουλγαρικού λαού. Κύριος στόχος ήταν η εκπαιδευτική ανάπτυξη μέσω της ίδρυσης σχολείων, της χρήση της βουλγαρικής αλφαβήτου, καθώς και τη μελέτη της βουλγαρικής ιστορίας, καθώς με κέντρο την πνευματική καλλιέργεια και την ιδεολογική διαμόρφωση θα μπορούσε ευκολότερα να επιτευχθεί η διάρρηξη της πολιτισμικής και εν συνεχεία πολιτικής ενότητας του ενιαίου ορθόδοξου ρουμ μιλλέτ.⁹⁶ Με βάση αυτές τις ιδέες, που υιοθετήθηκαν από ορισμένα σημαντικά στρώματα της εμπορικής και μορφωμένης ανώτερης βουλγαρικής τάξης, το βουλγαρικό μέλλον θα καθοριζόταν μέσα σε μια νέα αναμορφωμένη και ισχυρή Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφού εξασφάλιζε πρώτα την διοικητική της (εκκλησιαστική) αυτονομία, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης.⁹⁷

Το γλωσσικό ζήτημα υπήρξε ένα από τα σημαντικά θέματα που απασχόλησαν, όπως και στην ελληνική περίπτωση, τους λόγιους που διαμόρφωσαν την εθνική γλώσσα. Εδώ συγκρούστηκαν τρεις διαφορετικές «σχολές». Υποστηρικτές της πρώτης, λόγιας εθνικής γλώσσας, που αποτελούσε την σχολή της Σύγχρονης Βουλγαρικής με έμφαση στην καθομιλουμένη γλώσσα

---

⁹⁴ Για τις συνθήκες που ευνόησαν τη σχέση Ρωσίας - Βουλγαρίας, βλ. Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία*, ό.π., σσ.376-377.

⁹⁵ Roumen Daskalov, ό.π., σ.25.

⁹⁶ Τάσος Κωστόπουλος, *Εθνικά κόμματα και πρώιμος μακεδονισμός. Η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαπάλης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία*, τομ. Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2022, σσ. 173-179' Barbara Jelavich, ό.π., σ.531.

⁹⁷ Maria Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σσ.375-376.

ήταν οι: Βασίλ Απρίλοφ (1789-1847), ο οποίος το 1835 διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη χρηματοδότηση του πρώτου βουλγαρικού σχολείου, που ίδρυσε ο Νεόφυτος Ρίλσκι στο Γκαμπρόβο και ο Πέταρ Μπερόν (1799/1800-1871), που εξέδωσε το πρώτο βουλγαρικό σχολικό φυλλάδιο. Η Σλαβο-Βουλγαρική σχολή που επέμενε στην μεσαιωνική γλωσσική κληρονομιά, με κύριο εκπρόσωπο τον Νεόφит Ρίλσκι, η οποία τάχθηκε υπέρ της διαμόρφωσης της παλαιάς εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας ως βάση της γραπτής γλώσσας. Τέλος, η Εκκλησιαστική Σλαβονική σχολή, που στηριζόταν στην γλώσσα της εκκλησίας με βασικό εκπρόσωπο τον Κωνσταντίν Φωτίνοφ (1790-1858), εκδότη του πρώτου βουλγαρικού περιοδικού, *Φιλομάθεια*. Η έκδοση αυτών των εντύπων ευνόησε και τον σταδιακό ιδεολογικό μετασχηματισμό, την ενσωμάτωση σε μια σλαβική βουλγαρική οντότητα. Μόλις στη δεκαετία του 1870 αποφασίστηκε τελικά η βουλγαρική γλώσσα να βασιστεί στη Σύγχρονη Βουλγαρική Σχολή, τη διάλεκτο του Γκαμπρόβο, η οποία στηρίχθηκε ιδιαίτερα από τους κύκλους των εμπόρων και των τεχνιτών.⁹⁸

Όσον αφορά το πολιτικό κίνημα, που έκανε την εμφάνισή του κυρίως μετά το 1860, είχε δύο κυρίαρχες αντιλήψεις για το μέλλον των Βουλγάρων: μια συντηρητική ή μετριοπαθής αντίληψη που εκφραζόταν από εκείνους που πίστευαν στα μη βίαια μέσα για τη μετατροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια διπλή μοναρχία τουρκοβουλγαρικής σύμπραξης (κατά το πρότυπο της Αψβουργικής) και μια επαναστατική που διεκδικούσε την πολιτική ανεξαρτησία μέσα από την ένοπλη αντίσταση. Οι επαναστάτες βρίσκονταν κυρίως εκτός βουλγαρικών εδαφών, όπου η ξένη επιρροή ήταν εντονότερη ενώ επίκεντρο της μετριοπαθούς αντίληψης ήταν η Κωνσταντινούπολη, όπου ως κύρια επιδίωξή της είχε την εκκλησιαστική χειραφέτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ως βασική προϋπόθεση για την τελική εθνική χειραφέτηση.⁹⁹ Ως μέσα για την σταδιακή χειραφέτηση προκρίνονταν η εκπαίδευση. Η επαναστατική ή ριζοσπαστική αντίληψη κέντρο της είχε το Βουκουρέστι, επεδίωκε την οργάνωση επαναστατικής δράσης που θα λάμβανε σταδιακά και την στήριξη κάποιας Μεγάλης Δύναμης για ένα συντονισμένο πόλεμο. Εντέλει η βουλγαρική αυτονομία επιτεύχθηκε το 1878 και ήταν το προϊόν του συνδυασμού της Απριλιανής εξέγερσης το 1876, του ρωσοτουρκικού πολέμου (24 Απριλίου 1877) και των Συνθηκών του Αγίου Στεφάνου τον Μάρτιο και του Βερολίνου του Ιουνίου 1878.¹⁰⁰

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η κατασκευή (υπό την έννοια της διαμόρφωσης) και η ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικισμού ως ενός διαμορφωμένου κινήματος και ιδεολογίας τοποθετείται την περίοδο από τις δεκαετίες του 1830 έως 1870 με κύριους σταθμούς το 1856 με το τέλος του Κριμαϊκού και το Χατ-ι Χουμαγιούν, την θέσπιση με σουλτανικό φερμάνι της αυτοτελούς

⁹⁸ Maria Todorova, *Το παιχνίδι της κλίμακας*. ό.π., σ.232.

⁹⁹ Roumen Daskalov, ό.π., σσ.144-145.

¹⁰⁰ Maria Todorova, *Το παιχνίδι της κλίμακας*. ό.π., σ.229.

Βουλγαρικής Εξαρχίας τον Φεβρουάριο του 1870 και την κρίση του 1876-1878. Το χρονικό διάστημα 1878-1914 αποτέλεσε ακολούθως την περίοδο παγίωσης και εδραίωσης του βουλγαρικού εθνικού κράτους.¹⁰¹ Κατά τις προηγούμενες δεκαετίες τέθηκαν τα θεμέλια για την ανάδυσή του και την ουσιαστική του δόμηση. Καθορίστηκε υπό την μορφή αντίδρασης, στους ήδη διαμορφωμένους εθνικισμούς των Βαλκανίων και στα αλυτρωτικά τους σχέδια, με προεξέχον ανταγωνιστικό εθνικισμό τον ελληνικό. Γι' αυτόν τον λόγο η Μαρία Τοντόροβα κάνει λόγο για αμυντικό εθνικισμό.¹⁰² Έτσι, η συγκρότηση πολιτιστικών αιτημάτων, έθεσε τις βάσεις για τα θρησκευτικά ή πολιτικά αιτήματα του βουλγαρικού εθνικού κινήματος. Οι δύο αυτές εκφάνσεις θα αναδύονταν και θα λάμβαναν μια δυναμικότερη μορφή, ικανή να οδηγήσει στην πολυπόθητη βουλγαρική ανεξαρτησία. Ιδιαίτερα η πολιτική χειραφέτηση μέσω της διεκδικητικής επαναστατικής οδού θα κυριαρχούσε προκαλώντας ριζικές αλλαγές όπως θα αναλυθεί ευθύς αμέσως.

---

¹⁰¹Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια*, ό.π., σ.23.

¹⁰²Μαρία Todorova, *Το παιχνίδι της κλίμακας*. ό.π., σ.230.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Το ιστορικό πλαίσιο της Απριλιανής Εξέγερσης: Η Ανατολική κρίση του 1875 - 1878

Η καθυστέρηση εκδήλωσης της πολιτικής έκφρασης της Βουλγαρικής Αναγέννησης θα πρέπει να αναζητηθεί σε ένα συνδυασμό παραγόντων, όπως ήταν η μέχρι τότε συγκέντρωση όλων των άλλων ενεργειών προς την κατεύθυνση της πολιτιστικής «αφύπνισης» και της εκκλησιαστικής χειραφέτησης. Όσες εξεγέρσεις αγροτικού χαρακτήρα είχαν σημειωθεί ήταν μικρής έκτασης (στη Νίς το 1841 και στο Βίντιν το 1850) και δεν κατόρθωσαν να εξελιχθούν σε μαζικά επαναστατικά κινήματα όπως τα αντίστοιχα σε Ελλάδα και Σερβία.¹⁰³ Όλες οι απόπειρες εξεγέρσεων από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1860 ήταν επαναστατικές. Τέτοιες ήταν οι προσπάθειες του Ρακόφσκι κατά το διάστημα 1862-1863 για κοινή δράση των βαλκανικών λαών κατά της Υψηλής Πύλης, καθώς και η αποτυχία της εξέγερσης από τους Χατζή Ντιμίταρ και Στέφαν Καρατζά του 1868. Η εξέγερση στη Στάρα Ζαγκόρα το 1875 μια επαναστατική προσπάθεια των Βουλγάρων επαναστατών (του Κομιτάτου του Βουκουρεστίου) με επικεφαλής τον μετέπειτα πρωθυπουργό Στέφαν Σταμπολόφ να παρέμβουν στην Ανατολική Κρίση, χωρίς το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Ωστόσο, το αυθόρμητο στοιχείο αυτών των εξεγέρσεων έδωσε το έναυσμα του αγώνα για την βουλγαρική απελευθέρωση τα επόμενα χρόνια κατά τα οποία άρχισε σταδιακά να συγκροτείται ένα οργανωμένο εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα.¹⁰⁴

Σ' αυτό το σημείο για την πληρέστερη ανασύνθεση της πορείας του επαναστατικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος των Βουλγάρων αναγκαία κρίνεται μια αναφορά στη συμμετοχή Βουλγάρων στην επανάσταση του 1821. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Λυμπεράτο η ελληνική επανάσταση θα συμβάλει καίρια στην διαμόρφωση μιας διακριτής στάσης στη βουλγαρική γραμματεία έναντι του '21 που θα μπορούσε να οριστεί ως «εθνική οικειοποίηση». Κομβικό ρόλο σ' αυτή την διαδικασία οικειοποίησης διαδραματίζει το ίδιο το όνομα ζαβέρα που θα επικρατήσει στην βουλγαρική γλώσσα για την επανάσταση του 1821 αλλά θα καταστεί εν γένει ως συνώνυμο κάθε εξέγερσης. Όπως αναφέρει ο Ρακόφσκι, σε όλες τις πόλεις και τα γνωστά χωριά της Βουλγαρίας υπήρχαν Βούλγαροι συνωμότες για την απελευθέρωση των Ελλήνων από την τουρκική εξουσία την ονομαζόμενη ζαβέρα.¹⁰⁵ Μάλιστα η λέξη ζαβέρα αποδόθηκε και σε βουλγαρικά συνωμοτικά επαναστατικά κινήματα με γνωστότερο αυτό του Βέλτσο Ατανάσοφ στο

¹⁰³ Barbara Jelavich, ό.π., σ.529.

¹⁰⁴ Πλάμεν Μίτεφ, «Βουλγαρική Εθνική Παλιγγενεσία», ό.π., σσ.210-211, 216-217.

¹⁰⁵ Ανδρέας Λυμπεράτος, «Η δική μας Ζαβέρα: η γένεση και η πορεία της βουλγαρικής ανάγνωσης του 1821», στο: Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Βαλκανικές αναγνώσεις του 1821*, Μέλισσα, Αθήνα 2021, σσ.145, 147-151.

Τύρνοβο το 1835. Αυτό που καθίσταται φανερό και από τα παραπάνω είναι πως η συμμετοχή Βουλγάρων εθελοντών στην ελληνική επανάσταση και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 1821 αλλά και εντός του ελλαδικού χώρου (Πελοπόννησος), ήταν μεγάλη.¹⁰⁶

Θα μπορούσε να λεχθεί ότι στην ελληνική περίπτωση ρόλο για την ανάπτυξη του φιλελληνικού κινήματος και τη μεταστροφή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης διαδραμάτισαν οι τουρκικές φρικαλεότητες όπως η σφαγή της Χίου ή οι σφαγές στην Κωνσταντινούπολη ένα αντίστοιχο παράδειγμα αποτέλεσαν και οι «βουλγαρικές φρικαλεότητες» και οι ειδήσεις για σφαγές και λεηλασίες.¹⁰⁷ Το 1876, η βουλγαρική εξέγερση έλαβε και εκείνη μεγάλες διαστάσεις λόγω των ειδήσεων για θηριωδίες που διεπράχθησαν κατά την καταστολή της, δημιουργώντας μια δημόσια κατακραυγή και ένα ισχυρό αντιτουρκικό κλίμα στην Ευρώπη, στην Γαλλία αλλά ιδίως στην Μ. Βρετανία, αν και αρχικά δεν παρατηρήθηκε κάποια καθολική κινητοποίηση υπέρ τους από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Αυτό που έκανε λοιπόν την βουλγαρική επανάσταση του 1876 να επιτύχει τους στόχους της δεν ήταν η επιτυχία αλλά το ακριβώς αντίθετο, η ίδια η αποτυχία της, καθώς το γεγονός ότι καταπνίγηκε από τα οθωμανικά στρατεύματα με μεγάλη βιαιότητα προκάλεσε ένα πρωτοφανές κύμα αλληλεγγύης, που συνέτεινε στην διεθνή προβολή της εξέγερσης. Εξάλλου, οι υποστηρικτές της εξέγερσης γνώριζαν πολύ καλά την ανάγκη και την αξία της δημοσιότητας. Όταν ξεκίνησε η εξέγερση υπήρχαν τρία κέντρα από τα οποία οι υποστηρικτές της, έδιναν πληροφορίες στον έξω κόσμο: το Βουκουρέστι, το Πλόβντιβ (Φιλιπούπολη) και την Κωνσταντινούπολη.¹⁰⁸ Για να διαδώσουν το μήνυμά τους ευρύτερα δημοσίευσαν υλικό σε βουλγαρικές εφημερίδες μεταφρασμένο, ιδίως στα γαλλικά και τα ρουμανικά, ενώ από το Πλόβντιβ, ο Ιβάν Γκέσωφ έστειλε υλικό στους *The Times*. Ο αναπληρωτής διοικητής της επαναστατικής περιφέρειας Παναγιούριστα, Τόντορ Καμπλέσκοφ, έγραψε κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Απριλίου:

«Δεν εναποθέτω την ελπίδα μου στη σφαίρα του μουσκέτου (πυροβόλο όπλο), αλλά στο θόρυβο της εκτόξευσής της, που σίγουρα πρέπει να ακουστεί στην Ευρώπη και την αδελφική Ρωσία.»¹⁰⁹

Ό,τι οραματιζόταν η κεντρική μορφή του πολιτικού εθνικισμού, ο Ρακόφσκι βρήκε την εξελιγμένη του μορφή στο πρόσωπο του μεγαλύτερου ιδεολόγου εθνικιστή του βουλγαρικού

---

¹⁰⁶Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων*, Gutenberg, Αθήνα 1982, σ.91.

¹⁰⁷Για μία αναλυτική περιγραφή της αποτύπωσης της σφαγής στον γαλλικό Τύπο βλ. Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 διά μέσου των στηλών του γαλλικού τύπου της εποχής», στο: Ι. Δημάκης, «Φιλελληνικά». *Μελέτες για τον φιλελληνισμό κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1992, σσ. 29-51.

¹⁰⁸L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Hurst & Company, London 2000² [1958], σ. 379' R. J. Crampton, ό.π., σ.80.

¹⁰⁹R. J. Crampton, ό.π., σ.93.

εθνικισμού του Λιούμπεν Καραβέλοφ (1834-1879) και του εφαρμοστή του, Βασίλ Λέφσκι.¹¹⁰ Ένα ακόμη ηγετικό στέλεχος που ανήκε στον κύκλο των υποστηρικτών του πολιτικού εθνικισμού ήταν ο Χρίστο Μπότεφ.¹¹¹ Πριν την τελική εξέγερση του 1876 είχαν γίνει προσπάθειες για οργάνωση επαναστατικών δράσεων οι οποίες ωστόσο απέτυχαν. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα ήταν το 1875 ο συντονισμός μιας επαναστατικής ενέργειας υπό τον Μπότεφ και τον Στέφαν Σταμπολόφ, η οποία είχε οργανωθεί από την επαναστατική επιτροπή της Στάρα Ζαγκόρα. Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να κινητοποιήσει και τα γύρω χωριά προκειμένου να οργανωθεί μια γενικευμένη επαναστατική δράση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Μπότεφ υπέβαλε την παραίτησή του από την Επαναστατική Επιτροπή, η οποία αργότερα κατέρρευσε οριστικά.¹¹²

Η νέα Επιτροπή που θα μας απασχολήσει είναι η Επαναστατική Επιτροπή που οργανώθηκε στη ρουμανική πόλη του Γκιούργκεβο και η ιδρυτική της συνέλευση πραγματοποιήθηκε από τις 11 Νοεμβρίου έως την 25 Δεκεμβρίου 1875. Στην Επιτροπή συμμετείχαν 15 με 17 άτομα εκ των οποίων προσωπικότητες όπως οι Στέφαν Σταμπολόφ, ο οποίος ανέλαβε και τον συντονισμό των δράσεων, ο Στοϊάν Ζαΐμοφ, ο Νικόλα Ομπρέτενοφ, και ο Ιλαριόν Νταγκοστίνοφ. Το κοινό που συνέδεε αυτή την νέα επαναστατική Επιτροπή ήταν η πρωταρχική αναγκαιότητα ύπαρξης πολιτικής οντότητας μέσα από ένα συντονισμένο επαναστατικό δίκτυο με άτομα που διέθεταν επαναστατική εμπειρία. Γι αυτό τον λόγο επιδίωξή τους ήταν η οργάνωση μιας επανάστασης που να περιλαμβάνει όσο γίνεται περισσότερες περιοχές της Βουλγαρίας, ως προϋπόθεση για εθνική ολοκλήρωση. Έχοντας την εμπειρία του 1875 διαίρεσαν τα βουλγαρικά εδάφη σε πέντε επαναστατικές περιοχές: τις περιοχές του Ταρνόβου, του Σλίβεν, της Βράτσα, του Πλόβντιβ και της Σόφιας. Κάθε περιοχή διέθετε τον υπεύθυνο της και τον αντίστοιχο βοηθό. Το Σλίβεν είχε επικεφαλής τους Ιλαριόν Νταγκοστίνοφ, Γκιόργκι Ομπρέτενοφ και Στοϊλ Βοϊβόντα, για την περιοχή της Βράτσα υπεύθυνοι ήταν οι Στοϊάν Ζαΐμοφ, Γκιόργκι Απόστολοφ και Ιβανίτσα Ντάντσεφ. Το Πλόβντιβ ήταν υπό την διοίκηση των Παναϊότ Βόλοφ, Γκιόργκι Μπενκόφσκι, Γκιόργκι Ικονόμοφ και Ζαχάρι Στοϊάνοφ και τη Σόφια ανέλαβε ο Σταμπολόφ, με βοηθούς τους Χρίστο Καραμίνκοφ και Γκιόργκι Ιζμιρλίεφ. Την ηγεσία της περιοχής του Ταρνόβου ανέλαβαν οι Μπάτσο Κίρο, ο Πέταρ Παρμάκοφ κ.α.¹¹³

---

¹¹⁰Για το λεπτομερές βουλγαρικό μανιφέστο από την βουλγαρική επαναστατική επιτροπή, βλ. Adolphe, d'Avril, *Négociations relatives au traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi 1875-1886* Ernest Leroux, Paris, 1886, σσ.129-133.

Ανακτήθηκε

από:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9810548k.r=N%C3%A9gociations%20relatives%20au%20trait%C3%A9%20de%20Berlin%20et%20aux%20arrangements%20qui%20ont%20suivi%201875-1886%20Ernest%20Leroux%2C%20Paris?rk=42918;4>, στις 18/07/2023.

¹¹¹R. J. Crampton, ό.π., σ.90.

¹¹²Πλάμεν Μίτεφ, «Βουλγαρική Εθνική Παλιγγενεσία» ό.π., σ.230.

¹¹³Ό.π., σ.231.

Επιπλέον, είχαν αγοραστεί όπλα, (ο ακριβής αριθμός των οποίων δεν είναι γνωστός) με χρήματα που είχαν δωρίσει πλούσιοι Βούλγαροι όπως οι αδελφοί Χρήστο και Εβλόγκι Γκεοργκίεφ. Η εξέγερση ξεκίνησε από την Κοπρίβστιτσα, αλλά εξαρχής υπέφερε από διάφορες αδυναμίες. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας *Ωρα*, η οποία αναφέρει: «Ουδέ όπλα έχουσι, ουδέ τον προσήκοντα διοργανισμόν. Εκτός τούτου εγένετο και μέγα λάθος στρατηγικόν. Τόσω μέγα και ασύγγνωστον, ώστε υποπτέυομαι μη οι προστάται των Βουλγάρων συνεβούλευσαν αυτοίς τας κινήσεις ταύτας.»¹¹⁴ Ο συντονισμός μεταξύ των τοπικών επιτροπών ήταν πλημμελής, αδύναμος και οι τελικές προετοιμασίες ήταν πολύ βιαστικές, καθώς ολοκληρώθηκαν μόλις σε τέσσερις μήνες. Η βοήθεια από τη Σερβία, αλλά και από οποιαδήποτε άλλη περιοχή δεν ήλθε. Παρά τις αισιόδοξες εκτιμήσεις ότι θα συμμετείχαν στην εξέγερση 70.000 άνθρωποι, φαίνεται ότι ωστόσο δεν συμμετείχαν περισσότεροι από 10.000.¹¹⁵ Σε ορισμένες περιοχές οι επαναστάτες επιτέθηκαν σε μουσουλμάνους, προκαλώντας έτσι μαζικά αντίποινα, γεγονός που ωστόσο δεν έχαιρε της αντίστοιχης καταδίκης από την Ευρώπη και η στάση αυτή μπορεί να συνοψιστεί με την φράση: «Όταν ένας χριστιανός σκοτώνει ένα μουσουλμάνο, είναι μια δίκαιη πράξη».¹¹⁶

Τα κύρια όργανα αυτών των αντιποίνων δεν ήταν οι τακτικοί στρατιώτες αλλά οι τοπικοί Κιρκάσιοι και Βασιβουζούκοι, πολλοί από τους οποίους ήταν μουσουλμάνοι Βούλγαροι. Για την καταστολή της εξέγερσης ο νέος σουλτάνος Αμπντούλ-Χαμίτ έστειλε 10.000 μισθοφόρους βασιβουζούκους.¹¹⁷ Οι Οθωμανικές αρχές λόγω πολλών μετώπων πίεσης, σε μια εποχή γενικευμένων εξεγέρσεων (Ερζεγοβίνη, Βοσνία, Σερβία) χρησιμοποιούσαν αυτούς τους άτακτους προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις κατά τόπους επαναστάσεις. Οι άτακτοι αυτοί οι οποίοι έγιναν γνωστοί για την μνημειώδη σκληρότητά τους ήταν στρατολογημένοι εν πολλοίς από τα γειτονικά πομακικά χωριά. Οι ομάδες αυτές των ντόπιων πληθυσμών είχαν στραφεί προς τα παράνομα δίκτυα, υπό την μορφή συμμοριών, ληστρικών ομάδων, ανταρτοπόλεμου, συχνά με αντικρουόμενα μεταξύ τους συμφέροντα ως απόρροια της αποδυνάμωσης της κεντρικής Οθωμανικής Εξουσίας.¹¹⁸ Απέναντι στους αριθμητικά λιγοστούς και ανεπαρκώς προετοιμασμένους στρατιωτικά και τεχνικά Βούλγαρους επαναστάτες αυτές οι άτακτες μονάδες - σε συνδυασμό με τις τακτικές μονάδες του Οθωμανικού στρατού - επικράτησαν εύκολα. Μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους η εξέγερση είχε τεθεί υπό τον πλήρη έλεγχο των Οθωμανικών αρχών.

---

¹¹⁴Εφ. *Ωρα*, αρ. 223, 18 Μαΐου 1876, σ.3

¹¹⁵ R. J. Crampton, ό.π., σ.92.

¹¹⁶Mark Mazower, ό.π., σ.147.

¹¹⁷Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών 1815-1919*, τομ. 2, μετ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997² [1992, Παρίσι], σ.153.

¹¹⁸ Barbara Jelavich, ό.π., σ.312.

Αυτοί οι άτακτοι ήταν κυρίως υπεύθυνοι για τις τρομερές σφαγές στο Bratsigono, Perushtitsa, και κυρίως στο Μπατάκ, το οποίο λειτούργησε ως τόπος της πιο άγριας καταστολής. Το Μπατάκ ήταν ένα ορεινό κεφαλοχώρι, στις πλαγιές της Ροδόπης, που αποτελείτο εξολοκλήρου από χριστιανούς, ενώ η περιοχή γύρω από το χωριό ήταν κυρίως μουσουλμανική. Το χωριό αυτό έγινε γνωστό ως τόπος των πιο φρικτών λεηλασιών, βασανιστηρίων και σφαγών. Το μέγεθος αυτών των σφαγών και η εικόνα της μαζικής καταστροφής ήταν ικανή για τη διεθνοποίηση των γεγονότων.¹¹⁹ Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των Βουλγάρων χριστιανών που σφαγιάστηκαν - κυρίως γυναικών και παιδιών πολλοί από τους οποίους στοιβάχτηκαν στην τοπική εκκλησία και κάηκαν ζωντανοί - είναι αποκλίνουσες. Το χωριό Μπατάκ αποτέλεσε το πιο γνωστό περιστατικό σφαγών, που κάηκε ολοσχερώς, ενώ οι νεκροί υπολογίζονται σε 5.000 μεταξύ αυτών και άμαχοι.¹²⁰ Η εφημερίδα *Παλιγγενεσία* ανέφερε ότι: «Τα πτώματα των απαγχονισθέντων παρέμειναν εκτεθειμένα μέχρι της εσπέρας.»¹²¹ Ο συνολικός αριθμός των απωλειών ήταν ένα ζήτημα που βρέθηκε υπό έντονη συζήτηση στη βιβλιογραφία, καθώς διέφερε ανάλογα με την εκάστοτε πηγή. Οι βουλγαρικές εκτιμήσεις κυμαίνονταν από 3.000 έως το υπερβολικό νούμερο των 100.000, ενώ οι οθωμανικές αρχές παραδέχτηκαν ότι οι απώλειες ανέρχονταν σε πάνω από 3.000. Η επικρατέστερη εκτίμηση για τον συνολικό αριθμό των νεκρών από την Απριλιανή Εξέγερση ανέρχεται σε πάνω από 30.000 νεκρούς και 80 πυρπολημένα χωριά.¹²²

Ως τον Ιούνιο του 1876, η επανάσταση είχε κατασταλεί ολοκληρωτικά. Αυτό που κυρίως εξασφαλίστηκε μέσω της Απριλιανής εξέγερσης ήταν να έρθουν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αντιμέτωπες με τα αιτήματα των Βουλγάρων επαναστατών και να τεθεί το Βουλγαρικό Ζήτημα στο κέντρο της Ανατολικής κρίσης.

---

¹¹⁹ Πλάμεν Μίτεφ, «Βουλγαρική Εθνική Παλιγγενεσία», ό.π., σ.236' Για παραπάνω πληροφορίες σχετικά με τον ακριβή αριθμό απωλειών βλ. Richard Millman "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review* 58/2 (Απρίλιος 1980), σσ.218-231. Ανακτήθηκε από: <https://www.jstor.org/stable/4208028>, στις 29//10/2023.

¹²⁰ Evans G. Stanley, *A Short History of Bulgaria*, Lawrence and Wishart, London 1960, p. 112' David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, University of Chicago Press, Chicago, 1939, σσ.20-23.

¹²¹ Εφ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 3526, 22 Ιουνίου 1876, σ.2.

¹²² Iono Mitev, "MacGahan and the April, 1876 Uprising", *Southeastern Europe/ L' Europe du Sud- Est* 4 (1977), σσ. 262-263. Ανακτήθηκε από: https://brill.com/view/journals/seeu/4/1/article-p262_16.xml, στις 18/08/2023.

2.1. Η διεθνοποίηση των γεγονότων της Απριλιανής Εξέγερσης του 1876

Σ' αντίθεση με τις επιδιώξεις της τουρκικής πλευράς, οι θηριωδίες που διεπράχθησαν δεν παρέμειναν κρυφές, αλλά έλαβαν μεγάλη δημοσιότητα κυρίως λόγω της Μ. Βρετανίας.¹²³ Οι ειδήσεις για βιαιότητες «ανάγκασαν» τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να έρθουν αντιμέτωπες με τις συνθήκες που επικρατούσαν στις συγκεκριμένες επαρχίες της χερσονήσου των Βαλκανίων. Παράλληλα, έμφαση δόθηκε και στα αιτήματα των Βουλγάρων για πολιτική αλλαγή, τα οποία έγιναν για πρώτη φορά ορατά.¹²⁴ Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στην σταδιακή ανατροπή της έως τότε εδραιωμένης πολιτικής της Βρετανίας, που εκφραζόταν μέσω της υποστήριξής της σε μια πολιτική διατήρησης του status quo της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με κύριο εκφραστή την συντηρητική κυβέρνηση του Μπέντζαμιν Ντισραέλι, προς μια πιο φιλελεύθερη πολιτική με εκφραστή της, τον Γουίλιαμ Γλάδστονα. Η ανατροπή αυτή στην πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας πρέπει να συνδεθεί με το γενικότερο κλίμα του ρομαντισμού του 19ου αιώνα και την Realpolitik που δημιούργησε μια νέα πραγματικότητα. Ο 19ος αιώνας εκφράστηκε με την αλλαγή της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ της χειραφέτησης του βουλγαρικού εθνικού κράτους ειδικά μετά την Απριλιανή Εξέγερση, με κεντρική θέση να κατέχει η ιδέα του δίκαιου πολέμου, ως μιας αποδεκτής λύσης έσχατης ανάγκης και μέσης οδού μεταξύ της Realpolitik και του ειρηνισμού.¹²⁵

Η ιδέα του δίκαιου πολέμου αποτέλεσε την προέλευση και της ιδέας της ανθρωπιστικής επέμβασης ή της διπλωματίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κατά την κυρίαρχη άποψη της περιόδου 1860 μέχρι 1914 επικρατούσε το δίκαιο των «πολιτισμένων» κρατών, δηλαδή των κρατών εκείνων που ανταποκρίνονται στα κριτήρια του πολιτισμού. Το διεθνές δίκαιο γινόταν κατανοητό ανάμεσα στα χριστιανικά έθνη ως δίκαιο της Χριστιανοσύνης, προϊόν των ευρωπαϊκών και χριστιανικών εθνών, υποβιβάζοντας τις σχέσεις με τα μη χριστιανικά έθνη. Αναλυτικότερα, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η αρχή της αυτοδιάθεσης ή η αρχή των εθνικοτήτων βρέθηκαν στο επίκεντρο των πολιτικών και δημόσιων συζητήσεων και συνδέονταν με τις έννοιες της αυτοθυσίας και της αφοσίωσης στον αγώνα για ελευθερία, ανυψώνοντας έτσι το «ηθικό»

---

¹²³Zina Markova, "Solidarité internationale avec les Bulgares en 1876", *Balkan Studies* 25 (1984), σσ.390-394. Ανακτήθηκε από: <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/5086>, στις 17/08/2023.

¹²⁴Barbara Jelavich, *ό.π.*, σ. 348. Η πολιτική του καθήκοντος του πολιτισμένου κόσμου έναντι των Βαλκανίων θα αυξηθεί κατά την εποχή των Βαλκανικών πολέμων, συγκλονίζοντας τα ειρηνιστικά ευρωπαϊκά κινήματα που τότε είχαν αρχίσει να θεσμοθετούνται. Βλ. Maria Todorova, *Βαλκάνια*, *ό.π.*, σσ.31-32.

¹²⁵Realpolitik: Πρόκειται για πολιτική φιλοσοφία σύμφωνα με την οποία η πολιτική πράξη δεν πρέπει να δεσμεύεται από καμία ιδεολογία αλλά να προσαρμόζεται στις συγκεκριμένες ανά περίοδο συνθήκες. Maria Todorova, *Βαλκάνια*, *ό.π.*, σσ.150.

επίπεδο των εθνικών εξεγέρσεων και την «ιερότητα» του έθνους ως σημαντική διάσταση για την χάραξη της εξωτερικής πολιτικής. Για τον Ντισραέλι ήταν αδιανόητο η Realpolitik να υποχωρήσει σε μια «ηθική σταυροφορία» που θα εξυπηρετούσε τον ανθρωπισμό έναντι των βρετανικών συμφερόντων, ενώ για τον Γλάδστονα ίσχυε το αντίθετο, τα εθνικά συμφέροντα υπολείπονταν των ανθρωπιστικών και ηθικών αρχών.¹²⁶

Οι διαδικασίες ενοποίησης της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Ρουμανίας, καθώς και οι κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος χάραξαν ένα νέο Ευρωπαϊκό χάρτη. Ειδικά οι ωμότητες κατά των Βουλγάρων διαδραμάτισαν ένα καθοριστικό ρόλο στο να πείσουν την ευρωπαϊκή ελίτ ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν θα μπορούσε να εξελιχθεί σε ένα σύγχρονο «πολιτισμένο» κράτος, εφάμιλλο των υπολοίπων κρατών της Ευρώπης. Χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά να ορίζονται ξεκάθαρα, το «επίπεδο» του πολιτισμού οριζόταν με βασικό κριτήριο τη θρησκεία, την οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη, τους πολιτικούς θεσμούς και το αίσθημα της εθνότητας. Οι υπέρμαχοι της ανθρωπιστικής επέμβασης τη θεωρούσαν θεμιτή εφόσον πληρούσε ορισμένες προϋποθέσεις, δηλαδή οι επεμβάσεις αυτές να αφορούν την διασφάλιση ανθρωπίνων δικαιωμάτων όπως της ζωής, και της αξιοπρέπειας σε περιπτώσεις σοβαρών παραβιάσεων και σφαγών που σόκαραν την κοινή γνώμη και την ηθική της.¹²⁷ Ο ίδιος ο Γλάδστον αναφορικά με την εδαφική ακεραιότητα της Τουρκίας ανέφερε ότι υπήρχαν υψηλότεροι στόχοι από την πολιτική, όπως ήταν ο ανθρωπισμός σε συνδυασμό με τη δικαιοσύνη, επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο την πολιτική υπέρ της ανθρωπιστικής επέμβασης, ως κινητήρια δύναμη άσκησης της πολιτικής.¹²⁸

Η εικόνα της πλήρους καταστροφής, άρχισε να διαδίδεται μετά το ξέσπασμα της επανάστασης στον Τύπο. Οι αναφορές στον βρετανικό Τύπο καθυστέρησαν κατά δύο μήνες, όταν όμως εμφανίστηκε η είδηση στην εφημερίδα *Daily News* στις 23 Ιουνίου 1876, σε άρθρο του ανταποκριτή της στην Κωνσταντινούπολη δημοσιογράφου, Edwin Pears προκάλεσε αναστάτωση. Ο Edwin Pears είχε επισκεφθεί την περιοχή και περιέγραφε τα γεγονότα που διεπράχθησαν με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες, σε άρθρο του με τίτλο: «Μουσουλμανικές θηριωδίες στη Βουλγαρία». Σύμφωνα με τον Pears, «οι διαταγές είχαν πάει από τις τουρκικές αρχές προς τους μουσουλμάνους χωρικούς να σκοτώσουν τους χριστιανούς γείτονες.»¹²⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος και η ανταπόκριση της εφημερίδας *The Times*, στις 4 Αυγούστου 1876, ήταν ενδεικτική της

---

¹²⁶Αλέξης Ηρακλείδης- Άντα Διάλλα, *Η ανθρωπιστική επέμβαση κατά τον δέκατο ένατο αιώνα: Από την Ναυμαχία στο Ναβαρίνο στην αμερικανική επέμβαση στην Κούβα*, μετ. Αλέξης Ηρακλείδης, Γιώτα Κουρμμένταλα, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, σσ.58-61, 192.

¹²⁷Άντα Διάλλα, ό.π., σσ. 215-217' Αλέξης Ηρακλείδης- Άντα Διάλλα, ό.π., σσ. 57-58, 75.

¹²⁸W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, John Murray, London 1876, σσ.47, 50.

¹²⁹Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollection of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, D. Appleton and company, New York 1916, σ. 16. "Orders have come for us to kill the Christians, and I have to kill our neighbours."

κατάστασης που βίωνε ο χριστιανικός πληθυσμός. Ο ανταποκριτής (το όνομα του οποίου δεν μας είναι γνωστό) παραλληλίζει τις συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών με τις αντίστοιχες των Σκλάβων της Αμερικής, καθώς ο νόμος δεν είχε καμία ισχύ: «Η κατάσταση του πληθυσμού των ραγιάδων ήταν, τουλάχιστον, τόσο κακή όσο και η δουλεία των νέγρων που υπήρχε στην Αμερική, ο νόμος δηλαδή δεν είχε ουσιαστικά καμία πραγματική ισχύ για τους χριστιανούς».¹³⁰ Η *Daily News*, αναφερόμενη στους βασιβουζούκους ανέφερε ότι επρόκειτο για «Τσιγγάνους, άγριους Τούρκους και άγριους Κιρκασιανούς».¹³¹ Συνεχίζοντας, η *Daily News* καλούσε την Ευρώπη να πάρει θέση, καθώς: «τα πράγματα έχουν γίνει ανυπόφορα».¹³² Παράλληλα, η εφημερίδα δια μέσου των φύλλων της κατηγορούσε το Υπουργείο Εξωτερικών της Βρετανίας και τον Έντουαρντ Στάνλεϊ ότι αν και γνώριζε τα εγκλήματα που διαπράττονταν από την τουρκική πλευρά δεν έπαιρνε θέση. Η δημοσίευση των πληροφοριών για τις βουλγαρικές φρικαλεότητες στην εφημερίδα *Daily News*, με ειδικό παράρτημα για τις εξελίξεις της Ανατολής ανάγκασε τον Ντισραέλι να διατάξει έρευνα, ενώ παράλληλα αναδεικνυόταν η ανάγκη προάσπισης της ανθρωπιστικής βοήθειας από την «πολιτισμένη» Ευρώπη απέναντι στις κτηνωδίες των «απολίτιστων» Τούρκων.

«Η πολιτική του Υπουργείου είναι να αρνείται κάθε πληροφορία, να αποφεύγει κάθε συζήτηση [...] Πολύ πιο μαύρη από την ενοχή του κτηνώδους Τούρκου είναι η ενοχή του ανθρώπου που αυτοαποκαλείται χριστιανός και πολιτισμένος.[...] Θα είναι η ενοχή της ίδιας της Αγγλίας αν δεν δείξει γρήγορα ότι αποκηρύσσει τέτοιους ανθρώπους ως εκπροσώπους της.[...] Φαίνεται ότι ένας ανταποκριτής των *Times* ή της *Daily News* έχει εξίσου καλές πιθανότητες να ανακαλύψει την αλήθεια με οποιονδήποτε μπορεί να προσλάβει το Υπουργείο Εξωτερικών.»¹³³

Στις 18 Ιουλίου 1876, η εφημερίδα *Daily News* ανέφερε πως σε συνεδρίαση της βουλής των κοινοτήτων ο Βρετανός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Χένρι Έλιοτ σχετικά με τα δημοσιεύματα για τις βουλγαρικές φρικαλεότητες απάντησε ότι επρόκειτο για «τερατώδεις υπερβολές».¹³⁴ Ο φιλο-οθωμανός πρεσβευτής της Βρετανίας, δεν επιστούσε την προσοχή στο μέγεθος των σφαγών, υποβάθμιζε το μέγεθός τους, υποστηρίζοντας ότι είχαν μεγαλοποιηθεί

---

¹³⁰*The Times*, no.28.699, 4 August 1876, p.g.5. "The condition of the rayah population was to say the least, as bad as the negro slavery which existed in America, that law had practically no real existence for the Christians."

¹³¹*Daily News*, no.9426, 8 July 1876, p.g.6. "Gypsies, wild Turks and savage Circassians", "things which has become unbearable."

¹³²Ο.π.

¹³³*Daily News*, no.9430, 13 July 1876, p.g.6, "The policy of the Ministry is obvious is to refuse all information, to evade all discussion [...] Was not the refusal to accept the Berlin Note hailed by the Turks as a sign that England was with them[...]which did profess to give his victims some kind of guaranty against him.[...] Far blacker than the guilt of the brutal Turk is the guilt of the man who call themselves Christian and civilized.[...] It will be the guilt of England herself if she does not speedily show that she disowns such men as her representatives.[...] It seems to be that a correspondent of the Times or the Daily News has just as good of finding out the truth as any one who the Foreign Office can employ."

¹³⁴*Daily News*, no.9434, 18 July 1876, pg.2, "monstrously exaggerated."

υπερβολικά και ότι υπήρχαν αντίστοιχα και βουλγαρικές θηριωδίες εναντίον αθώων μουσουλμάνων. Σε μια προσπάθεια να αναδειχθούν οι βιαιότητες των Τούρκων συστάθηκε μια επιτροπή που καταπιάστηκε με το έργο της έρευνας των γεγονότων της Εξέγερσης, τον Ιούλιο του 1876. Μέλη της αρμόδιας επιτροπής τέθηκαν: ο Schuyler γραμματέας και γενικός πρόξενος της αμερικανικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη το 1876, ο Peter Dimitrov Βούλγαρος καθηγητής στο κολέγιο Robert, ο Januarius A. MacGahan ξένος ανταποκριτής της εφημερίδας *New York Herald*, ο οποίος έδινε ανατριχιαστικές λεπτομέρειες των τουρκικών βιαιοτήτων,¹³⁵ ο Karl Scheider ανταποκριτής της εφημερίδας *Kölnische Zeitung* και ο πρίγκιπας Tseretelev, γραμματέας της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη.¹³⁶

Παράλληλα, η έκδοση του φυλλαδίου του Γλάδστωνος «Οι θηριωδίες της Βουλγαρίας», το οποίο εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1876, πουλώντας 200.000 αντίτυπα μέσα σε ένα μήνα κατόρθωσε να προκαλέσει τριγμούς στην έως τότε εδραιωμένη βρετανική πολιτική, έκανε μεγάλη αίσθηση προκαλώντας πάταγο, καθώς συνέβαλε όσο κανένα άλλο δημοσίευμα στο να καταστρέψει τα φιλοτουρκικά αισθήματα στη Βρετανία.¹³⁷ Η γαλλική εφημερίδα *Le Messager du midi*, σε ανυπόγραφο άρθρο σχολιάζει:

«Το φυλλάδιο του Γλάδστωνος, για τις θηριωδίες που διεπράχθησαν στην Βουλγαρία [...] η αγγλική κυβέρνηση καταχράστηκε την εμπιστοσύνη της χώρας, αλλά και ότι το λαϊκό κίνημα έδειξε μεγάλη καρδιά. [...] Οι Τούρκοι είναι ένα μεγάλο δείγμα αντί-ανθρωπιάς μέσα στην ανθρωπότητα. [...] Η βρετανική πολιτική πρέπει να [...] βάλει τέρμα στην αναρχία, στις λεηλασίες, στις δολοφονίες στην Βουλγαρία [...] ενάντια στην επανάληψη των εγκλημάτων [...] της Πύλης, αφαιρώντας στο εξής από την διοίκησή της, την Βοσνία, την Ερζεγοβίνη και κυρίως την Βουλγαρία.»¹³⁸

Ο Γλάδστων μ' αυτόν τον τρόπο εκμεταλλεύτηκε τη σφαγή του Μπατάκ για να αντιπολιτευθεί στην συντηρητική κυβέρνηση Ντισραέλι, η οποία αρνήθηκε τις κατηγορίες του Τύπου και παρέμενε πιστή στο δόγμα της διατήρησης της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επρόκειτο για μια ανθρωπιστική κρίση σε μια προσπάθεια να γίνουν σεβαστοί οι κανόνες του διεθνούς δικαίου.¹³⁹ Γενικότερα, φαίνεται ότι υπήρχε μια μεταστροφή στην θέση της Βρετανίας απέναντι στην πολιτική της Πύλης. Σύμφωνα με τα λόγια του Ιωάννη Γενναδίου, Έλληνα πρέσβη

---

¹³⁵ Januarius A. MacGahan, *The Turkish atrocities in Bulgaria*, Bradbury, Agnew & Co, London 1876. Όλο το βιβλίο αναφέρεται αναλυτικά στις τουρκικές βιαιότητες εις βάρος των Βουλγάρων. Ενδεικτικά βλ. σσ.12-15, 22-24, 32-35.

¹³⁶ Maria Todorova, *Βαλκάνια*, ό.π., σσ.243-245.

¹³⁷ M.S. Anderson, ό.π., σ.184.

¹³⁸ *Le Messager du midi*, n. 245, 07 Septembre 1876, p.g.3.

¹³⁹ R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Norton, Νέα Υόρκη, 1972³ [1935], σσ.54, 78-79. Για τις αναλυτικές περιγραφές των βιαιοτήτων βλ. W. E. Gladstone, ό.π., σσ.31-36.

της Ελλάδας στην Βρετανία, «[...] υπέρ των Βουλγάρων αναπτυσσομένη μεγάλη των Άγγλων συμπάθεια. Αυτή είναι μεν μέχρι τινός φυσική συνέπεια των [...] φοβερών αυτών παθημάτων.»¹⁴⁰

Συνεπώς, από τα δημοσιεύματα αναδείχθηκε η καταστολή που έγινε με αποτρόπαιες και φρικιαστικές μεθόδους, ενώ οι εφημερίδες *Daily News* και *The Times* ήταν οι πρώτες που έφεραν στο φως αυτές τις ειδήσεις (σημαντικός ήταν και ο ρόλος της *Manchester Guardian*, οργάνου των Φιλελευθέρων). Οι λεπτομερείς καταγραφές και οι ενέργειες που διεπράχθησαν από τα τουρκικά στρατεύματα προκαλούσαν τον αποτροπιασμό της βρετανικής κοινής γνώμης, ο οποίος εκφράστηκε με μαζικά συλλαλητήρια υποστήριξης του δοκιμαζόμενου βουλγαρικού λαού, όπως αναφέρει ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο, Ιωάννης Γεννάδιος προς τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών, Αλέξανδρο Κοντόσταυλο.¹⁴¹

Μαζικές αντιδράσεις υπήρχαν και στις ΗΠΑ, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Αυστροουγγαρία και τη Ρωσία και φυσικά όπως αναλύθηκε και πρωτίτερα ειδικά στην Μεγάλη Βρετανία, σε επίπεδο κοινωνικό μέσω διαδηλώσεων αλλά και στον πολιτικό και καλλιτεχνικό χώρο, όπου ένας σημαντικός αριθμός στοχαστών και ακαδημαϊκών, όπως και η «υψηλή βικτωριανή ιντελιγκέντσια»¹⁴² καταδίκασε τις φρικαλεότητες και καλούσε σε υποστήριξη του δοκιμαζόμενου βουλγαρικού λαού. Τέτοια ήταν τα παραδείγματα υποστήριξης των εξεγερμένων από τους Ουγκώ, Γκαριμπάλντι, Μπίσμαρκ, Τολστόι, Ντοστογιέφσκι κ.α.¹⁴³ Παράλληλα η γαλλική εφημερίδα *Le Temps*, στις 23 Μαΐου 1876 κατήγγειλε την τουρκική κυβέρνηση κάνοντας λόγο για απόκρυψη των γεγονότων από πλευράς της, η εφημερίδα ωστόσο περιέγραφε με εκτενείς αναφορές την εξαιρετικά δύσκολη εικόνα που προέκυπτε από το μέτωπο της επανάστασης. «Οι βασιβουζούκοι επιδεικνύουν πρωτοφανή αγριότητα, καίγοντας και λεηλατώντας χωριά, σκοτώνοντας το μεγαλύτερο μέρος του ντόπιου πληθυσμού. Είναι ένας άγριος πόλεμος.» Η εφημερίδα συνεχίζοντας ανέφερε: «Αυτοί οι βασιβουζούκοι είναι γενικώς λεηλάτες του χειρίστου είδους» και κατέληγε ότι: «Η βιασύνη με την οποία οι Τούρκοι αναγκάζονται να στείλουν ομάδες και τους καλύτερούς τους στρατηγούς για να

---

¹⁴⁰ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/ΑΑΚ/Ε, Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 352, 19/31 Αυγούστου 1876.

¹⁴¹ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/ΑΑΚ/Ε, Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 327, 4/16 Αυγούστου 1876· R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, The Harvester Press Limited, England 1975² [1963], σ.14.

¹⁴²Μέσα στις εξέχουσες προσωπικότητες της «υψηλής βικτωριανής ιντελιγκέντσια» ήταν προσωπικότητες που προέρχονταν από ένα ευρύ ιδεολογικό φάσμα: ο Δαρβίνος, οι φιλόσοφοι Henry Sidgwick, ο Thomas Hill Green, ο φιλελεύθερος πολιτικός James Bruce. Βλ. Αλέξης Ηρακλείδης- Άντα Διάλλα, ό.π., σ.193.

¹⁴³Πλάμεν Μίτεφ, «Βουλγαρική Εθνική Παλιγγενεσία», ό.π., σ.237.

αντιμετωπίσουν τους εξεγερμένους αποδεικνύει πώς η υπόθεση είναι σοβαρή, πιο σοβαρή απ' όσα οι ίδιοι ομολογούν.»¹⁴⁴

Οι λεπτομερείς αναφορές για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εξοντώθηκε ο πληθυσμός ήταν πάρα πολλές, εντύπωση προκαλεί η αναφορά σε φρικτά βασανιστήρια, ενώ ενδιαφέρον έχει η ρητορική ερώτηση που έθεσε ο συντάκτης προς το αναγνωστικό κοινό αναλογιζόμενος τις απάνθρωπες συνθήκες που επικρατούσαν λόγω της τουρκικής βιαιότητας καλώντας τις γαλλικές αρχές να προβούν στην «[...] πιο κατηγορηματική καταδίκη του πολιτικού και διοικητικού καθεστώτος, το οποίο οι μουσουλμάνοι εφαρμόζουν στους χριστιανούς.»¹⁴⁵

Επομένως, αυτό που κατέστη φανερό και από την κάλυψη της είδησης είναι ότι και η γαλλική εφημερίδα εστίαζε στις βιαιότητες που διεπράχθησαν, ενώ οι περιγραφές συγκινούσαν το αναγνωστικό κοινό κυρίως μέσα από την χρήση έντονα συναισθηματικά φορτισμένου λεξιλογίου, προτάσσοντας την λήψη δράσης από την γαλλική κυβέρνηση για έμπρακτη στήριξη και βοήθεια των χριστιανών.

«Η αναρχία είναι παντού, και τίποτα δεν μπορεί να καταστείλει αυτούς τους ληστές. Η τουρκική κυβέρνηση, όταν δεν τους αφήνει να ξεφύγουν, δείχνει να είναι πολύ ευγενική και φιλεύσπλαχνη απέναντι σε αυτά τα στρατεύματα των αγρίων που πηγαίνουν από σπίτι σε σπίτι, σκορπώντας την αταξία, τον τρόμο και την ντροπή.[...] Η Βουλγαρία θα ξανασηκωνόταν, φοβερή αν και ακρωτηριασμένη, και θα συνέχιζε τον γενικό αγώνα με τη βοήθεια του ρωσικού αποσπάσματος.»¹⁴⁶

Η νέα κατεύθυνση που φαίνεται να υιοθέτησε η γαλλική πολιτική είναι να αναλάβει και να προβάλει ένα ρόλο προστάτιδας των χριστιανών της βαλκανικής χερσονήσου. Ενδεικτική ήταν η ανταπόκριση της γαλλικής εφημερίδας *Le Temps*, η οποία στις 15 Μαΐου του 1876, έκανε εκκλήσεις μέσα από τις στήλες της στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να αναλάβουν άμεσα δράση, διασώζοντας τον πληθυσμό και βάζοντας τέρμα στις τουρκικές βιαιότητες, καλώντας την ενωμένη Ευρώπη να δείξει έμπρακτα τον ρόλο της ως προστάτιδα των χριστιανών: «Για να αποφευχθεί μια

---

¹⁴⁴ *Le Temps*, n. 5515, 23 Mai 1976, pg.2. "Ce que ne disent pas les communications officielles, et ce qui est certain, c' est que les bachi- bouzouks ont incendié deux villages non encore en pleine révolte et ont tué le plus grand nombre de leurs habitants. C' est une guerre sauvage. Ces bachi-bouzouks sont généralement des pillards de la pire espèce, des gens de sac et de corde. La hâte que mettent les Turcs à envoyer des troupes et leur meilleur général contre les insurgés prouve que l' affaire est grave, plus grave qu' ils ne l' avouent."

¹⁴⁵ *Le Temps*, n. 5521, 29 Mai 1976, pg.2. "Nous savons de bonne source que les irréguliers turcs, les bachi-bouzouks, y mettent tout à feu et à sang."

¹⁴⁶ *Le Messager du midi*, n. 283, 15 Octobre 1876, p.g.2. "L' anarchie est partout, et rien ne peut réprimer ces bandits. Le gouvernement turc, quand il ne laisse pas faire, se montre bien bon et bien clément pour ces troupes de sauvages qui s' en vont de maison en maison, répandant le trouble, la terreur et la honte. [...] La Bulgarie se relever terrible quoique mutilée et recommencer la lutte générale avec l' aide du contingent russe. [...]"

ανεπανόρθωτη δυστυχία, θα ήταν απαραίτητο η Ευρώπη να εκμεταλλευτεί τις ευνοϊκές συνθήκες [...] για να υπερασπιστεί τους χριστιανούς.»¹⁴⁷

Ένα ρεύμα έξαλλου αντιτουρκισμού κατέκλυσε το 1876 την Ευρώπη και ούτε οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις μέσω ενός φιλελεύθερου συντάγματος που ανήγγειλε η Οθωμανική Αυτοκρατορία τον Δεκέμβριο 1876 ήταν αρκετές για την ανατροπή της κατάστασης, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί και περιγραφόταν από την εφημερίδα *Le Messenger du midi*. Σύμφωνα με τις περιγραφές της, η καταπίεση των Βουλγάρων αγροτών διατηρήθηκε και μετά την σφαγή, καθιστώντας απάνθρωπες τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού.

«Οι Τούρκοι έχουν οργώσει τη γη καταλαμβάνουν τα καμμένα σπίτια, έχουν σπείρει σιτάρι και δεν θέλουν οι κάτοικοι που επέζησαν από την σφαγή να πάρουν πίσω την γη τους, ισχυριζόμενοι ότι δεν τους ανήκει[...] Τρώνε, πίνουν και παίρνουν ό,τι θέλουν, σε τέτοιο βαθμό που οι φτωχοί Βούλγαροι αγρότες δεν ξέρουν τι να κάνουν με τα υπάρχοντά τους. Η κυβέρνηση απαιτεί την αποπληρωμή των φόρων.[...] Έπειτα υπάρχει η αγγαρεία, και μέχρι να θερίσει για τους Τούρκους γείτονές του, ο Βούλγαρος δεν επιτρέπεται να θερίσει το δικό του χωράφι.»¹⁴⁸

Μέσα σε αυτό το νέο πλαίσιο που δημιουργήθηκε, στη Βρετανία το αντι-οθωμανικό συναίσθημα κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα. Στο πρόσωπο της Τουρκίας, η Βρετανία έβλεπε τον ειδικότερο, αγριότερο άνθρωπο χαρακτηριζοντάς τον με απάνθρωπους όρους (όπως λ.χ προσδίδοντάς τους την φήμη για παιδεραστία).¹⁴⁹ «Η Τουρκία παρέμενε η τελευταία μεγάλη κηλίδα στο πρόσωπο της Ευρώπης, μια επίμονη και εξωφρενική πρόκληση για όλα όσα αντιπροσώπευε ο πολιτισμός του δέκατου ένατου αιώνα.»¹⁵⁰

---

¹⁴⁷*Le Temps*, n. 5507, 15 Mai 1876, p.g.3' S. Th. Lascaris, ό.π., σσ.27, 41. "Pour éviter des malheurs irréparables, il serait indispensable que l' Europe, profitant de la circonstance propice, [...] pour la défense des chrétiens."

¹⁴⁸*Le Messenger du midi*, n.230, 23 Août 1876, p.g.2. "Les Turcs ont labouré le terrain qu' occupaient les maisons brûlées, ont semé du millet et ne veulent pas les habitants qui ont survécu au massacre reprennent possession de leurs terres, prétendant que ces terres ne sont pas leurs propriétés... Dans la plupart des villages qui subsistent, les Turcs ne cessent pas d' opprimer les Bulgares. Ils mangent, boivent et prennent tout ce qui leur plaît, au point que les pauvres paysans bulgares ne savent que devenir, ainsi dépouillés de tout ce qu' ils possédaient. D' un autre côté, le gouvernement demande le paiement des impôts sans se soucier des derniers événements qui ont ruiné tous les Bulgares. La corvée est ensuite là, et jusqu' à ce qu' il ait fait la moisson pour les voisins Turcs, le Bulgare n' a pas le droit de moissonner son propre champ."

¹⁴⁹R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, The Harvester Press Limited, England 1975² [1963], σ.34' Édouard Driault, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, μετ. Χαραλάμπους Αννίνου, Μ. Α. Δεπάστας, εν Αθήναις 1900, σ.275, 279.

¹⁵⁰R. T. Shannon, ό.π., σ.31. "Turkey remained the last great blot on the face of Europe, a persistent and outrageous challenge to all that nineteenth-century civilisation stood for."

Κεφάλαιο Τρίτο

Η ελληνική πολιτική σκηνή 1875-1878

Το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα κατά την συγκεκριμένη περίοδο (1874 - 1877) ήταν σε βαθιά κρίση, καθώς ταλανιζόταν από μεγάλα πολιτικά και οικονομικά σκάνδαλα (όπως ήταν τα Λαυρεωτικά (1873-1875), τα Σιμωνιακά (τέλη 1875 - αρχές 1876) και τα Σηλιτικά (Απρίλιος 1874-Μάρτιος 1875)). Το διάστημα 1875 έως και το 1892 χαρακτηρίστηκε ως μια μεταβατική και ασταθής περίοδος και προσδιορίστηκε από τις διαδικασίες θεμελίωσης της ταυτότητας του ελληνικού έθνους, γι' αυτό και κυρίαρχο διακύβευμα ήταν το εθνικό ζήτημα και συγκεκριμένα το αίτημα της εθνικής ολοκλήρωσης. Μάλιστα θα μπορούσε να λεχθεί ότι η εθνικιστική αναταραχή για την Ανατολική Κρίση έρχεται να εκφράσει και μια γενικότερη λαϊκή δυσαρέσκεια, λόγω των πολλών εσωτερικών προβλημάτων του ελληνικού κράτους, που θα αναλυθούν στη συνέχεια.¹⁵¹ Καθοριστικό ρόλο διαδραμάτιζε η επιβολή του βασιλιά Γεωργίου Α' επί του Κοινοβουλίου, και η άμεση παρέμβασή του στις πολιτικές διεργασίες, με τον διορισμό και την παύση των κυβερνήσεων, και τον σχηματισμό πλειοψηφιών στο Κοινοβούλιο κατά το δοκούν.

Η κρίση αυτή έφτασε στο αποκορύφωμά της και γενικεύτηκε ως κρίση νομιμοποίησης υπό την διακυβέρνηση του Δημητρίου Βούλγαρη το 1874 - 1875, καθώς η ακραία νοθεία στην οποία είχε καταφύγει ο Βούλγαρης στις εκλογές 23-26 Ιουνίου 1874 σε συνεργασία με τον βασιλιά είχε δημιουργήσει ένα τεταμένο πολιτικό σκηνικό.¹⁵² Παράλληλα, υπήρχε η απουσία κομμάτων αρχών, με πολιτικά προγράμματα και οργανωτική βάση. Τα κόμματα εξακολουθούσαν να εξασφαλίζουν την εκλογή τους από τα τοπικά δίκτυα πελατείας, καθώς υπήρχε ένα διευρυμένο σύστημα πατρωνίας μέσω της τοπικής δικτύωσης των κομματάρχων και των βουλευτών τους. Η διαδικασία εκλογής με αυτόν τον τρόπο ήταν μια αναπαραγωγή των τοπικών συμφερόντων.¹⁵³

---

¹⁵¹Χρήστος Λυριντζής, ο.π., σσ.82-83' Νίκη Μαρωνίτη, «Βασιλευόμενη δημοκρατία: Λόγοι και Πρακτικές (1864-1910)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ.99-101.

¹⁵²Για μία λεπτομερή περιγραφή των συνταγματικών δεδομένων της περιόδου 1874-1877, βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2017, σσ.124-127' Σωτήρης Ριζάς, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή (1875-1895). Συνέχειες και ασυνέχειες», στο: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ.155.

¹⁵³Ευάγγελος Κωφός, ο.π., σσ.154-157. Για μία λεπτομερή περιγραφή των πολιτικών δεδομένων της περιόδου βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, βιβλιοθήκη Ελλήνων και ξένων συγγραφέων, Εκδόσεις Γαλαξία, Αθήνα 1961², [1956], σσ.71-77.

Τα προβλήματα αυτά ήταν σύμφυτα και με την ταραγμένη κοινωνική πραγματικότητα, ως απότοκο της πενίας του δημόσιου ταμείου και της αλληλεπίδρασης του κοινοβουλευτισμού και του πελατειακού συστήματος. Αυτό περιλάμβανε ένα μείγμα πατρωνίας και κοινοβουλευτισμού. Ενδεικτικό της διαχείρισης των οικονομικών ήταν πως για 17 χρόνια από το 1861 έως το 1878 οι απολογισμοί του κράτους δεν δημοσιεύονταν και κατ'έκταση παρέμεναν ανεξέλεγκτοι. Τα αποτελέσματα της διαχείρισης της περιόδου 1861-1878 παρουσιάστηκαν στην Βουλή μόλις το 1879 από τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη όπου οι βουλευτές έμαθαν το άθροισμα των 18 προϋπολογισμών της περιόδου που είχαν εγκρίνει, οι οποίοι είχαν λήξει με έλλειμμα, το σύνολο του οποίου έφθανε τις 78.000.000 δραχμές.¹⁵⁴ Εν κατακλείδι η πολιτική πραγματικότητα της περιόδου θα μπορούσε να συνοψιστεί με τον όρο «ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός» του Νίκου Μουζέλη, με την αποκοπή εν πολλοίς του σώματος των εκλογέων από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες.¹⁵⁵

Ένα άλλο ζήτημα που αφορούσε την εσωτερική λειτουργία του κράτους συνδεόταν με την υπέρμετρη φορολόγηση (έμμεσους και αγροτικούς φόρους), η οποία είχε ως αποτέλεσμα: «Εν Ελλάδι οι κάτοικοι διαιρούνται εις δύο κατηγορίας· εκ τούτων η μεν μετά κόπου και μόχθου εργαζομένη νυχθημερόν προσφέρει φόρους βαρείς· [...] δύναται να παραβληθῆ προς τας εργάτιδας μελίτσας· η δ' ετέρα, ζώσα εκ των ιδρωτών της πρώτης,[...] η κατηγορία αυτή παραβαλλομένη προς τους κηφήνας άγεται και φέρεται αναλόγως της δοξομανίας ή των συμφερόντων των πολιτευομένων.[...] Ως μόνην αποστολήν έχωσι διορισμούς, παύσεις, μεταθέσεις[...].»¹⁵⁶ Χαρακτηριστικό της σύνθεσης των δημόσιων εσόδων κατά το έτος 1871 ήταν πως οι άμεσοι φόροι που αφορούσαν την γεωργία αποτελούσαν περίπου το 29% του συνόλου των δημόσιων πόρων, οι υπόλοιποι άμεσοι φόροι το 4% και τέλος οι έμμεσοι το 40%.¹⁵⁷

Ωστόσο, η κακή οργάνωση και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης δεν οφειλόταν στον χρηματισμό του πολιτικού κόσμου αλλά στην έλλειψη συνταγματικής κατοχύρωσης της μονιμότητας που αποτελούσε ένα από τα κυριότερα προβλήματα της κακής οργάνωσης του δημοσίου, καθώς γινόταν ανταλλαγή των διορισμών με ψήφους που διαιώνιζε την ακαταλληλότητα των στελεχών, η πλειοψηφία των οποίων διέκοπταν τη θητεία τους πριν προλάβουν να μάθουν τη

---

¹⁵⁴Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750 - 2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ηράκλειο 2019¹⁰, [2004], σσ.405-407.

¹⁵⁵Ο Νίκος Μουζέλης είναι ομότιμος καθηγητής κοινωνιολογίας στη Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών (London School of Economics). Βλ. Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ.90.

¹⁵⁶Γεώργιος Φιλάρετος, *εφ. Εύβοια*, αρ. 1, 1 Ιανουαρίου 1876, σ.3.

¹⁵⁷Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830- 1922)*, μετ. Ιωάννα Πετροπούλου-Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2006³ [1975], σ.88.

δουλειά εφόσον βρισκόταν αντικαταστάτης από την νέα πολιτική ηγεσία. Επρόκειτο επομένως για μια συναλλαγή με ψηφοθηρικό χαρακτήρα. Ο συνολικός αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων το 1873 ήταν 8.540 άτομα, στους οποίους προστέθηκαν 10.320 άτομα που εισέπρατταν κάποιο εισόδημα από το Δημόσιο Ταμείο, κυρίως συνταξιούχοι. Το 1870 σε ένα σύνολο πληθυσμού περίπου 1.460.000, οι 23.200 ήταν δημόσιοι υπάλληλοι.¹⁵⁸ Για τις πολιτικές παρατάξεις ένα από τα μέσα ανόδου στην πολιτική εξουσία και εδραίωσης της εξουσίας ήταν η εξαγορά της ψήφου μέσω του δικτύου πατρωνίας, των δημοσίων δαπανών και παροχών. Επομένως, το πελατειακό σύστημα διαρθρώθηκε με την εκλογική πρακτική και εξαπλώθηκε σταδιακά.

Παράλληλα, ήδη από το 1865 για πρώτη φορά είχε αρχίσει να αυξάνεται ραγδαία και ο εσωτερικός δανεισμός, που είχε ως συνέπεια το δημόσιο να καταφεύγει σε δανειακά κεφάλαια από την Εθνική Τράπεζα, γεγονός που επέτεινε το οικονομικό αδιέξοδο. Οι αθρόες προσλήψεις και η γενικότερη κακοδιαχείριση της δημόσιας διοίκησης είχαν ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να είναι αδύναμη οικονομικά γεγονός που αντανακλούσε και στην ελλιπή στρατιωτική της προπαρασκευή.¹⁵⁹ Ο *Ασμοδαίος* απόλυτα ταυτισμένος με την ανάγκη πολέμου ειρωνευόταν την στρατιωτική ανεπάρκεια της Ελλάδας και τους πολιτικούς χειρισμούς. Δριμεία κριτική δεχόταν η ελληνική κυβέρνηση λόγω της αναποτελεσματικής προετοιμασίας με κατάλληλο πολεμικό εξοπλισμό, αξιόμαχο και κατάλληλα εκπαιδευμένο στρατό. Οι κατηγορίες δεν περιοριζόνταν ούτε σε αυτή την περίπτωση στην συγκεκριμένη κυβέρνηση αλλά φαίνεται να αφορούσαν τις κυβερνήσεις συλλήβδην. Ενδεικτικό και πολύ ενδιαφέρον φαίνεται το ακόλουθο απόσπασμα από την εφημερίδα *Ασμοδαίος*:

«Είς τον εκάστοτε υπουργόν συμφέρει ν'απαλάττη κληρούχους και να πλάττη αξιωματούχους, χρήμα δύναται να διατεθή χρησιμώτερον εις συντάξεις και προβιβασμούς, προμηθεύοντας φίλους και εν ανάγκη αρωγούς εν τω στρατώ.[...] οι κομματάρχαι, διαμοιράζοντες από δεκαετίες ολόκληρον τον προϋπολογισμόν εις τους αναπόφευκτους προς συντήρησιν περιοδικής πλειοψηφίας κηφήνας, κατέστησαν ημάς ανίκανους να διεκδικήσωμεν την ανήκουσαν μερίδα εις το συμπόσιον της διαμελιζόμενης Τουρκίας.»¹⁶⁰

Η συνολική εικόνα συνθέτε μια προβληματική ελληνική πραγματικότητα, όπως αυτή καταγράφεται και αναπαράγεται από την δευτερογενή βιβλιογραφία και τον σύγχρονο Τύπο της

---

¹⁵⁸Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ.411' Βλ. *Στατιστική της Ελλάδος - Πληθυσμός 1879*, εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, εν Αθήναις, 1881, σσ.47-55, 413, 421.

¹⁵⁹Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τομ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σ. 542.

¹⁶⁰Εφ. *Ασμοδαίος*, αρ. 68, 2 Μαΐου 1876, σ.2.

εποχής.¹⁶¹ Η οπτική της εφημερίδας *Εύβοια*, όπου τονιζόταν η έντονη δυσαρέσκεια σχετικά με την γενικότερη εικόνα «καταστροφής» της Ελλάδας, ήταν ενδεικτική. Ο συντάκτης της, Γεώργιος Φιλάρετος έθετε επομένως το ρητορικό ερώτημα για το τί εικόνα θα σχημάτιζε κάποιος ο οποίος: «Βλέπων την Ελλάδα άνευ στρατού, άνευ στόλου, άνευ φρουριών, άνευ σιδηροδρόμων, άνευ δρόμων ή ουδενός άλλου χρήσιμου προς πόλεμον ή προς ειρήνην;»¹⁶² Η πλειοψηφία των εφημερίδων της εποχής κρατούσαν μια επιφυλακτική αν όχι εχθρική στάση απέναντι στο κατεστημένο πολιτικό προσωπικό. «Ενώ ο καιρός εβάδισε και είμεθα εις το 1876, ημείς έχομεν υπουργούς τους άνδρες του 1867.»¹⁶³ Ο Γεώργιος Φιλάρετος αναφερόμενος στην γενικότερη πολιτική κατάσταση του 1876, παρατηρούσε την έλλειψη κυβερνήτη καθώς ανέφερε: «Στερούμεθα πηδαλιούχου».¹⁶⁴ Τελικά, οι πρώτες απόπειρες ενίσχυσης της στρατιωτικής οργάνωσης τέθηκαν σε εφαρμογή μόλις το 1878 μετά την κήρυξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου (24 Απριλίου 1877), όπου δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα προσδοκίες για απόκτηση εδαφών μέσα από την πολεμική εμπλοκή και εισήχθη για πρώτη φορά η καθολική στράτευση.¹⁶⁵

Μέσα σε αυτό το ζοφερό πολιτικό πλαίσιο καίρια αναδείχτηκε η δράση του Χαρίλαου Τρικούπη που μέσω της πίεσής του προς το στέμμα κατόρθωσε και πέτυχε την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης, ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην κοινοβουλευτική ιστορία του τόπου και θέτοντας καίριες βάσεις για την μετεξέλιξη του πολιτικού σκηνικού. Από τις εκλογές οι οποίες διενεργήθηκαν με ελεύθερο και γνήσιο τρόπο στις 18 Ιουλίου 1875 από την κυβέρνηση του Τρικούπη προέκυψε με πλειοψηφία η νέα κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, η οποία ανέλαβε την εξουσία, στις 15 Οκτωβρίου 1875 αποτελώντας την πρώτη κυβέρνηση μετά την διακήρυξη της αρχής της δεδηλωμένης, αν και αυτή η κυβέρνηση παρέμεινε στην εξουσία έως τα τέλη Νοεμβρίου 1876, όταν και η βουλή καταψήφισε νομοσχέδιο για την σύναψη δανείου που ανερχόταν στο ύψος των 10.000.000 δραχμών.¹⁶⁶

Ωστόσο, παρά τα βήματα που έγιναν για την ομαλοποίηση των κοινοβουλευτικών διαδικασιών έντονη ήταν η κριτική και κατά το επόμενο διάστημα 1876-1878 όταν και εντοπίζεται μια γενικευμένη δυσαρέσκεια προς το πολιτικό σύστημα συλλήβδην και ιδιαίτερα απέναντι στον Κουμουνδούρο· η κυβέρνηση του οποίου διαχειρίστηκε αυτή την φάση της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος από τον Οκτώβριο του 1875 έως και τον Νοέμβριο του 1876. Ενδεικτική προς αυτή την

---

¹⁶¹Το 1876 το εσωτερικό δημόσιο χρέος ανερχόταν σε 18.7 εκατομμύρια δραχμές και 150 εκατομμύρια δραχμές το εξωτερικό δημόσιο χρέος, Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ.605.

¹⁶²Γεώργιος Φιλάρετος, εφ. *Εύβοια*, αρ. 1, 1 Ιανουαρίου 1876, σ.3.

¹⁶³Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. *Εφημερίς*, αρ.125, 04 Μαΐου 1876, σ.2.

¹⁶⁴Γεώργιος Φιλάρετος, εφ. *Εύβοια*, αρ. 71, 5 Μαΐου 1877, σ.1.

¹⁶⁵Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2020⁴ [2013¹], σ.373.

¹⁶⁶Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*. *ό.π.*, σσ.43-44, 87-90.

κατεύθυνση ήταν η τοποθέτηση της εφημερίδας *Σημαία*, η οποία τον κατηγορούσε για αδιαφορία για τις εθνικές επιδιώξεις: «Ο Κουμουνδούρος τον ελληνισμόν δια ναρκωτικών προσπαθεί ν' αποκοιμήση εις τας παρούσας δεινάς της Τουρκίας [...] Αλλά πότε ο πρωθυπουργός της Ελλάδος είχε τα μυαλά του σωστά; [...]»¹⁶⁷

Βασικό πρόβλημα που αναπαράχθηκε από τον Τύπο ήταν η έλλειψη δράσης της περιόδου 1875-1878, η οποία αποτυπώθηκε γλαφυρά από τον *Ασμοδαίο*, όπου στην αρχική είδηση της επανάστασης στην Ερζεγοβίνη ανέφερε:

«Οι δε ημέτεροι βουλευταί, φράσσοντες τα ώτα εις πάντα έξωθεν οχληρόν θόρυβον, ηκροώντο εν σιγή», η συγκεκριμένη εφημερίδα ασκούσε κριτική στην ελληνική διαχείριση για την μη εμπλοκή στα επαναστατικά κινήματα κατηγορώντας την κυβέρνηση πως: «ούτε λέξις, ούτε νύξις ουδέ γρύ εκ μέρους των κ.κ βουλευτών.»¹⁶⁸

Ενδεικτικό των πολιτικών τεκταινόμενων αποτελούσε πάλι από την συγκεκριμένη γελοιογραφική εφημερίδα η Ελλάδα να μιλά στην Τουρκία με τα εξής λόγια:

«αφού χορτάσουν αυτοί οι αρματωμένοι Εφιάλτες (εννοώντας τις τρεις μορφές με τα ονόματα Σερβία, Μαυροβούνιο, Ερζεγοβίνη που διακρίνονται σε δεύτερο πλάνο), δόσε μου ένα βαξίσι (φιλοδώρημα) κ' εμένα που έχω τόσα χρόνια να ταράξω το γλυκό σου όνειρό» (βλ. εικ. 1 από παράρτημα).¹⁶⁹

Η Ελλάδα επομένως, με δουλοπρεπές ύφος εκλιπαρούσε την Πύλη για εδαφικά ανταλλάγματα προτάσσοντας την ουδετερότητά της. Συνεπώς, και από το συγκεκριμένο χωρίο φαίνεται γλαφυρά να αναπαράγεται μια αντίληψη κατά την οποία οι διεκδικήσεις της Ελλάδας δεν προέκυπταν από έναν οργανωμένο πολιτικό και πολεμικό σχεδιασμό αλλά από μια πολιτική που στόχευε κυρίως στο να αποζητά εδάφη που της άνηκαν, σαν κάποιου είδους “δώρο”, “φιλοδώρημα” (μπαξίσι), που τα άλλα κράτη κατά κάποιο τρόπο της χρωστούσαν. Η πολιτική της ουδετερότητας θα διατηρηθεί μέχρι και τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 - 1878 όπου οι ελληνικές κυβερνήσεις ελέγχοντας σε μεγάλο βαθμό τις αλυτρωτικές διαθέσεις κατόρθωσαν να διατηρήσουν την μη εμπλοκή στον πόλεμο, ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές της «προστάτιδας» Βρετανίας.

Ως καταληκτική παρατήρηση, που συνόψιζε και αποτύπωνε την πολιτική κατάσταση της ελληνικής πολιτικής σκηνής εντοπίζεται στην εφημερίδα *Εύβοια*, η οποία μέσα από τις στήλες της

¹⁶⁷Κ. Γρυπάρης, εφ. *Σημαία*, αρ. 17, 30 Απριλίου 1876, σ.4.

¹⁶⁸Εμμανουήλ Ροΐδης, εφ. *Ασμοδαίος*, 4 Ιουλίου 1876, αρ. 77.

¹⁶⁹Εφ. *Ασμοδαίος*, αρ. 68, 2 Μαΐου 1876, σ.3. Βλ. εικ.1 από το παράρτημα , για την συγκεκριμένη γελοιογραφία από τον Θέμο Άννινο.

επιτέθηκε στο σύνολο της πολιτικής ηγεσίας. Ακόμη και ο τίτλος του άρθρου ήταν ενδεικτικός της τοποθέτησης:

«Λόγος επικήδειος του 1876»: «Η πρώτη στιγμή του 1876 εύρε την Ελλάδα και τον Ελληνισμόν εις τας χείρας του κ. Κουμουνδούρου [...] οίτινες πάντες εφρόνουν, ότι το Ελληνικόν κράτος είναι λειμών καρπούμενος. [...] Εις την ιδέαν ταύτην ουδεμίαν είχαν αντίρρησιν οι: Δεληγιώργης, Ζαΐμης, Τρικούπης και οι περί αυτούς αλλά έκαστος θεωρεί εαυτόν προς απόκτησιν της νομής», κατηγορώντας το σύνολο του πολιτικού κόσμου για αδυναμία διεκδίκησης των εθνικών δικαίων, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι όλο το έτος του 1876 ήταν «απαίσιον», καθώς σημειώθηκε «εξάλειψις του Ελληνισμού εκ του χάρτου των διπλωματών, θρίαμβος του Σλαβισμού»¹⁷⁰, που αποτελούσε φυσικό εχθρό της Ελλάδας, συνυπεύθυνος όμως ήταν κατά τα γραφόμενά του και ο ελληνικός λαός λόγω της ανεκτικότητας που επέδειξε. Η μεγαλύτερη του κριτική επικεντρωνόταν προς τον πρωθυπουργό Κουμουνδούρο, ο οποίος ήταν και ο κατεξοχήν αρμόδιος για την διαχείριση της κρίσης εκείνης της περιόδου του 1876.¹⁷¹

---

¹⁷⁰Γεώργιος Φιλάρετος, «Λόγος επικήδειος του 1876», εφ. *Εύβοια*, αρ. 54, 6 Ιανουαρίου 1877, σ.1΄ Παρασκευάς Ματάλας, ό.π., σ. 318.

¹⁷¹Δημήτρης Μαλέσης, «Η εις τα σύνορα ή εις τας Αθήνας. Ο εθνικός λόγος τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γεωργίου Φιλάρετου», *Μνήμων* 35 (2019), σσ.144, 141-167. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/mnimon.20254>, στις 26/6/2023.

3.1. Ο ρόλος του βασιλιά Γεωργίου Α΄

Η στάση που κράτησε ο βασιλιάς, ο ρόλος του οποίου ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς είχε την αρμοδιότητα να χαράσσει τις βασικές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής, ήταν επί της ουσίας η στάση της επίσημης κυβέρνησης, μιας πολιτικής περισσότερο μη εμπλοκής παρά ενεργού και συντονισμένης δράσης που να βασίζεται σε σχεδιασμό. Η εφημερίδα *Στοά*, ακολουθώντας την επίσημη κρατική πολιτική έκανε νύξη στον ρόλο του βασιλιά αναφέροντας πως αυτό που προκρινόταν από την ελληνική πλευρά ήταν μια πολιτική ουδετερότητας, η οποία όπως εθεωρείτο θα εξασφάλιζε στην Ελλάδα μακροπρόθεσμα οφέλη από την Βρετανία. «Φαίνεται ότι ο βασιλιάς Γεώργιος παρηνέθη (εννοείται από την αγγλική κυβέρνηση) να μετέλθη και εν τω μέλλοντι την πολιτικήν της ουδετερότητος· εις αντάλλαγμα της ουδετερότητος ταύτης υπέσχετο αυτώ η αγγλική κυβέρνησις, ότι το βασίλειο της Ελλάδος δεν θα παραγκωνισθή».¹⁷² Επομένως, αυτό που γινόταν φανερό ήταν πως η Ελλάδα με όπλο την ουδετερότητα και την φιλήσυχη πολιτική που ακολουθούσε προσδοκούσε ως αντάλλαγμα εδαφικά κέρδη σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το γεγονός αυτό επιβεβαιώθηκε από τον ίδιο τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ όπου σε περιοδεία του μεταξύ Απριλίου και Νοεμβρίου 1876, στα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια, ανέφερε ότι οι Έλληνες των υπόδουλων περιοχών δεν εξεγέρθηκαν για να μην προκαλέσουν ένα γενικευμένο ξεσηκωμό σε ολόκληρη την βαλκανική, μιας πολιτικής που βασικός θιασώτης της ήταν ο ίδιος.¹⁷³ Μάλιστα κατά την επίσκεψή του στην Βιέννη, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Ιωσήφ και ο αυστριακός υπουργός Εξωτερικών Αντράσσυ, που επεδίωκαν να μετριαστούν οι εθνικιστικές εκδηλώσεις στην Τουρκία, εξασφάλιζαν στον Γεώργιο Α΄ ως αντάλλαγμα για την φιλειρηνική στάση της Ελλάδας εδάφη και μέτρα ωφέλειας για τους υπόδουλους Έλληνες αντίστοιχα με εκείνα των Σλάβων χριστιανών. Παράλληλα, ανέφεραν ότι η στήριξη τόσο της Αυστρίας όσο και της Γερμανίας θα ήταν στο εξής παγιωμένες και εξασφαλισμένες. Ο Αντράσσυ πρόσθεσε εξίσου ότι η Αυστρία θα ήταν πρόθυμη ακόμη και για μια πιθανή επέκταση των συνόρων του βασιλείου στην Ηπειροθεσσαλία και σε τμήμα της νότιας Μακεδονίας, δεδομένου ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έδειχνε την μεγαλύτερη δυνατή σύνεση χωρίς να προκαλέσει δηλαδή κάποια εξέγερση σε οθωμανικό έδαφος, πράξη που θα προκαλούσε την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁷⁴

---

¹⁷²Εφ. Στοά, αρ. 174, 29 Ιουλίου 1876, σ.2.

¹⁷³Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Εστία, Αθήνα 2020, ό.π., σ.75.

¹⁷⁴Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ.65, 164.

Ανάλογες εγγυήσεις έλαβε ο βασιλιάς και από το Λονδίνο, το Βερολίνο και την Ρώμη, όπου τονίζοταν η συνετή και σοφή στάση του αθηναϊκού υπουργικού συμβουλίου που εξασφάλιζε την καλή θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁷⁵ Όσο για τη Γαλλία, και εκείνη δεν έπαψε ποτέ να συμβουλεύει τους Έλληνες να διατηρήσουν την συνετή στάση ουδετερότητας, ενώ καλλιεργούσαν την εντύπωση ότι μια ενδεχόμενη εξέγερση εναντίον των Οθωμανών θα ήταν καλύτερη να γίνει μια πιο ευνοϊκή στιγμή.¹⁷⁶ Η ανταπόκριση ενός Γάλλου δημοσιογράφου, (μεταφρασμένης στα ελληνικά), υποστήριζε πως «Η ουδετερότητα της Ελλάδος εξασφαλίζει τη αυτή την θέσιν ην δικαιούται να καταλάβη εν τη μελλούση διαρρυθμίσει του Ανατολικού Ζητήματος» και συνέχιζε «Θέλουμεν την Ελλάδα ουδετέραν υποσχόμενοι αυτή μεγάλα[...] Η σύνεσις συντελεί μεγάλως προς επαύξισιν αυτής».¹⁷⁷

«Ο βασιλιάς Γεώργιος είχε λάβει την υπόσχεση από τον Λόρδο Ντέρμπι για κάποια νησιά στις Σποράδες και της Σάμο, και ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος του εγγυήθηκε την Κρήτη ως αντάλλαγμα για την ουδετερότητα. Ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος έπρεπε να υποσχεθεί την Θεσσαλία. [...] Τα ευρωπαϊκά υπουργικά συμβούλια θα παραχωρούσαν στον βασιλιά της Ελλάδας όλα τα εδάφη των οποίων η ένωση με το σημερινό βασίλειο θα επέτρεπε την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας».¹⁷⁸

Αντίστοιχα το Οικουμενικό Πατριαρχείο που εκπροσωπούσε τον ορθόδοξο κόσμο έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και με την περαιτέρω μείωση της επιρροής του λόγω της αναγνώρισης της βουλγαρικής εξαρχίας προέτασσε και εκείνο την πολιτική αρμονικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τα πρότυπα του ελληνο-οθωμανισμού.¹⁷⁹ Επομένως, βασική αιτία για την συγκεκριμένη πολιτική ήταν η σλαβική απειλή, η οποία ήδη είχε προκαλέσει τριγμούς στην οικουμενικότητα του Πατριαρχείου και ωθούσε τον οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ να παραμείνει πιστός στο δόγμα της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της

---

¹⁷⁵ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Α. Ραγκαβής προς Κοντόσταυλο, έγγραφο αρ. 248, της 1/13 Οκτώβρη 1876.

¹⁷⁶S. Th. Lascaris, ό.π., σσ. 25-26.

¹⁷⁷Εφ. Παλιγγενεσία, αρ. 3547, 28 Ιουλίου 1876, σ.3.

¹⁷⁸*Le Messager Du Midi*, n. 283, 15 Octobre 1876, p.g.2. "Le roi Georges avait reçu de lord Derby la promesse de quelques Sporados et de Samos, et que l' empereur Alexandre lui garantissait, la Crète en échange de sa neutralité. L' empereur Guillaume a dû promettre la Thessalie. [...] Les cabinets européens accordent au roi de Grèce tous les territoires, dont la réunion au royaume actuel doit réaliser la grande idée."

¹⁷⁹Αλέξης Πολίτης, «Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής από τα μέσα του 19ου αι», στο Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντια Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ), Ηράκλειο 2014, σ.357.

συνακόλουθης διατήρησης της υφιστάμενης κατάστασης, υιοθετώντας την πολιτική του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη.¹⁸⁰

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στάσης ήταν το πατριαρχικό έγγραφο που εξέδωσε ο Ιωακείμ Β΄ τον Ιούλιο του 1876 μεσούσης της κρίσεως που είχε ξεσπάσει. Με αρχική δέσμευση από την πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για υιοθέτηση συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, βασική στόχευση του πατριαρχικού εγγράφου (βλ. εικ. 4 από παράρτημα) ήταν η διατήρηση των ειρηνικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το πρότυπο της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας:

«Καθήκοντα της υποταγής και ευπειθείας και αι μεγάλοι δαπάναι εις ας ηναγκάσθη να υποβληθή η σεβαστή ημών κυβέρνησις προς καταστολήν αυτών (ενν. επαναστατικών κινήματων) [...] και επάνοδον της κοινής ησυχίας και ειρήνης της Αυτοκρατορίας.»¹⁸¹

Το έγγραφο ζητούσε από το ποίμνιο να επιβεβαιώσει την αφοσίωση και την υποταγή του στο σουλτάνο και τις προσπάθειές του να καταστείλει τις εξεγέρσεις που λάμβαναν χώρα στην επικράτειά του. Σύμφωνα με τον Πατριάρχη, οι Χριστιανοί ήταν υποχρεωμένοι να στηρίζουν ηθικά αυτή την προσπάθεια γι' αυτό καλούσε τους χριστιανούς πολίτες της οθωμανικής αυτοκρατορίας να κλείσουν τα αυτιά τους στις σειρήνες, που δεν ήταν άλλες προφανώς από την σλαβική απειλή.¹⁸²

---

¹⁸⁰Ο Ιωακείμ Β΄ διετέλεσε Οικουμενικός Πατριάρχης τις περιόδους 1860-1863 και 1873-1878, μετά τον θάνατό του, το 1878 τον διαδέχτηκε ο Ιωακείμ Γ΄. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ.75.

¹⁸¹«Το σατανικόν έγγραφον του Πατριαρχείου», εφ. *Αυγή*, αρ. 4193, 17 Ιουλίου 1876, σ.2. Βλ. εικ.4 από το παράθεμα.

¹⁸²Οι εκτός ελλαδικού χώρου, κυρίως οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, οι Φαναριώτες και οι υψηλά ιστάμενοι όπως ήταν ο τραπεζίτης Γιώργος Ζαρίφης τάσσονταν υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης με την Τουρκία που θα εξασφάλιζε την κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου έναντι των υπολοίπων εθνών μέσα στην Αυτοκρατορία στην οικονομική και πολιτιστική σφαίρα. Παράλληλα με την βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων θα γινόταν η σταδιακή κατάκτηση της Αυτοκρατορίας «από τα μέσα», μέσω του σταδιακού εξελληνισμού της Αυτοκρατορίας και άρα αποδόμησής της, με ειρηνικά μέσα. Βλ. Varban Todorov, *Greek federalism during the nineteenth century (ideas and projects)*, Columbia University Press, New York 1995, σσ.85-87

3.2. Η δημόσια συζήτηση στον Τύπο

Το διάστημα 1875 μέχρι το 1878 και το συνέδριο του Βερολίνου η προσοχή όλων των κομμάτων είχε στραφεί στην εξωτερική πολιτική. Η βουλγαρική Εξέγερση του Απριλίου του 1876 καθιστούσε το ενδεχόμενο ρωσικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια και το Βόσπορο με σύμμαχο ή δορυφόρο της Ρωσίας, την Βουλγαρία πιο υπαρκτό παρά ποτέ (για λόγους που σχετίζονταν με το κίνημα του πανσλαβισμού και αναλύθηκαν). Συνεπώς, το ερώτημα τί συνιστούσε μεγαλύτερη απειλή για τα εθνικά συμφέροντα, η Ρωσία και οι ομόφυλοι δορυφόροι της στη Βαλκανική ή ο προαιώνιος εχθρός, ανεξάρτητα με το αν βρισκόταν σε πλήρη παρακμή, έλαβε μεγάλη δημοσιότητα. Με αυτούς τους υπαρκτούς κινδύνους και το διάχυτο φόβο για παραγκωνισμό των εθνικών επιδιώξεων, η ελληνική πλευρά είχε αποφασίσει πως η ενδεδειγμένη λύση ήταν να κρατήσει μια πολιτική ειρηνικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τουλάχιστον σε επίπεδο επίσημης πολιτικής.¹⁸³

Η νέα αυτή πολιτική που προκρίθηκε ως η ενδεδειγμένη απέναντι στην Τουρκία ήταν: «Η πολιτική της ειρήνης (εννοείται με την Οθωμανική Αυτοκρατορία) παρ' άλλων καθιερωθείσα (ενν. οι Μεγάλες Δυνάμεις) επιβάλλετο υπό των περιστάσεων.»¹⁸⁴ Οι απόψεις που αποτυπώθηκαν στο φύλλο του *Νεολόγου Αθηνών* αντικατοπτρίζουν την κυρίαρχη πολιτική τοποθέτηση: «Η πολιτική της ειρήνης των φιλικών σχέσεων, [...] εύρε συνηγόρους και ενταύθα και ανά πάσαν την Ανατολήν τους νοημονέστερους και σωφρονέστερους δημοσιογράφους. Υποδεχθείσα μετ' επιμονής υπό του ευρωπαϊκού τύπου και των μεγάλων κυβερνήσεων. Πρώτον ησπάσθησαν αυτήν οι έξω Έλληνες, ιδίως οι εν Βυζαντίω, εΐτα δε το έθνος ολόκληρον, όπερ την επέβαλεν εις την κυβέρνησιν.»¹⁸⁵

Εξάλλου, νωπές ήταν ακόμα οι μνήμες από τις προηγούμενες δεκαετίες, οι οποίες ήταν συνυφασμένες με διαδοχικές αποτυχίες στο στρατιωτικό τομέα από τις εξεγέρσεις του Κριμαϊκού Πολέμου (1856) έως και την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης (1866-1869). Ήττες που κατέδειξαν με τον πιο άμεσο και οδυνηρό τρόπο την αδυναμία του ελληνικού κράτους, το οποίο ήταν κατώτερο των απαιτήσεων του καιρού του, δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει στον οικονομικό τομέα και την στρατιωτική προπαρασκευή και χαρακτηριζόταν από αδυναμία προσαρμογής στις διεθνείς ανακατατάξεις.¹⁸⁶ Γεγονότα που της «επέβαλλαν» την υιοθέτηση της πολιτικής των

¹⁸³Eric J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός*, ό.π., σ.121.

¹⁸⁴*Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, της Β' συνόδου της Ζ' περιόδου*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1877, σ.75.

¹⁸⁵Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 240, 27 Απριλίου 1876, σ.1

¹⁸⁶Ευάγγελος Κωφός, «Διαπλοκή στρατηγικών και τακτικών επιλογών: Ο Τρικούπης κατά την Ανατολική Κρίση, 1875-1878», στο: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές*

Μεγάλων Δυνάμεων και ειδικά της Βρετανίας. «Το ελληνικό έθνος δεν πρέπει πλέον να παρασύρεται υπό του ενθουσιασμού της αγανακτήσεως[...] Υπό των αισθημάτων αυτού παρασυρόμενον[...] ώρμησε πολλάκις και άκαιρα και παρακεκινδυνευμένα κινήματα, [...] απείρους ζημίας και καταστροφάς υποστάν, έλαβεν ως αμοιβήν την ατιμίαν και το όνειδος, τας ύβρεις και το μίσος των πεπολιτισμένων εθνών.»¹⁸⁷

Παράλληλα, τα εσωτερικά προβλήματα, όπως αναλύθηκαν πρωτύτερα, δυσχέραιναν την εμπλοκή της Ελλάδας στα επαναστατικά κινήματα που ξεσπούσαν την επαύριο του 1875. Επομένως, δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση η έλλειψη ενδιαφέροντος που προκάλεσε η είδηση της εξέγερσης του Ιουλίου 1875 στην Βοσνία και η επέκτασή της τον Αύγουστο στην Ερζεγοβίνη, καθώς αρχικά εκλήφθηκε ως μια υπόθεση που αφορούσε τα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ενδεικτική ήταν και η αναφορά της εφημερίδας *Νεολόγος Αθηνών*: «Η εν Ερζεγοβίνη στάσις προϊόν της των φόρων δυσφορίας και ουχί πανσλαβιστικού ερεθισμού πλησιάζει να κατασταλή.[...] Ελπίζεται ότι ουδέν θα παραχθή χρόνιον αποτέλεσμα επηρεάζον την ησυχίαν του οθωμανικού κράτους.»¹⁸⁸ Το βασικό δίλημμα, το οποίο δίχαζε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική και πνευματική ηγεσία ήταν η επιλογή ανάμεσα στο εάν η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη ελπίζοντας ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις θα της παραχωρούσαν εδαφικά οφέλη, ως «ανταμοιβή» για την συνετή της στάση ή να σπεύσει στο πλευρό των Σλάβων αγωνιζόμενη από κοινού με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη για την απελευθέρωση των εθνικών της διεκδικήσεων. Ωστόσο, στην δεύτερη περίπτωση που η Ελλάδα άφηνε να υπονομευθεί η ουδετερόφιλη πολιτική που προέτασσε η Βρετανία, οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις κινδύνευαν να μην πραγματοποιούν ειδικά αν η Ρωσία, ως προστάτιδα των Σλάβων προωθούσε τις σλαβικές επιδιώξεις εις βάρος του ελληνισμού.¹⁸⁹

Μέσα σε αυτό το πολιτικό σκηνικό, οι κυρίαρχες απόψεις που δοκιμάστηκαν κατά την τριετία της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, ήταν αρκετά αντιθετικές μεταξύ τους. Αρχικά, υπήρχε η στάση ουδετερότητας, η οποία καθοριζόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα από την πολιτική της Βρετανίας και είχε ως βασικό θιασώτη της, τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Αυτή η πολιτική αποτυπώθηκε γλαφυρά κατά την συνεδρίαση ΚΕ΄, της 4ης Νοεμβρίου 1876, κατά την οποία, ο υπουργός των Εξωτερικών, Αλέξανδρος Κοντόσταυλος ανέφερε πως κύριο θέμα της παρούσας συζήτησης ήταν: «αν έπρεπε να τηρήσωσι, την πολεμική πολιτική, προϋποτέθηκε παρασκευάς και προστασίαν και τούτων υστερεί η Ελλάς. Η Ευρώπη [...] κατά τας ανωμάλους της

επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ.43-45' Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, ό.π., σ.23.

¹⁸⁷Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 240, 27 Απριλίου 1876, σ.1

¹⁸⁸Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ.320, 14 Ιουλίου 1875, σ.2.

¹⁸⁹S. Th. Lascaris, *La politique exterieure de la Grèce avant et après le congrès de Berlin (1875-1881)*, éditions Bossard, Paris 1924, σ.41.

Ανατολής περιστάσεις,[...] υπηγόρευε την ειρήνην, ταύτην δε επέβαλλον και τα συμφέροντα της Ελλάδος και ταύτη ησπάσθησαν αι δύο μερίδες της αντιπολιτεύσεως, η μεν σιωπηρώς η δε εκπεφρασμένως.» Ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος συνεχίζοντας δικαιολόγησε «την όλην διαγωγήν της Κυβερνήσεως και συνεπέσανε ότι επολιτεύθησαν ως απήτουν τα συμφέροντα της Ελλάδος».¹⁹⁰

Η στάση της μη εμπλοκής στηρίχθηκε ενεργά και από τον Τρικούπη, πριν παραδώσει την εξουσία στον Κουμουνδούρο (15 Οκτωβρίου 1875), μιας πολιτικής που έχαιρε ευρύτερης αποδοχής από το σύνολο του πολιτικού κόσμου.¹⁹¹ Κοινός τόπος των κομμάτων όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Τρικούπης στις 2 Ιουλίου 1876 ήταν η διαφύλαξη της «εθνικής του ελληνισμού ιδέα που είναι[...]ο καταρτισμός ενιαίου ελληνικού κράτους περιλαμβάνοντος άπαν το ελληνικό έθνος.» Ωστόσο, το αντικείμενο της διένεξης των κομμάτων αφορούσε τα μέσα και τους τρόπους διαμόρφωσης στρατηγικής αλλά και την χρονική στιγμή που θα επιλεγόταν για την εκπλήρωση του παραπάνω στόχου. Συνεχίζοντας, ο πολιτικός του Πέμπτου Κόμματος ανέφερε με τον πιο ευκρινή τρόπο τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: «Πολιτική ειρηνόφιλος ή φιλοπόλεμος, ενεργείας ή απραξίας, φιλίας ή δυσπιστίας προς την Πύλην, συμμαχίας ή ουδετερότητος απέναντι των άλλων χριστιανικών λαών του οθωμανικού κράτους. [...] Προς της ιδέας ταύτης την πραγματοποίησιν βαδίζει στερρώ τω πόδι η Ελλάς, οτέ μεν διά ταύτης οτέ δε δι'εκείνης της πολιτικής.»¹⁹² Επομένως, ο Τρικούπης επέμενε σε μια πολιτική ευχέρειας χειρισμών, υποστήριζε ότι η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας δεν έπρεπε να βασίζεται σε ακλόνητες αρχές αλλά να προκύπτει από τις περιστάσεις.¹⁹³

Μια πολιτική ουδετερότητας κράτησε και η περιορισμένη σε χρονική διάρκεια κυβέρνηση του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη (1829-1879) που βρέθηκε στην εξουσία από τις 26 Νοεμβρίου 1876 έως την 1η Δεκεμβρίου 1876 (για να επανέλθει κατά το διάστημα 26 Φεβρουαρίου 1877 - 19 Μαΐου 1877). Ο αγγλόφιλος αυτός πολιτικός ήταν κύριος εκφραστής μιας άλλης πολιτικής, εκείνης του ελληνο-οθωμανισμού, στην οποία ο Δεληγιώργης ως κίνδυνο εντόπιζε όχι την παραπαίουσα πλέον Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά τον πανσλαβισμό και επομένως καλούσε στην διατήρηση του υφιστάμενου status quo με την ταυτόχρονη ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με το Οθωμανικό κράτος. Πίστευε ότι τα εθνικά συμφέροντα μπορούσαν να προωθηθούν καλύτερα μέσω της διατήρησης φιλικών σχέσεων με το οθωμανικό κράτος και η κυβέρνησή του παρέμεινε ψυχρή αν όχι εντελώς εχθρική σε κάθε συζήτηση για επαναστατική δράση. Χωρίς τη νίκη των συνασπισμένων Ελλήνων και Τούρκων και τη μη επικράτηση του πανσλαβισμού θα ήταν αδύνατο

¹⁹⁰Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, ό.π., σσ.80-81.

¹⁹¹Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ.43.

¹⁹²Χαρίλαος Τρικούπης, *εφ. Ώρα*, 2 Ιουλίου 1876, σ.1.

¹⁹³Gunnar Hering, ό.π., σσ.547-548.

να προσαρτηθεί στην Ελλάδα η Θεσσαλία, η Ήπειρος και τα νησιά σε αντίθετη περίπτωση οι ελληνικές διεκδικήσεις για απελευθέρωση των αλύτρωτων εδαφών κινδύνευαν να υπονομευθούν.¹⁹⁴

Μια τρίτη υποκατηγορία της ουδετερόφιλης πολιτικής, η οποία υιοθετήθηκε από τον Κουμουνδούρο θα μπορούσε να θεωρηθεί η ένοπλη-ουδετερότητα, ένα όρος ο οποίος ήταν αρκετά διαδεδομένος στον Τύπο της εποχής και προέτασσε έναν διμέτωπο αγώνα, από την μια την ανοιχτά ουδετερόφιλη πολιτική και από την άλλη την κατάλληλη πολεμική προπαρασκευή που θα καθιστούσε την χώρα αξιόμαχη όποτε οι συνθήκες το απαιτούσαν. Η πολιτική αυτή είχε και ένα επιπλέον όφελος, καθώς ανταποκρινόταν στις κοινωνικές πιέσεις, όπως αυτές αποτυπώνονταν από τον Τύπο.

«Ψέγοντες παντί σθένει την βλακώδη απραξία του ελληνικού κράτους, δεν εννοούμεν δια τούτου ότι είμεθα εις θέσιν σήμερον να προβώμεν εις παράτολμα βήματα και μάλιστα άνευ της συναίνεσεως των συμμάχων. [...] Αλλά απαιτούμεν από μεν τον απανταχού Ελληνισμόν προπαρασκευήν υλικήν και ηθικήν [...] την ελαχίστην στρατιωτικήν του τόπου οργάνωσιν την ένοπλον ουδετερότητα.»¹⁹⁵ Την ίδια ρητορική ακολουθεί και η εφημερίδα *Νεολόγος Αθηνών*: «Εάν το ελληνικό έθνος ακολουθήσει φιλοπόλεμον πολιτικήν και εκτεθή εις ανόητα επαναστατικά κινήματα, θα υπηρετήση μόνον αποτελεσματικώς, τα συμφέροντα των Σλάβων,[...] συμβουλεύω λοιπόν εις μεν το έθνος σωφροσύνην μετά πατριωτικής καρτερίας» Επομένως, και η συγκεκριμένη εφημερίδα καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα, προκρίνοντας την ίδια λύση: «Ταχέως να εκτελέση πολεμικάς προμηθείας και στρατιωτικούς εξοπλισμούς, ικανούς να καταστήσωσιν ετοιμοπόλεμον το έθνος.»¹⁹⁶

Ο Κουμουνδούρος επομένως, επίσημα κρατούσε την πολιτική στάση της ουδετερότητας, έχοντας επίγνωση των μικρών και περιορισμένων δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους και καθοδηγήθηκε από την ιδέα, την οποία υποστήριζαν σθεναρά οι Βρετανοί ηγέτες, ότι το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα των σλαβικών λαών στα Βαλκάνια, πίσω από το οποίο βρισκόταν η Ρωσία, ήταν εξίσου επικίνδυνο για τους στόχους μιας Μεγάλης Ελλάδας όπως ήταν και για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μυστικά ωστόσο, δεν απέρριπτε εξ ολοκλήρου μια πιθανή σύμπραξη των βαλκανικών λαών για την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών αναλογιζόμενος τα οφέλη που θα είχε μια τέτοια ένωση για μια πιθανή διευθέτηση των ελληνικών αιτημάτων, η οποία επί της ουσίας αναιρούσε την επίσημη πολιτική. Επρόκειτο συνεπώς για μια πολιτική που ακολούθησε ο

---

¹⁹⁴Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, ό.π., σσ.55-60.

¹⁹⁵Γεώργιος Φιλάρετος, εφ. *Εύβοια*, αρ. 18, 29 Απριλίου 1876, σ.2.

¹⁹⁶Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 240, 27 Απριλίου 1876, σ.1.

Κουμουνδούρος, η οποία ενίσχυε τις διεργασίες, κυρίως μέσω των επαφών που ανέπτυξε με τις πατριωτικές εταιρείες και τους συλλόγους για την προετοιμασία συνομιλιών και επαναστατικών κινήσεων και θα αναλυθεί ενδελεχώς σε επόμενο κεφάλαιο.¹⁹⁷

Άρα, κοινός παρονομαστής των παραπάνω αντιλήψεων ήταν μια «συνετή» πολιτική ουδετερότητας, που θα σεβόταν τις διπλωματικές ισορροπίες και ως εκ τούτου δεν θα έθετε τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα σε άμεσο κίνδυνο. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, παρά τις επιφανειακές ομοιότητες που μοιράζονταν προς μια ουδετερόφιλη πολιτική είχαν και αρκετές διαφοροποιήσεις. Η βασική έγκειται στο διαφορετικό τρόπο πρόσληψης της Μεγάλης Ιδέας με βάση τις διαφορετικές στρατηγικές που είχαν ως προς την διαχείριση του εθνικού ζητήματος και συγκεκριμένα την ανοχή και αρκετές φορές την ανοιχτή στήριξη που επέδειξε ο Κουμουνδούρος, εν αντιθέσει με τον Δεληγιώργη, ως προς τα επαναστατικά κινήματα.¹⁹⁸

Ωστόσο, τομή για την αναδιαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής σε μια ενεργητικότερη βάση ήταν Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης (από το Δεκέμβριο 1876 έως τον Ιανουάριο 1877). Κατά την Διάσκεψη η πλήρης παράκαμψη των ελληνικών αιτημάτων εν αντιθέσει με την ευνοϊκή διευθέτηση των σλαβικών υποθέσεων προκάλεσε εν γένει αμφισβήτηση και κριτική για την επιλογή της «καλής διαγωγής», μέσω της πολιτικής αδράνειας που επεδείκνυε έως τότε η ελληνική πλευρά. Μιας πολιτικής σύμφωνης με τις επιταγές των Μεγάλων Δυνάμεων που κινδύνευε να προκαλέσει ωστόσο μονομερή τετελεσμένα υπέρ των Σλάβων, οι οποίοι με επαναστατικά κινήματα μάχονταν ενεργώς για την εθνική τους απελευθέρωση. «Το οικοδόμημα καταρρέει, η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταρρέει [...] Με μια λέξη, η εξέγερση σηκώνει παντού κεφάλι [...]»¹⁹⁹ Η είδηση της Βουλγαρικής Εξέγερσης έκανε υπαρκτό πιο πολύ παρά ποτέ τον κίνδυνο για τα συμφέροντα του ελληνικού εθνικού κράτους, κυρίαρχα λόγω του ρόλου της Βουλγαρίας ως αντίπαλου διεκδικητικού εθνικισμού.

Επομένως, απέναντι στην Εξέγερση του Απριλίου, ο ελληνικός πολιτικός κόσμος βρέθηκε σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση. Από την μια πλευρά υπήρχε η εμπεδωμένη έως τότε επίσημη πολιτική της ουδετερότητας, την οποία ακολουθούσε η ελληνική κυβέρνηση και από την άλλη έντονος ήταν ο διαρκώς αυξανόμενος επαναστατικός αναβρασμός εντός του ελληνικού βασιλείου μέσω των

---

¹⁹⁷ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, ό.π., σσ. σ.44.

¹⁹⁸ Ο.π., σσ.59-60.

¹⁹⁹ *Le journal des débats*, n.121, 15 Mai 1876, p.g.1-2. "L' édifice s' émiette; L' empire ottoman s' écroule.[...] En un mot, l' insurrection lève partout la tête. [...] Le mouvement en Bulgarie a commencé par le fait d' ouvriers étrangers non payés depuis longtemps et subissant peut-être quelque influence étrangère."

επαναστατικών εταιρειών (Αδελφότητα, Εθνική Άμυνα, Ρήγας, και της επαναστατικής δράσης προσωπικοτήτων όπως ήταν ο Λεωνίδας Βούλγαρης και θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.)

Η επιφυλακτική αν όχι εχθρική στάση απέναντι στην κρατική πολιτική ακολουθήθηκε και από την πλειοψηφία των εφημερίδων της εποχής, δείχνοντας την μεταστροφή της στάσης του Τύπου μετά την είδηση της βουλγαρικής εξέγερσης. Η εφημερίδα *Ωρα*: «Η επανάσταση της Βουλγαρίας επεκτείνεται διότι οι υποκινούντες αυτήν φαίνονται και σχέδια ωρισμένα έχοντες και εφοδιασμένοι δι' όλων των μέσων[...]. Ενταύθα μεγάλη καταβάλλεται φροντίς ίνα ελαττωθή ή μάλλον εξασθενήση η σπουδαιότης της εν Βουλγαρία επαναστάσεως. [...]»²⁰⁰ Σύμφωνα με αυτήν την αναφορά εικάζεται ότι οι προσπάθειες της ελληνικής πλευράς για την υποβάθμιση της εξέγερσης είχαν ως σκοπό να καταστείλουν τις επιθυμίες για μια αντίστοιχη επαναστατική προπαρασκευή και να κατευνάσουν το φιλοπόλεμο ρεύμα της κοινωνίας. Η ατμόσφαιρα όπως αυτή παραστάθηκε στον Τύπο εξέφραζε το διάχυτο φόβο ότι θα παραγκωνιστούν τα ελληνικά συμφέροντα. «Εν Βουλγαρία λέγεται ότι προέβησαν εις στασιαστικά κινήματα [...] πρέπει να εννοήση ο μεγαλεπήβολος πρωθυπουργός και ο χερσαίος υπουργός των Ναυτικών ότι η Βουλγαρία συνορεύει μετά της Μακεδονίας η δε Μακεδονία είναι χώρα ελληνική αμφισβητούμένη υπό των Βουλγάρων προ πολλού».²⁰¹ Επομένως, ο φόβος προκαλούνταν από τις διαστάσεις που μπορούσε να λάβει η εξέγερση αυτή σε εδάφη που διεκδικούνταν από την Ελλάδα.

Αυτό που φαίνεται να προκρίθηκε από τον ελληνικό Τύπο ήταν η επιλογή να μην αναπαράγει την επίσημη κυβερνητική πολιτική και την στάση του Υπουργείου Εξωτερικών, αλλά να αξιώσει μια πιο ενεργό στάση. Οι εφημερίδες της περιόδου εμφανίζονταν επομένως ως θιασώτες μιας πολιτικής που αψηφούσε τις ευρωπαϊκές υποδείξεις, υποστηρίζοντας την πολεμική εμπλοκή. Εξάιρεση αποτελούσε το επίσημο πολιτικό όργανο του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, η *Εφημερίς των Συζητήσεων*, η οποία εξακολουθούσε και μετά τα νέα για την Απριλιανή Εξέγερση να προτάσσει μια διαφορετική πολιτική σε σχέση με τα υπόλοιπα έντυπα, εκείνη της συμπόρευσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία: «Αλλά οι χριστιανοί Έλληνες [...] θα υπερσχύσωσιν άμα λαβόντες ισοπολιτείαν μετά των Τούρκων».²⁰² Καθοριστικό για την *Εφημερίδα των συζητήσεων* ήταν το διογκούμενο πανσλαβιστικό κίνημα:

«Η Ρωσία ποθεί την εν Ανατολή κυριαρχίαν αφαιρούσα παρά του ελληνισμού την εκκλησιαστικήν πρωτοκαθεδρίαν και παρά των μουσουλμάνων τον εν Κωνσταντινουπόλει θρόνον. Ο σκοπός της Ρωσίας μέγιστος προς την παμβασιλείαν αυτής. Αλλά ουχί ωφέλιμος εις τον ελληνισμόν. [...] Η αμοιβαία λοιπόν ανάγκη Τούρκων και Ελλήνων και της Δυτικής Ευρώπης απαιτεί και υπαγορεύει

²⁰⁰ Εφ. *Ωρα*, αρ. 208, 3 Μαΐου 1876, σ.3.

²⁰¹Κ. Γρυπάρης, εφ. *Σημαία*, αρ. 17, 30 Απριλίου 1876, σ.4.

²⁰²Εφ. *Εφημερίς των Συζητήσεων*, αρ. 582, 29 Μαΐου 1876, σ.1.

την ενότητα αυτών.»²⁰³ Το κίνημα αυτό απειλεί την πρωτοκαθεδρία του χριστιανισμού και επομένως του ελληνισμού, με τον οποίο ταυτίζεται.

Αντίστοιχη θεώρηση με την *Εφημερίδα των Συζητήσεων*, εξέφραζε και η εφημερίδα *Ωρα*, η οποία ανέφερε την υποψία υποκίνησης της βουλγαρικής εξέγερσης από την Ρωσία και εξέφραζε ότι: «Οι Βούλγαροι δεν υπήρξαν, ουδέ είναι επαναστάται. Το κίνημα ήτο όλως εξωτερικόν, ήτοι έργον Ρώσων και Σέρβων πρακτόρων.[...]»²⁰⁴

Ο *Νεολόγος Αθηνών*, κρατούσε μια φιλική στάση απέναντι στην εξέγερση και προσπάθησε να δικαιολογήσει την ανάγκη αλλαγής της στάσης της ελληνικής πολιτικής προς μια κατεύθυνση στήριξης των Βουλγάρων επαναστατών. Σε ένα από τα άρθρα του, στις 22 Ιουνίου ανέφερε: «Το μίσος για τους Βουλγάρους ενσταλάζεται τώρα κρυφά. Αλλά αν οι ήρωες του 1821 επέστρεφαν, θα αναγνώριζαν το βουλγαρικό αίμα που χύθηκε στις μάχες στις οποίες ηγήθηκαν. Πόσοι Βούλγαροι έπεσαν μαζί με τους πατέρες μας για την ελευθερία μας. Οι άνθρωποι που σήμερα καταφέρονται εναντίον των Βουλγάρων δεν είναι σίγουρα οι γιοι των αγωνιστών του 1821.»²⁰⁵

Εντύπωση προκαλούσε η αναφορά της εφημερίδας *Νεολόγος Αθηνών* για τη συνεισφορά των Βουλγάρων στην ελληνική επανάσταση του '21', όταν μαχόμενοι από κοινού με τους Έλληνες, οι Βούλγαροι εντάσσονταν σ'ένα ηρωικό πάνθεον εφάμιλλο εκείνου των Ελλήνων ηρώων του '21. Σύμφωνα με την εφημερίδα η αυταπάρνηση των Βουλγάρων το '21' όφειλε να πυροδοτήσει το σεβασμό και για την δική τους προσπάθεια εθνικής απελευθέρωσης. Επομένως, οι δύο λαοί μέσω της επαναστατικής τους δράσης παρουσιάζονταν σαν δύο ιστορικά παράλληλα που μάχονταν για την ελευθερία τους, όπως οι Βούλγαροι είχαν στηρίξει τους Έλληνες στον εθνικοαπελευθερωτικό τους αγώνα το '21, έτσι όφειλαν και με την σειρά τους να πράξουν οι Έλληνες το 1876.

Αντίστοιχα, την 13η Ιουλίου 1876 η εφημερίδα *Νεολόγος Αθηνών* δημοσίευσε, τη διακήρυξη της Κεντρικής βουλγαρικής Επαναστατικής Επιτροπής, η οποία αναφερόταν και στους «αδερφούς», Έλληνες σε μια προσπάθεια συμπόρευσης εναντίον του κοινού εχθρού. «Προς τους Έλληνας[...], ποιούμεθα επίκληση [...] Αδερφοί! Ημείς οι Βούλγαροι, αντηλλάξαμε τον κάλαμον διά του ξίφους, το οποίο δεν θέλομεν επαναθέσει εις την θήκην μέχρις ου η ημετέρα χώρα ελευθερωθή εντελώς και δια παντός του ζυγού του τυράννου, μέχρις ου το ημέτερον έθνος απολάβη εν ειρήνη των καρπών της ελευθερίας».²⁰⁶ Ο τρόπος που τελείωνε το συγκεκριμένο άρθρο ήταν επίσης ενδεικτικός της κατεύθυνσης που ήθελε να δώσει η συγκεκριμένη διακήρυξη

---

²⁰³ Ο.π.

²⁰⁴ Εφ. *Ωρα*, αρ. 223, 18 Μαΐου 1876, σ.3

²⁰⁵ Λεωνίδας Α. Βούλγαρης, «Διατριβαί», εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 296, 22 Ιουνίου 1876, σ.3.

²⁰⁶ Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 317, 13 Ιουλίου 1876, σ.2.

καθώς αναφερόταν με ιδιαίτερα δραματικούς τόνους επισημαίνοντας: «Χριστιανοί της Χερσονήσου του Βαλκάν! Δεν οφείλομεν και ημείς να καταλίπωμεν τοις επιγενομένοις μνήμην των αγώνων μεταξύ του σταυρού και της ημισελήνου; Δεν οφείλομεν και ημείς να δώσομεν ύλην εις τους ύμνους οίτινες θα πανηγυρίσωσι τα ημέτερα κατορθώματα εν ταις μάχαις υπέρ της ελευθερίας;... την πάλιν υπέρ απελευθερώσεως της εστίας; της στέγης, της πατρίδος; Άγετε αδερφοί επί την μάχην, εν ονόματι του αγίου σταυρού και της ιεράς ελευθερίας!»²⁰⁷

Επομένως, σε μια προσπάθεια να προκαλέσει την συμπάθεια και την συγκίνηση της ελληνικής κοινής γνώμης εστίαζε σε όσα ένωναν τα δύο έθνη, τον αγώνα τους για ελευθερία και ανεξαρτησία. Το άρθρο αυτό, όπως και μια σειρά άλλων, συνεχίζοντας στο ίδιο μήκος κύματος επέμενε ότι οι «Σλάβοι» ύψωσαν τη σημαία της ελευθερίας τους, όπως ακριβώς έκανε και η Ελλάδα το 1821. Άρα, γινόταν μια αναγωγή της επανάστασης των Βουλγάρων στην μάχη που έδωσαν οι Έλληνες, σε μια προσπάθεια να δοθεί έμφαση σε όσα ενώνουν τους δύο λαούς και όχι στις μεταξύ τους διαφορές.²⁰⁸ Αντίστοιχα, και η εφημερίδα *Παλιγγενεσία*: «Όλοι εμείς, οι λαοί της Ανατολής, θα είμαστε υπεύθυνοι απέναντι στην ιστορία για τη συμπόνια και τη παρηγοριά προς τα άτυχα θύματα, αν αφήναμε να μας ξεπεράσουν οι μικρότητες. Ένας λαός που έχει υποφέρει δεν πρέπει να ξεχνάει αυτούς που υποφέρουν, καθώς βασανιστήκαμε από αυτόν το λαό, με τον οποίο η μοίρα μας είχε συνδέσει για περισσότερα από τετρακόσια χρόνια.»²⁰⁹

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η στάση του ελληνικού Τύπου μπορεί να διαχωριστεί σε δύο φάσεις και τάσεις. Από τη μια διακρίνεται η αλληλεγγύη προς «συνδούλους» ομόδοξους λαούς και από την άλλη η εχθρότητα ή τουλάχιστον η ουδετερότητα απέναντι σε έναν αναφυόμενο εθνικό αντίπαλο. Υπάρχει η αρχική φάση της αντίδρασης στις πρώτες επαναστάσεις της περιόδου (Ερζεγοβίνης, Βοσνίας και τις επαναστατικές προπαρασκευές της Σερβίας), όπου ο Τύπος φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να ακολουθεί μια κοινή κατεύθυνση, προκρίνοντας την στάση της ουδετερότητας, ακολουθώντας την επίσημη πολιτική (με εξαίρεση τον *Ασμοδαίο* που επεδίωκε την πολεμική εμπλοκή). Μια στάση ωστόσο που συνοδεύεται με μια ταυτόχρονη κριτική προς την εν γένει ανόρθωση των κακώς κειμένων της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής (με κατηγορίες προς σύσσωμο τον ελληνικό πολιτικό κόσμο για κακοδιαχείριση στον οικονομικό τομέα, ελλείψεις στην στρατιωτική παρασκευή και κατηγορίες για μια εξωτερική πολιτική που δεν προκρινόταν βάση ενός συντονισμένου σχεδίου).

---

²⁰⁷ Ό.π., σσ.2-3.

²⁰⁸ Εφ. *Νεολόγος Αθηνών*, αρ. 66, 05 Νοεμβρίου 1876, σ.1.

²⁰⁹ Εφ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 3547, 28 Ιουλίου 1876, σ.3.

Από την άλλη πλευρά, τομή για μια μεταβολή στην επίσημη θεώρηση του Τύπου εντοπίζεται με την κήρυξη της βουλγαρικής επανάστασης τον Απρίλιο 1876. Προβληματισμό προκαλούσε ο κίνδυνος από μια πιθανή μεταστροφή της ευρωπαϊκής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ μιας μονομερούς διευθέτησης των βουλγαρικών διεκδικήσεων, παραγκωνίζοντας τα ελληνικά αλυτρωτικά σχέδια. Αυτή η αλλαγή τονίζεται μέσα από ένα κύμα καχυποψίας έναντι της διαχείρισης των εξωτερικών ζητημάτων και ειδικά της ουδετερόφιλης πολιτικής, η οποία διαχέεται στα έντυπα της περιόδου (1876). Εξάιρεση σε αυτή την ρητορική αποτελούν οι εφημερίδες (π.χ. *Νεολόγος Αθηνών*) η πρόταση για βοήθεια προς το δοκιμαζόμενο βουλγαρικό λαό ως μια μορφή ειλικρινούς συμπόρευσης με τα δίκαια αιτήματά τους για απελευθέρωση, ως μια ανταμοιβή και για τις δική τους στήριξη και θυσία το 21'.

Η διαχείριση της Ανατολικής Κρίσης της περιόδου 1875-1876 έρχεται στο προσκήνιο θεαματικά, εντάσσεται στην επιχειρηματολογία κάθε πλευράς αλλά λαμβάνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τους σκοπούς που θέλει να εξυπηρετήσει. Σ' αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη μια ανάλυση των διαφορετικών στάσεων των των εφημερίδων στο ζήτημα. Το «στρατόπεδο» δεν είναι κοινό για όλες τις εφημερίδες γεγονός που καταδεικνύει την ύπαρξη διαφορετικών πολιτικών κατευθύνσεων που διαπλέκονται με την αναζήτηση διαφορετικών εξωτερικών συμμάχων και αφορούν τις ποικίλες κατευθύνσεις που υπάρχουν ως προς την ενδεδειγμένη πολιτική που πρέπει να ακολουθήσει η Ελλάδα.²¹⁰ Εξετάζοντας συγκριτικά τα δημοσιεύματα των εφημερίδων που αποτέλεσαν βάση της έρευνάς μας (*Εφημερίς των Συζητήσεων, Παλιγγενεσία, Νεολόγος Αθηνών, Ρήγας, Ώρα, Εύβοια, Ασμοδαίος*) με τις συνεχείς καλύψεις των γεγονότων και εξάρσεων της κρίσης.

Με βάση την εξέταση του σώματος πηγών διαπιστώνουμε ότι η εφημερίδα: *Εφημερίς των Συζητήσεων*, ως πολιτικό όργανο του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη προτάσσει την ουδετερόφιλη πολιτική που επεδίωκε την συγκυριαρχία Ελλήνων και Τούρκων, μέσω του σχήματος του ελληνο-οθωμανισμού. Οι διαφορετικές προοπτικές των εφημερίδων αποτυπώνονται εύλογα στο εξής σχόλιο της *Εφημερίδας των Συζητήσεων*: «Η εφημερίς *Ώρα*, υπό του Τρικούπη και ο *Νεολόγος Αθηνών*, κατέκριναν τον Δεληγιώργη»²¹¹ ότι αδιαφορούσε για την πολεμική εμπλοκή της Ελλάδας στο Ανατολικό Ζήτημα και τον κατηγορούσαν για ατολμία. Επομένως, οι εφημερίδες *Ώρα, Νεολόγος Αθηνών*, αλλά και οι εφημερίδες *Σημαία, Στοά, Le Messenger d' Athènes* και *Παλιγγενεσία* στήριζαν ενεργά την πολεμική προπαρασκευή και την εμπλοκή σε πόλεμο εναντίον της Πύλης. Η εφημερίδα *Ώρα* ασκούσε δριμεία κριτική στην ελλιπή προπαρασκευή της Ελλάδας, ζητούσε εκσυγχρονισμό και ανόρθωση των οικονομικών. Με καυστικό και έντονα δηκτικό ύφος ασκούσε

---

²¹⁰Ξένια Μαρίνου, ό.π., σ. 249.

²¹¹*Εφημερίς των Συζητήσεων*, αρ, 580, 22 Μαΐου 1876, σ.1.

κριτική στην πολιτική πραγματικότητα και η σατιρική εφημερίδα *Ασμοδαίος*: « [...] της παντελούς ημών (εν. στρατιωτικής) ανετοιμότητας, απαιτώμεν παρά των κυβερνώντων [...] η Ελλάς να έχη στρατόν και στόλον ανάλογον του πληθυσμού αυτής.»²¹² Η στρατιωτική προπαρασκευή αποτελεί επομένως ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο που εμφανίζεται στην εφημερίδα.

Τέλος, θιασώτες μιας διαφορετικής πολιτικής που δεν πρότειναν την «ένοπλη ουδετερότητα», ήταν οι εφημερίδες *Εύβοια*, *Ρήγας*, ο *Εργάτης* που επεδίωκαν την σύσταση μιας παμβαλκανικής συνομοσπονδίας, με την πρωτοκαθεδρία των Ελλήνων σε αυτήν. Η εφημερίδα *Εύβοια* αναφέρει: «Εξ όλων των προτεινομένων λύσεων του Ανατολικού ζητήματος μια και μόνη φαίνεται ημίν δικαία: η ομοσπονδία όλων των λαών της Ανατολής υπό την πρυτανείαν των Ελλήνων.»²¹³ Την ίδια στεναχώρια που συνοδεύει την ματαίωση των στοχεύσεων για μια ανατολική ομοσπονδία εκφράζει και ο *Εργάτης*: «Υπάρχουσι πολλοί δημοκρατικοί, αλλά δημοκρατικόν κόμμα [...] δεν υπάρχει. Διεσπαρμένοι ανά πάσαν την Ελλάδα, αγνοούντες ο εις τον άλλον, άνευ κέντρου, άνευ συνεννοήσεως, πως είναι δυνατόν να ενεργήσωμεν αποτελεσματικώς;»²¹⁴ Αντίστοιχη είναι και η οπτική που ακολουθείται από το *Ρήγα*: «Η ένωσις μόνη είναι ικανή να προσπορίση την δύναμιν της αντιστάσεως [...] αι αρχαί του πανελληνισμού, του πανσλαβισμού, του πανοθωμανισμού καταδικασθείσα [...] δέον να εγκαταλειφθώσι.»²¹⁵

Καταληκτικά, μέσα από τις αναπαραστάσεις του Τύπου προέκυψε πως οι τάσεις της εθνικής πολιτικής ανάλογα με το πολιτικό συγκείμενο άλλαζαν εκφάνσεις, συμπαρασύροντας και επιβάλλοντας αλλαγή και στην διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής. Ιδίως, τα γεγονότα στην Βουλγαρία αλλά κυρίως τα διακυβεύματα της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης, όπου οι φόβοι της Ελλάδας για παραγκωνισμό των εθνικών διεκδικήσεων φάνηκε να επιβεβαιώνονται είχαν ως αποτέλεσμα να προκληθεί στην ελληνική κοινωνία ένα κλίμα ιδιαίτερα τεταμένο. Η κοινωνική αναταραχή επιβεβαιώθηκε και από τη δημιουργία των εθνικών εταιρειών, που δρούσαν ως επαναστατικά κινήματα απότοκα της κρίσης.²¹⁶ Σε αυτές τις εταιρείες οι ίδιες οι λαϊκές μάζες, ως η ανεπίσημη ιδιωτική πρωτοβουλία συνασπίστηκαν και ανέλαβαν την υπεράσπιση των εθνικών τους διεκδικήσεων. Μέσα σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο ξέσπασαν μαζικές κινητοποιήσεις με άξονα το εθνικό ζήτημα και με βασικό τους αίτημα την υπεράσπιση των «εθνικών δικαίων». Οι κινητοποιήσεις αυτές φανέρωσαν μια κοινή γνώμη που ενισχυόταν ως συνδιαμορφωτής των

---

²¹² Εφ. *Ασμοδαίος*, αρ. 68, 2 Μαΐου 1876, σ.1.

²¹³ Γεώργιος Φιλάρετος, «Η Ομοσπονδία της Ανατολής», εφ. *Εύβοια*, αρ. 124, 11 Μαΐου 1878, σ.1.

²¹⁴ Παναγιώτης Πανάς, «Ανάγκη διοργανώσεως του κόμματος», εφ. *Εργάτης*, αρ.2, 30 Αυγούστου 1875, σ.2.

²¹⁵ Εφ. *Ρήγας*, αρ. 10, 15 Φεβρουαρίου 1877, σ.1.

²¹⁶ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, ό.π., σ.59.

πολιτικών τεκταινόμενων και ως φορέας άσκησης πίεσης.²¹⁷ Σε αυτή την κατεύθυνση καίριος ήταν και πάλι ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Τύπος, όχι μόνο ως καθρέπτης της πραγματικότητας αλλά και συνδιαμορφωτής της όπως θα αναλυθεί ευθύς αμέσως.

---

²¹⁷Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ.30.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η δράση των εθνικών εταιρειών (1876-1878)

Η Απριλιανή εξέγερση το 1876 γίνεται αντιληπτή και από την δημιουργία διαφορετικών εθνικών εταιρειών που ξεκινούν την δράση τους στην Αθήνα, υπό την μορφή πατριωτικών συλλόγων ή ανεξάρτητων πρωτοβουλιών που δρούσαν στο περιθώριο της επίσημης κρατικής πολιτικής, διαδραματίζοντας πρωταρχικό ρόλο στην προετοιμασία των επαναστατικών κινημάτων. Οι εταιρείες αυτές λειτουργούσαν ως παρακρατικές οργανώσεις άσκησης πίεσης για πολεμική κινητοποίηση και εμπλοκή, αφού λειτουργούσαν στο περιθώριο των επίσημων αποφάσεων της πολιτικής σκηνής. Παράλληλα, επεδίωκαν την ριζική αναδιοργάνωση σε θέματα πολεμικών εξοπλισμών και επάνδρωσης του στρατού. Οι εταιρείες αυτές υποκαθιστούσαν επί της ουσίας την θεσμοθετημένη εξουσία, παίρνοντας πρωτοβουλίες και καθοδηγώντας σε μεγάλο βαθμό την κυβερνητική πολιτική στο θέμα της διαχείρισης των εθνικών ζητημάτων.²¹⁸

Το εθνικό ζήτημα μάλιστα την δεκαετία του 1870 ήταν το κατεξοχήν θέμα που μονοπωλούσε όχι μόνο σε επίπεδο πολιτικής εξουσίας αλλά και κοινωνικής ζωής, απορροφώντας τα εσωτερικά προβλήματα, η διαχείριση των οποίων εν πολλοίς δεν βρισκόταν στις προτεραιότητες της πολιτικής εξουσίας, τουλάχιστον όπως αυτές αναδεικνύονταν από τον Τύπο της εποχής. Η μαζική συμμετοχή ατόμων στα συλλαλητήρια αλλά και στις πατριωτικές εταιρείες ή τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες ήταν μια έκφανση δυναμικής παρέμβασης στο δημόσιο χώρο με τρόπο που σχημάτιζε ευρύτερους συνασπισμούς υποστήριξης ή αντίδρασης απέναντι στο εκάστοτε εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής ζήτημα, όπως θα γίνει προσπάθεια να αναλυθεί.

Βασικά προβλήματα που ευνόησαν και τροφοδότησαν την δημιουργία τέτοιων παρακρατικών κινητοποιήσεων ήταν ότι μέσω αυτών των εταιρειών η Ελλάδα έκανε αυτό που δεν μπορούσε σε επίπεδο επίσημης πολιτικής να κάνει, έχοντας απέναντί της την προστάτιδα Βρετανία. Επομένως, η αδυναμία της πολιτικής ηγεσίας αφενός να αντιμετωπίσει τα διαρκώς μεταβαλλόμενα δεδομένα που προέκυπταν από την νέα όξυνση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τα έτη 1876-1878 και αφετέρου να σημειώσει κάποιο άμεσο αποτέλεσμα στους διακηρυγμένους μεγαλοϊδεατικούς στόχους της Ελλάδας για την απελευθέρωση νέων εδαφών κατέστησαν τις εθνικές εταιρείες δημοφιλείς. Οι εταιρείες αυτές υπερακόντιζαν την επίσημη εξωτερική πολιτική σε μεγαλοϊδεατισμό και πλειοδοτούσαν σε μαξιμαλισμό και στηρίζονταν από προσωπικότητες που ανήκαν στην

---

²¹⁸Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ.87-89.

οικονομική και πνευματική ελίτ και είχαν ιδιαίτερη κοινωνική απήχηση, κυρίως κορυφαίους ακαδημαϊκούς της εποχής, μεγαλοαστούς δικηγόρους, τραπεζίτες, πρώην πολιτικούς, οι οποίοι ενώπιον της αδυναμίας λήψης ενεργών πρωτοβουλιών από την πολιτική και πολιτειακή εξουσία ανέλαβαν πολιτική δράση συμπαρασύροντας τόσο την κοινή γνώμη όσο αρκετές φορές και τις ίδιες τις νόμιμες κυβερνήσεις. Στην παρούσα μελέτη θα εξεταστεί η περίπτωση της κυβέρνησης του Κουμουνδούρου, η οποία στήριξε υπόγεια τέτοιες επαναστατικές εταιρείες χωρίς να εκτίθεται απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις.

Το 1876, οι πιο σημαντικές από άποψη δράσης και απήχησης εταιρείες ήταν η *Εθνική Άμυνα*, η *Αδελφότης* και το σωματείο *Ρήγας* (ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1875 με στόχο την διάδοση των δημοκρατικών αρχών και την ιδέα της βαλκανικής ομοσπονδίας) που εξέταζαν το ενδεχόμενο κοινού ξεσηκωμού των υπόδουλων Ελλήνων μαζί με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς. Παράλληλα, δρούσαν διάφορες ενώσεις τοπικού χαρακτήρα, όπως οι επιτροπές ή οι σύλλογοι Κρητών, Θεσσαλών, Μακεδόνων και Ηπειρωτών.²¹⁹ Οι εθνικές εταιρείες ως κοινό τους σημείο είχαν να προετοιμάζουν τους υπόδουλους Έλληνες για γενικό ξεσηκωμό και λειτουργούσαν παράλληλα ως ομάδες πίεσης προς την ελληνική κυβέρνηση, επιδιώκοντας από εκείνη είτε υλική υποστήριξη είτε άμεση ανάληψη δράσης, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Κ. Καμπούρογλους στην *Εφημερίς*: «Εσμέν δε πρόθυμοι όπως υποβληθόμεν εις πάσαν αναγκαίαν θυσίαν χρηματικήν τε και αίματος.»²²⁰ Ωστόσο, μέχρι και τη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης (Δεκέμβριος 1876 - Ιανουάριος 1877) οι εταιρείες αυτές ακολουθούσαν την επιφυλακτική γραμμή της ελληνικής κυβέρνησης και δεν προέβησαν σε μεγάλης έκτασης επαναστατική προπαρασκευή.

Μια από τις στοχεύσεις αυτών των εταιρειών ήταν να δοθεί η αίσθηση της αδιάρρηκτης συνέχειας με παλαιότερες αλυτρωτικές ενέργειες όπως ήταν του 1821. Σκοπός τους ήταν να υπάρξει με αυτόν τον τρόπο ένα ενιαίο αφήγημα που να συνδέει συλλήβδην τις συγκεκριμένες εταιρείες με τα ιστορικά της προηγούμενα και ιδιαίτερα την Φιλική Εταιρεία, σε μια προσπάθεια να τονωθεί το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων. Στους λόγους των εταιρειών υπήρχε μια εμμονή στα ιστορικά δίκαια των Ελλήνων, που καταπατούνταν από την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων. Επομένως, προέκυπτε μια συνάφεια μεταξύ της ρητορικής αυτών των εταιρειών και της καταγγελίας των αδικιών που υφίσταντο το ελληνικό βασίλειο από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Μια ρητορική που αναπαρήχθη και από τον ελληνικό Τύπο.²²¹ «Ουδένα φθονούμεν, ζωηρώς δε

---

²¹⁹Ευάγγελος Κωφός, ό.π., σ.59.

²²⁰Ιωάννης Κ. Καμπούρογλους, «Σύλλογος η Αδελφότης», εφ. *Εφημερίς*, αρ. 271, 27 Σεπτεμβρίου 1876, σ.3.

²²¹Γιάννης Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ.56.

συμπαθούμεν τοις εν Χριστώ και μαρτυρίοις αδελφοίς ημών τοις μαχομένοις υπέρ πίστεως και ελευθερίας, τα αναφαίρετα του ελλητισμού δικαιώματα δεν παραιτούμεν.»²²²

---

²²²Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, «Σύλλογος η Αδελφότης», εφ. *Εφημερίς*, αρ. 271, 27 Σεπτεμβρίου 1876, σ.3.

4.1. Αδελφότης

Η πρώτη μεγάλη εθνική εταιρεία που θα μας απασχολήσει είναι η *Αδελφότης*, η οποία στόχευε σε κινητοποίηση και τελικώς σε μια κοινή εξέγερση των υπόδουλων Ελλήνων μαζί με τους όμορους βαλκανικούς λαούς που διεκδικούσαν την εθνική τους ανεξαρτησία. Προήλθε από τη μυστική *Αδελφική Ενότητα*, την οποία είχε συστήσει ο μακεδονικής καταγωγής Κωνσταντίνος Ισχύμαχος (1838-1888), λοχαγός πυροβολικού με έντονη επαναστατική δράση, που συμμετείχε και στην επανάσταση της Θεσσαλίας το 1878. Η *Αδελφότης* ιδρύθηκε τον Απρίλιο 1876 και η πρώτη της συνεδρίαση έλαβε χώρα την 25 Απριλίου 1876²²³, ενώ η παύση της χρονολογείται το 1879. Καταλυτικό ρόλο στην διάλυσή της διαδραμάτισαν οι αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου (Ιούνιο 1878), οι οποίες εξασθένησαν τις επαναστατικές κινήσεις, καθώς έδωσαν μια προσωρινή - όπως αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα - λύση στα εθνικά ζητήματα των βαλκανικών λαών.²²⁴ Η κοινωνική σύνθεση των μελών υπήρξε πολυδιάστατη. Έμποροι, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί γιατροί, τραπεζικοί, γεωργοί, στρατιωτικοί, κληρικοί, επίσκοποι (όπως ο Κίτρος Νικόλαος) και μητροπολίτες (Γυθείου, Καστοριάς, Κοζάνης, Σιάτιστας), καθώς και ακαδημαϊκοί και μέλη της πολιτικής ελίτ. Ωστόσο, τα μέλη τα οποία πρωταγωνιστούσαν για λόγους κοινωνικής ηγεμονίας ήταν τα μεσαία και υψηλά αστικά στρώματα.²²⁵

Επρόκειτο επομένως, για έναν σύλλογο χωρίς αυστηρή και πειθαρχημένη οργάνωση, ενώ εντύπωση προκαλεί η απουσία στρατιωτικών που θα ανέμενε κανείς για μια πατριωτική εταιρεία, ενώ παρατηρείται η μαζική συμμετοχή πανεπιστημιακών καθηγητών. Γεγονός που θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει ως απότοκο της εποχής συγκρότησης της εθνικιστικής ιδεολογίας και του ρόλου που διαδραμάτισαν οι πνευματικές ελίτ για τον καθορισμό της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Πρόεδρος της *Αδελφότητας* ορίστηκε ο βουλευτής Ιωάννης Μεσσηνέζης (1821-1896). Εξέχοντα μέλη της ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Νικόλαος Δαμασκηνός (1834 -1910), ο Γεώργιος Φιλάρετος (1848-1929) δικηγόρος, δημοσιογράφος και μετέπειτα υπουργός (το 1892 στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Κωνσταντόπουλου), ο οποίος μετέφερε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την *Αδελφότητα* και μέσα από την εφημερίδα *Εύβοια* που εξέδιδε, καθώς και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892), που ξεκίνησε ως ανθυπολοχαγός του πυροβολικού στην συνέχεια έγινε πανεπιστημιακός καθηγητής της αρχαιολογίας, ποιητής, διπλωμάτης και είχε έντονη παρουσία σε

²²³Ελευθερία Α. Κατσιώπη, *Εθνικές εταιρείες τον 19ο αι: Η περίπτωση της Αδελφότητας και της Εθνικής Άμυνας*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ.17.

Ανακτήθηκε από: <https://ikee.lib.auth.gr/record/125934/files/GRI-2011-6320.pdf>, στις 28/8/2023.

²²⁴Ευάγγελος, Κωφός, Πολιτικές και στρατιωτικές προετοιμασίες στη διετία 1876- 1878, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σ.110.

²²⁵Ελευθερία Α. Κατσιώπη, ό.π., σσ.19-20.

φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους με εξέχον τέτοιο παράδειγμα το Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, που ιδρύθηκε το 1869 με βασική του στόχευση την διάδοση της ελληνικής παιδείας και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης στην Μακεδονία και την Θράκη, λόγω της βουλγαρικής απειλής. Το διάστημα 1876-1878 διετέλεσε και πρεσβευτής της Ελλάδας στο Βερολίνο. Τέλος, μέλη της *Αδελφότητας* ήταν ο Θεόδωρος Αρεταίος (1829-1893), καθηγητής ιατρικής, ο Αλέξανδρος Σκουζές (1853-1880), διπλωμάτης με ενεργή πολιτική δράση και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ο οποίος το 1876 έγραψε κατόπιν αιτήματος των φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, τον ύμνο της Πανεπιστημιακής Φάλαγγας.²²⁶

Η *Αδελφότης*, σε αντίθεση με την *Εθνική Άμυνα* - μια άλλη επαναστατική εταιρεία που θα συζητηθεί παρακάτω - δεν είχε επικοινωνία με κρατικές υπηρεσίες,²²⁷ αλλά είχε υιοθετήσει τις μεθόδους της Φιλικής Εταιρείας, οργανώνοντας αποστολές με ειδικούς απεσταλμένους, υπό την μορφή υποεπιτροπών ή αντιπροσώπων σε αλύτρωτα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που σκοπό τους είχαν να μνήσουν άτομα στο σύλλογο. Μακροπρόθεσμη στόχευση ήταν η σύμπραξη σε μια από κοινού παμβαλκανική ένωση που θα είχε δηλαδή σκοπό την συνεννόηση και με τους Βούλγαρους επαναστάτες και ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση των υποδούλων, αφού πρώτα θα διαμορφώνονταν επαναστατικοί θύλακες σταδιακά στα διάφορα υπό οθωμανική διοίκηση αλύτρωτα ελληνικά εδάφη. Η εντονότερη δραστηριότητά της συγκεντρωνόταν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, κυρίως στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιδίως στην Μακεδονία.²²⁸ Εξάλλου το καταστατικό της προέβλεπε ότι τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου θα προέρχονταν από υπόδουλες περιοχές, τρία από την Κρήτη, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη και άλλα τρία για οποιοδήποτε από τα υπόλοιπα υπόδουλα ή ελεύθερα εδάφη της Ελλάδας. Κατά αυτόν τον τρόπο η μύηση στην *Αδελφότητα* έως τις αρχές του 1878 είχε καλύψει όλα τα αστικά και ημιαστικά κέντρα όπως και τα περισσότερα χωριά της νότιας και δυτικής Μακεδονίας, ανάλογη απήχηση είχε και στις υπόλοιπες επαρχίες με ελληνικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²²⁹

---

²²⁶Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ. 88. Οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών μετά την έξωση του Όθωνα το 1862, υπό τον φόβο να ξεσπάσουν γενικευμένα επεισόδια εξαιτίας της πολιτικής αναταραχής οργάνωσαν μία πολιτοφυλακή, ένα ένοπλο σώμα, στο οποίο είχαν σαν λοχαγούς τους καθηγητές τους και βασικό καθήκον να εποπτεύουν την τάξη στην πόλη. Αποτελέσε το πρώτο και το μόνο επίσημα ένοπλο σώμα φοιτητών. Για την Πανεπιστημιακή Φάλαγγα βλ. Χρήστος Δ. Λάζος, *Ιστορία της Πανεπιστημιακής ή Φοιτητικής Φάλαγγας*, Χρυσή Τομή, Αθήνα 1980.

²²⁷Ευάγγελος Κωφός, ό.π., σσ.88-89.

²²⁸Δημήτρης Μαλέσης, ό.π., σ.150.

²²⁹Ευάγγελος Κωφός, *Ο Αντάρτης Επίσκοπος Κίτρους Νικόλαος. Τα απομνημονεύματά του και η εξέγερση της Πιερίας το 1878*, Δωδώνη, Αθήνα 1992, σσ.75-80.

Η *Αδελφότης* είχε και πολιτική και κατ' επέκταση κοινωνική δράση εκδίδοντας ψηφίσματα, αρθρογραφώντας, ενεργοποιώντας με αυτόν τον τρόπο την κοινή γνώμη και διαδραματίζοντας έτσι έναν σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση της σύγχρονης της κοινωνίας.²³⁰ Συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει κανείς εάν αναλογιστεί πως πέρα από την δυναμική και τις εξελίξεις που προκάλεσε σε επίπεδο κοινωνικής δράσης, οι αναγκαίοι πόροι για την οργάνωση των ενεργειών της προέρχονταν από τις τακτικές συνδρομές των μελών της. Παράλληλα, η χρηματοδότηση της *Αδελφότητας* ήταν εφικτή χάρη στους ευεργέτες και τους δωρητές, των εμπορικών συλλόγων και των μαθητών και φοιτητών.²³¹ Όπως αναφέρει η εφημερίδα *Εύβοια*, όπου στο πρωτοσέλιδό της φιλοξενεί την διακήρυξη της *Αδελφότητας* σύμφωνα με την οποία, η εταιρεία: «Επικαλείται την συνδρομήν απάντων, απεκδεχόμενος πλήρης χρηστών [...] της γενναιοτάτης φιλοπατρίας. Διαιρεί δε τους εισφέροντας κατά λόγον της εισφοράς εις τακτικά μέλη εις δωρητάς και εις ευεργέτας του συλλόγου.»²³² Επομένως, κανείς δεν αποκλειόταν ως μέλος της *Αδελφότητας*.

---

²³⁰Ηλία Π. Γεωργίου, *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τας εν Θεσσαλία, Ηπείρω, Μακεδονία και Κρήτη επαναστάσεις του 1877-1878*, Αθήναι 1969, σσ.65-66.

²³¹ Ελευθερία Α. Κατσιώπη, ό.π., σ.18.

²³²Γεώργιος Φιλάρετος, εφ. *Εύβοια*, αρ. 72, 12 Μαΐου 1877, σ.1.

4.2. Εθνική Άμυνα

Μια άλλη πολύ σημαντική εταιρεία ήταν η *Γενική Κεντρική Επιτροπή εν Αθήναις υπέρ της Εθνικής Αμύνης* ή όπως έγινε ευρέως γνωστή *Εθνική Άμυνα*, ιδρύθηκε στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1876, με την σύσταση Κεντρικής Επιτροπής η οποία ως σκοπό της είχε, σύμφωνα με τον πρώτο της Πρόεδρο, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο: «Να ενεργεί όσες πολεμικές προπαρασκευές και ενέργειες κρίνεται σκόπιμο από την Κυβέρνηση να μην γίνονται από το επίσημο κράτος.»²³³ Η εταιρεία δεν διέθετε τα χαρακτηριστικά της συνωμοτικής οργάνωσης, που διέθετε η *Αδελφότης* και απαρτιζόταν από προσωπικότητες με αυξημένο κύρος όπως ήταν πλην του ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896) ήταν ακαδημαϊκός, νομικός, οικονομολόγος, ιστορικός, λογοτέχνης και πολιτικός. Διετέλεσε υπουργός, βουλευτής και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος. Άλλα εξέχοντα μέλη της ήταν ο τραπεζίτης Μάρκος Ρενιέρης (1815-1897) και ο Στέφανος Δραγούμης (1842-1923), ο οποίος διαδραμάτισε αργότερα και σημαίνοντα ρόλο στο Μακεδονικό Αγώνα. Αυτοπαρουσιαζόταν ως φυσική συνέχεια της *Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής* του 1869, που είχε συσταθεί κατά την διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869 για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα και ως εκ τούτου βασική στόχευση της Κεντρικής Επιτροπής ήταν ο συντονισμός των επαναστατικών δράσεων στα αλύτρωτα εδάφη.²³⁴ Η σημαντική της επιρροή ήταν απότοκο του κύρους των μελών της συγκεκριμένης εταιρείας, καθώς αποτελείτο από μέλη της ακαδημαϊκής και οικονομικής ελίτ που επομένως είχαν άμεση επαφή με την πολιτική ηγεσία του τόπου.

Αποτελούσε ένα είδος παρακυβέρνησης, μια παραστρατιωτική οργάνωση, καθώς διέθετε ένοπλο τμήμα. Μέσω δωρεών και εισφορών Ελλήνων του εξωτερικού εξασφάλισε το αναγκαίο κεφάλαιο για την αγορά πολεμικού υλικού και την δημιουργία ένοπλου τμήματος, ήδη από τον Ιανουάριο του 1877. Διέθετε ένα γενικευμένο δίκτυο πληροφόρησης που υποκαθιστούσε επί της ουσίας σε ορισμένα σημεία την επίσημη κρατική πολιτική, καθώς μπορούσε να δρα πιο ανεξάρτητα χωρίς τους περιορισμούς που έθεταν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Την ίδια στιγμή ωστόσο, βρισκόταν σε άμεση επαφή με τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, αλλά και με τους Έλληνες προξένους στο Οθωμανικό κράτος για να αντλεί πληροφορίες για τις συνθήκες που επικρατούσαν στα αλύτρωτα εδάφη.²³⁵ Με αυτό τον αρκετά παράδοξο τρόπο βρισκόταν σε συνεννόηση με την

²³³Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, χ.ε., Αθήνα 1970, σ.37.

²³⁴Ελευθερία Α. Κατσιώπη, ό.π., σ.49.

²³⁵Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ.89.

κυβέρνηση, καθώς προσπαθούσε να συντονίσει έναν κοινό δίκτυο δράσεων με την κυβερνητική πολιτική, διατηρώντας όμως την αυτονομία της. Ούτως η άλλως με την έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (24 Απριλίου 1877), η Κεντρική Επιτροπή ξεκίνησε τις ενέργειες για το συντονισμό επαναστάσεων στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Κρήτη μέσω της μαζικής στρατολόγησης, αποστολής ένοπλων σωμάτων εκτός των επίσημων ορίων του ελληνικού βασιλείου ή διαπραγματεύσεων με ξένους αρχηγούς για κοινή δράση. Επομένως, είχε ως απαραίτητη προϋπόθεση το σχεδιασμό μιας κοινής πολιτικής με την κυβέρνηση.²³⁶

Η *Εθνική Άμυνα* είχε ως στόχους της την απελευθέρωση των επαρχιών της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Κρήτης και την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό βασίλειο, την παρεμπόδιση της επέκτασης των Σλάβων προς τις νότιες επαρχίες και ειδικά την αποφυγή του κινδύνου επέκτασης της Βουλγαρίας. Σε περίπτωση που οι παραπάνω στόχοι δεν μπορούσαν να ευοδωθούν, η *Εθνική Άμυνα* σκόπευε να προωθήσει την ανάδειξη και την γνωστοποίηση του ελληνικού ζητήματος στην Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης. Για την επίτευξη της παραπάνω στόχευσης απαραίτητη κρίνόταν η δημιουργία επαναστατικών ομάδων και η όσον το δυνατόν καλύτερη και ταχύτερη οικονομική προετοιμασία. Για το σκοπό αυτό έγιναν προσπάθειες για συλλογή χρημάτων τόσο από τους Έλληνες εντός του βασιλείου όσο και από εκείνους της Διασποράς, τον Ιανουάριο του 1877 για την αγορά όπλων: μερικών δεκάδων χιλιάδων τυφεκίων και πολεμοφοδίων, τα οποία προωθήθηκαν σε αποθήκες της παραμεθόριας ζώνης. Γι' αυτό είχε μεγαλύτερη απήχηση μεταξύ των ευπορότερων Ελλήνων της ομογένειας, απ' όπου και επεδίωκε να εξεύρει πολεμικό υλικό και γενικότερη οικονομική στήριξη.²³⁷

Η διάλυσή της έγινε το 1883, κατά την διακυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη, βασικός λόγος για την λήψη αυτής της απόφασης ήταν πως η ύπαρξη αυτών των πατριωτικών εταιρειών που άκμαζαν έως τότε και χάρασαν από την πλευρά τους ένα σημαντικό κομμάτι πολιτικής, επηρέαζαν τις μάζες και φλόγιζαν την κοινή γνώμη. Με αυτόν τον τρόπο προκαλούσαν εμπόδια στο κράτος για την άσκηση ρεαλιστικής και εξορθολογισμένης πολιτικής που να βασίζεται σε ένα συντονισμένο σχεδιασμό. Η *Εφημερίς* ανέφερε: «Πώς ξεφυτρώνουν τοιαύται επιτροπαί δια να γελοιοποιούν τας εθνικάς ενεργείας.»²³⁸ Η παραπάνω κριτική ασκήθηκε στην *Εθνική Άμυνα* και από τον Τύπο της εποχής, χαρακτηριστικό της έντονης αντιπαράθεσης είναι το απόσπασμα της εφημερίδας *Στοά*, η οποία δεν δίσταζε στις 18 Μαΐου 1877 να την χαρακτηρίσει: «Επιτροπή

---

²³⁶Ο.π., σσ.87-88.

²³⁷Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σσ. 271-272· Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ.88-89.

²³⁸Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 358, 24 Δεκεμβρίου 1877, σ.1.

Εθνικής Αυτοκτονίας ή Εντροπή Εθνικής Άμυνας.»²³⁹ Ο βασικός λόγος για τον οποίο κατηγορήθηκε ήταν πως δεν δρούσε αυτόνομα, έχοντας μια αυθύπαρκτη δράση και πολιτικό σχεδιασμό αλλά ήταν πλήρως εξαρτημένη και καθοδηγούμενη από την κυβέρνηση, εφαρμόζοντας πολιτικές που το κράτος δεν μπορούσε να ακολουθήσει φανερά. Η *Εθνική Άμυνα* από την ίδρυσή της, το Δεκέμβριο του 1876 βρισκόταν σε άμεση συνεννόηση με τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, έτσι άρχισε να συγκεντρώνει χρήματα, ξεκίνησε επαναστατικές προπαρασκευές και τη μεταφορά οπλισμού. Η επικοινωνία με τις κρατικές υπηρεσίες έφτανε μάλιστα και σε συνεννόηση με τις ελληνικές προξενικές αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (π.χ της Θεσσαλονίκης και των Σερρών).²⁴⁰

Οι παραπάνω στρατιωτικού τύπου οργανώσεις και ειδικά η *Εθνική Άμυνα* έθεσαν τις βάσεις για την μετεξέλιξη των εθνικών εταιρειών σε ένοπλα σώματα κατά το επόμενο διάστημα και συγκεκριμένα κατά την δεκαετία του 1890, οπότε και σταδιακά μετεξελίχθηκαν σε αμιγώς παραστρατιωτικές οργανώσεις, που σε μεγάλο βαθμό καθόριζαν αυτόνομα την πολιτική και στρατιωτική τους δράση. Τέτοιες εταιρείες με προέχουσα την *Εθνική Εταιρεία* διαδραμάτισαν έναν ρόλο κομβικό, πυροδοτώντας αλυσιδωτές εξελίξεις, εφόσον σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν τα γεγονότα του 1897 και του ατυχή ελληνοτουρκικού πολέμου. Ανέδειξαν με τον πιο οδυνηρό τρόπο τις παθογένειες του στρατού, που άφηναν το χώρο σε παραστρατιωτικές οργανώσεις να δράσουν και επιβεβαίωσαν πως αν και είχαν περάσει 20 χρόνια από τα γεγονότα της διετίας 1876-1878, το διακύβευμα παρέμενε επίκαιρο. Παράλληλα, αναδείκνυαν την τεράστια δύναμη που μπορούσαν να διαδραματίσουν οι εθνικές εταιρείες ως εθνικιστικές οργανώσεις μεγάλης επιρροής, θέτοντας στο επίκεντρο των συζητήσεων την σχέση πολιτικής εξουσίας, παρακρατικών εταιρειών και στρατού.²⁴¹ Καταλήγοντας, θα μπορούσε να λεχθεί ότι το 1876 ο βουλγαρικός κίνδυνος συνέδεσε άρρηκτα, στο ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο, την έννοια Εθνική Άμυνα με τη Μακεδονία, κάτι που συναντάμε ξανά το 1916. Με άλλα λόγια, το βουλγαρικό ζήτημα αποτέλεσε για την Ελλάδα το εναρκτήριο λάκτισμα για το Μακεδονικό Ζήτημα.

---

²³⁹Εφ. Στοά, αρ. 138, 18 Μαΐου 1877, σ.3.

²⁴⁰Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ. 88-89.

²⁴¹Για γενικά στοιχεία σχετικά με τα γεγονότα που οδήγησαν στον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι εθνικές εταιρείες βλ. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, ό.π.

4.3. Μικρότερης εμβέλειας σύλλογοι και ιδιωτικές πρωτοβουλίες

4.3.1. Το παράδειγμα του Ρήγα

Σημαντική κρίνεται σ' αυτό το σημείο μια αναφορά σε προσπάθειες για μια κοινή βαλκανική συνεννόηση που είχαν γίνει και κατά το προηγούμενο διάστημα, την δεκαετία του 1860 για μια Βαλκανική Συμμαχία, προκειμένου οι προσπάθειες του διαστήματος 1875-1876 να κατανοηθούν ως τμήμα μιας ευρύτερης διαδικασίας. Μια τέτοια σημαντική κίνηση ήταν το σχέδιο της ΔΑΟ (Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας), το οποίο καταρτίστηκε αρχικά στο Βελιγράδι το 1865. Βασικό μέλημά του ήταν η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών που θα οδηγούσαν στην συγκρότηση μιας παμβαλκανικής ομοσπονδίας, με δημοκρατικό πολίτευμα, βασισμένο στο τρίπτυχο «ισονομία-ισοτιμία-ισοπολιτεία».

Συγκροτήθηκε από «επίλεκτα» μέλη των τοπικών κοινωνιών, από την άποψη της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκαν και το μορφωτικό τους επίπεδο, όπως ήταν ο Παναγιώτης Πανάς (1832-1896) λόγιος, μαχητικός δημοσιογράφος, κατεξοχήν εκπρόσωπος του φεντεραλισμού της εποχής, ιδρυτής των εφημερίδων που πρέσβευαν το όραμα για μια ανατολική Ομοσπονδία: *Εργάτης* (1875) και *Ρήγας* (1876).²⁴² Η Δημοκρατική Ομοσπονδία περιλάμβανε με ισότιμη συμμετοχή Μαυροβούνιους, Αλβανούς, Σέρβους, Αρμένιους, Ρουμάνους, Έλληνες και Τούρκους. Η ΔΑΟ παρουσίαζε ομοιότητες με με ανάλογες μυστικές και καρμποναρικές οργανώσεις της προηγούμενης δεκαετίας (φεντεραλιστική κίνηση της παραδουνάβιας ομοσπονδίας 1849-1860). Είχε σαφείς ιδεολογικές σχέσεις με τα ομοσπονδιακά σχέδια του Mazzini (1807-1872) θιασώτη της ιταλικής ενοποίησης και της ευρωπαϊκής ενότητας, ο οποίος μέσω των αγώνων κατά των μοναρχιών επιδίωξε να συγκεράσει τον ευρωπαϊκό εθνικισμό της εποχής με το ομοσπονδιακό ιδεώδες.²⁴³

Ο πολιτικός σύλλογος *Ρήγας* ήταν το ελληνικό «παράρτημα» της ΔΑΟ, αποτελούσε μιας μικρότερης εμβέλειας ομάδα με δημοκρατική βάση αντιμοναρχικών τάσεων, που προέτασσε την κοινή συμπόρευση της Ελλάδας με τους βαλκανικούς λαούς για την διεκδίκηση της εθνικής ολοκλήρωσης, μέσω της απελευθέρωσης των εδαφών, που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία.

---

²⁴²Λουκιανός Χασιώτης, *Η Ανατολική Ομοσπονδία: Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, Βάνιας, Αθήνα 2001, σσ.24-25.

²⁴³Τις απόψεις της ΔΑΟ ανέλαβε αρχικά να εκφράσει η σερβική φιλελεύθερη εφημερίδα *Vidov Dan* αλλά από το 1869 επίσημο όργανο της ΔΑΟ έγινε η γαλλόφωνη εφημερίδα *Une Confédération Orientale* με διευθυντή τον Ανδρέα Κουμανούδη. Βλ. Varban Todorov, «Greek Politics in the 70's of the 19th c. and the Idea of a Balkan Federation», *Études Balkaniques*, 3 (1993), σ.105 Varban Todorov, *Greek federalism during the nineteenth century (ideas and projects)*, Columbia University Press, New York 1995, σσ.85-86 Λουκιανός Χασιώτης, *ό.π.*, σσ. 14-24.

Ιδρύθηκε στην Αθήνα στα τέλη Δεκεμβρίου του 1875 και η διάλυσή του πιθανολογείται το 1880. Βασική αρχή του συλλόγου ήταν η συνένωση και αδελφοποίηση των λαών της Ανατολής: Ελλήνων, Σλάβων, Ρουμάνων, Αλβανών και Αρμενίων σε μια ομοσπονδία, στην οποία κυρίαρχο ρόλο θα διαδραμάτιζαν οι Έλληνες λόγω της πνευματικής τους υπεροχής έναντι των υπολοίπων. Τα αιτήματά τους γίνονταν γνωστά μέσα από τις εφημερίδες *Ρήγας*, *Εξέγερσις* και *Εργάτης*, τα οποία αποτελούσαν έντυπα, φίλα προσκείμενα στις φεντεραλιστικές αρχές. Σκόπευε στην: «Παρά πάσι τοις λαοίς της Ανατολής, ανεξαρτήτως εθνικότητος και θρησκευματος [...] επί της τελείας ισοτιμίας των τε καθεκάστους ανθρώπων προς άπαντας τους λαούς της Ανατολής [...] έχουσιν ίσα δικαιώματα και καθήκοντα και ίσον δικαίωμα ελευθερίας και [...] ανεξαρτησίας.»²⁴⁴

Σημαντικά στελέχη του ήταν ο Ρόκκος Χοϊδάς (1830-1890) δικαστικός, βουλευτής, γνωστός για την δράση του ενάντια στην πολιτική διαφθορά, καθώς και στην βασιλεία και το Θρόνο, που εθεωρείτο ένας από τους πρώιμους σοσιαλιστές, ο Παναγιώτης Πανάς, ο οποίος εξελίχθηκε σε μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του ελληνικού ριζοσπαστισμού του 19ου αιώνα.²⁴⁵ Άλλο μέλος του *Ρήγα* ήταν ο Τιμολέων Φιλήμων (1833-1898) δημοσιογράφος, πολιτικός και ιδρυτικό μέλος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, που ως σκοπός της είχε την ανάδειξη της ιστορίας του νέου ελληνισμού. Αγωνίστηκε με πάθος για την ιδέα της Ανατολικής Ομοσπονδίας κυρίως μέσα από τις στήλες τις εφημερίδας *Αιών*.²⁴⁶

Άλλο διαφοροποιητικό στοιχείο του *Ρήγα* σε σχέση με τις επαναστατικές εταιρείες που ερευνήθηκαν παραπάνω ήταν ο ιδεολογικός του χαρακτήρας, ο οποίος ήταν κατά βάση εμποτισμένος με τις δημοκρατικές αρχές και συνυφασμένος με τις αντιμοναρχικές τάσεις και με την αμφισβήτηση της εθνικιστικής πολιτικής που ακολουθούσαν τα υπό διαμόρφωση βαλκανικά κράτη. Σκοπός του ήταν η ανατροπή του υφιστάμενου πολιτικού καθεστώτος, το οποίο θεωρούσε προβληματικό χωρίς ωστόσο να προκρίνει όπως οι άλλες εταιρείες την ανατροπή των υφιστάμενων πολιτικών προσώπων και την αντικατάστασή τους με νέα, πιο αξιόλογα.²⁴⁷ Για το *Ρήγα* η πολιτική σήψη ήταν βαθύτερη και χρειαζόταν εν γένει ανατροπή, που θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω του ριζοσπαστικού αντιμοναρχικού φεντεραλισμού που αντιπροσώπευε.²⁴⁸ Η αιτία του αδιεξόδου ήταν το υφιστάμενο πολιτικό καθεστώς, γι' αυτό τα πυρά του πολιτικού συλλόγου *Ρήγας* δέχονταν τόσο η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (1η Δεκεμβρίου 1876 - 26 Φεβρουαρίου 1877), όσο και η επόμενη, η κυβέρνηση Επαμεινώνδα Δεληγιώργη (26 Φεβρουαρίου 1877 - 19 Μαΐου 1877).

²⁴⁴ Παναγιώτης Πανάς, «Εναρκτήριο λογύδιον», *Εργάτης*, αρ. 28, 7 Φεβρουαρίου 1876, σσ.1-2.

²⁴⁵ Λουκιανός Χασιώτης, ό.π., σ.25

²⁴⁶ Χαρίτων Κοριζής, *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στον 19ο αιώνα. Ο σύλλογος Ρήγας*, χ.ε., Αθήνα 1969, σσ.23-37.

²⁴⁷ Λουκιανός Χασιώτης, ό.π., σσ.31, 45-46.

²⁴⁸ Ό.π., σ.88.

Γι' αυτό και πρότεινε την γενική αποχή από τα κόμματα, καθώς κατηγορούσε το πολιτικό σύστημα συλλήβδην για παρατεταμένη απραξία, κριτική η οποία κορυφώθηκε ιδιαίτερα μετά την έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου, τον Απρίλιο του 1877. «Η δε μικρά Ελλάς επιτελέσει το καθήκον αυτής είτε εκόντων είτε ακόντων των αρχόντων της [...] η απραξία εστί ολέθρια.»²⁴⁹

Παράλληλα, ο *Ρήγας* κατηγορούσε την Εκκλησία για ρόλο αντεθνικό και απέδιδε την έχθρα εναντίον της Βουλγαρίας στην κυρίαρχη ελληνόφωνη ηγετική κάστα του Ρουμ μιλλέτ, η οποία ήταν δομημένη προνομιακά γύρω από τα ανώτερα κλιμάκια του Πατριαρχείου και επεδίωκε την διατήρηση της ιδεολογικής και πολιτιστικής κυριαρχίας πάνω στο σύνολο των ορθοδόξων.²⁵⁰ Για τον παραπάνω λόγο εκφράζοντας την υποταγή του στην Υψηλή Πύλη, το Πατριαρχείο καταδίκασε την εξέγερση στην Βοσνία, και στις 10 Σεπτεμβρίου 1875 σύμφωνα με το συντάκτη Παναγιώτη Πανά, «αι εφημερίδες της Κωνσταντινουπόλεως αναφέρουσιν ότι το εκεί Οικουμενικό Πατριαρχείον έπεμψεν επιστολάς προς τους επαναστάτας δι' ων παραινεί αυτούς να καταθέσωσι τα όπλα και να επικαλεσθώσι το πατρικόν έλεος του Σουλτάνου, ενώ συνεχίζει αναφέροντας πως αντίστοιχα κατά το 1821 το Πατριαρχείο εξέδοτο αφορισμόν κατά των επαναστατών.»²⁵¹ Η παραπάνω διατύπωση γινόταν σε μια προσπάθεια να αρθούν τα εμπόδια που απέρρεαν από την δημιουργία της Εξαρχίας και να συμπορευτούν σε κοινό μέτωπο δράσης Βούλγαροι και Έλληνες στο πλαίσιο μιας βαλκανικής Ομοσπονδίας.

Αντίθετα, με το νέο κίνδυνο που φάνταζαν για το Πατριαρχείο, οι Βούλγαροι οι απόψεις του *Ρήγα* για την δημιουργία μιας δημοκρατικής ομοσπονδίας των βαλκανικών κρατών περιλάμβανε και τους Βουλγάρους: «Πάντες οι χριστιανικοί της Ανατολής λαοί εθεώρουν αλλήλους ως αδελφούς και μάλιστα και ομοφύλους [...] αγωνισταί του 1821, συναγωνισταί των πατέρων ημών.» «Έλληνες Αλβανοί, Σέρβοι, Ρωμούνιοι, Βούλγαροι, φυλαί ελληνικάί, σλαυικάί, λατινικάί, ταταρικάί [...] ενωθήτε!»²⁵² Η επανάσταση του 1821, είχε προετοιμαστεί από την Φιλική Εταιρεία, μια επαναστατική δημοκρατική οργάνωση που στηριζόταν σε μια παμβαλκανική δράση. Έφερνε στο προσκήνιο και παλαιότερες προσπάθειες για συνεργασία των βαλκανικών λαών με προοπτική μιας παμβαλκανικής επανάστασης, όταν εθελοντές από τα Βαλκάνια: Σέρβοι, Βούλγαροι Μαυροβούνιοι, Βλάχοι, Μολδαβοί, Αλβανοί πολέμησαν για την ελληνική επανάσταση.²⁵³

²⁴⁹ «Καιρός εξεγέρσεως», *Ρήγας*, αρ. 26, 14 Ιουνίου 1877, σ.1.

²⁵⁰ Τάσος Κωστόπουλος, ό.π., σσ. 192-200.

²⁵¹ Παναγιώτης Πανάς, «Διάφορα», *Εργάτης*, αρ. 5, 10 Σεπτεμβρίου 1875, σ.3.

²⁵² Παναγιώτης Πανάς, «Προς τους λαούς της Ανατολής», *Εργάτης*, αρ. 9, 24 Σεπτεμβρίου 1875, σ.1.

²⁵³ Για λεπτομερείς αναφορές σχετικά με την εθνική σύνθεση των βαλκάνιων εθελοντών και ειδικά των Βουλγάρων κατά την ελληνική επανάσταση του 1821, αλλά και την φιλική εταιρεία ως κινητήρια δύναμη της παμβαλκανικής εξέγερσης, βλ. Νικολάι Τοντόροφ, ό.π., σσ.70-188.

Αντίστοιχα, στην κριτική του *Ρήγα* βρισκόταν και ο πανσλαβισμός, καθώς στο στόχαστρο βρισκόταν η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και ειδικά της Ρωσίας αν και η συγκεκριμένη κριτική φαίνεται παράδοξη, θα πρέπει να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο που ο *Ρήγας* υποστήριξε την «αυτενέργεια» των βαλκανικών λαών, χωρίς την στήριξη κάποιας Μεγάλης Προστάτιδας Δύναμης: «Διότι τας εξεγέρσεις αυτών, μονομερώς πάντοτε γενομένας, ηδυνήθη να καταπνίξη η συγκεντρωμένη των κρατούντων δύναμις.» Παράλληλα, εξέφραζε την άποψη του συνασπισμού των διαφόρων λαών της Ανατολής σε μια Ομοσπονδία με δημοκρατικές βάσεις. Στο ρητορικό ερώτημα ποιος επωφελείται από την διαμάχη των βαλκανικών λαών η απάντηση του *Ρήγα* είναι: «Φυλάττεσθε λαοί της Ανατολής από της δυνάμεως εκείνης δι'ην η λύσις του ανατολικού ζητήματος έγκειται εν τω σφετερισμώ των χωρών σας. [...] Από της δυνάμεως, ήτις χθες περιπτυσσομένη τους Έλληνας και δια της ιδέας του ομοθρήσκου σαγηνεύουσα αυτούς [...] ήτις σήμερον εγκολπούσα τα σλαυικά εν τη Ανατολή φύλα.»²⁵⁴ Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό πως ο οραματισμός για μια παμβαλκανική συνομοσπονδία, αποτελούσε μια ανοιχτή αμφισβήτηση της εθνικιστικής πολιτικής και το βασικό εμπόδιο για σύμπραξη με τις δύο μεγαλύτερες εταιρείες την *Αδελφότητα* και την *Εθνική Άμυνα*, γεγονός που άφησε το *Ρήγα* στο περιθώριο των εξελίξεων.²⁵⁵

---

²⁵⁴ Ό.π., σ.2.

²⁵⁵ Ελευθερία Α. Κατσιώπη, ό.π., σ.36.

4.3.2. Το παράδειγμα του Λεωνίδα Βούλγαρη

Η *Εθνική Άμυνα* πέρα από την συμπόρευση με την *Αδελφότητα*, όπως αναλύθηκε προηγουμένως ήρθε σε συνεργασία και με την περίπτωση του στρατιωτικού Λεωνίδα Βούλγαρη που διατηρούσε επαφή με πολλά στελέχη των εθνικών εταιρειών. Η πολιτική σκέψη του Βούλγαρη διέφερε από το στενό εθνικισμό της *Εθνικής Αμύνης*. Βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο αποτελούσε ότι ο Βούλγαρης θεωρούσε απαραίτητη την συνεργασία με τους σλαβικούς λαούς, ακολουθώντας το πρότυπο του Ρήγα Βελεστινλή, οραματιζόταν την ίδρυση μιας Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας και είχε ως βασικό σύνθημά του: «Η Ανατολή διά της Ανατολής κατά του κοινού δυνάστου και κατακτητού Οσμάνου». ²⁵⁶ Το σύνθημα αυτό πρέσβευε την συνεργασία των βαλκανικών λαών, την αναγνώριση των εθνικών τους δικαιωμάτων την πολιτική και πολιτιστική αυτοδυναμία των Βαλκανίων, ικανό να εφαρμοστεί στο πλαίσιο μιας ομοσπονδιακής οργάνωσης των Βαλκανίων. ²⁵⁷ Εκφραστής αυτής της ενεργού αντίληψης, υιοθέτησε το πνεύμα της διαβαλκανικής συνεργασίας και εθεωρείτο κύριος φορέας των ρωσικών ιδεών. Το όραμά του περιελάμβανε τη δημιουργία επαναστατικών ομάδων για μια από κοινού σύμπραξη με τους Σλάβους για την αντιμετώπιση των Οθωμανών, ενώ οι στενές του σχέσεις με τους Σέρβους και τους Ρώσους δημιουργούσαν υποψίες που είχαν ως αποτέλεσμα να του προσδώσουν την φήμη του «Σλαβικού οργάνου». ²⁵⁸

Η δράση του ξεκίνησε από το Νοέμβριο του 1875 οπότε και καταγράφηκαν μυστικές συνομιλίες για ελληνοσερβική σύμπραξη με το Βλάντιμιρ Μπέκερ, Ρώσο αξιωματικό που υπηρετούσε στο σερβικό στρατό και τον άνθρωπο της εμπιστοσύνης του πρίγκιπα της Σερβίας, Μίλαν. Όπως μάλιστα μας αναφέρει ο Ευάγγελος Κωφός, ο Κουμουνδούρος γνώριζε για αυτές τις μυστικές συνομιλίες, χωρίς να αποθαρρύνει το θιασώτη τους, αλλά διατηρούσε επίσημα μια προσεκτική θέση, χωρίς να αναλαμβάνει οποιαδήποτε δέσμευση έναντι των Σέρβων. Οι πρωτοβουλίες και οι επαφές του Βούλγαρη έφεραν μάλιστα το Σέρβο πολιτικό Μιλούτιν Γκαρασάνιν στην Αθήνα, εκφραστή της άποψης «τα Βαλκάνια για τους βαλκανικούς λαούς», ήδη από το 1844. ²⁵⁹ Επρόκειτο για ένα σύνθημα που και ο Λεωνίδας Βούλγαρης χρησιμοποίησε, καθώς ήταν υπέρμαχος της συνεργασίας των βαλκανικών λαών και της αναγνώρισης των δικαιωμάτων

---

²⁵⁶Λεωνίδας Α. Βούλγαρης, *Αποκαλυφθήτω Αλήθεια, Απάντησις δια τα εν τω ελληνικώ κοινοβουλίω λεχθέντα τη 4 Οκτωβρίου 1878*, χ.ε., Αθήνησι 1878, σ.93.

²⁵⁷Λουκιανός Χασιώτης, *ό.π.*, σ.19.

²⁵⁸Λεωνίδας Α. Βούλγαρης, *ό.π.*, σ.90.

²⁵⁹Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σσ.67-72.

τους. Στην μυστική αυτή συνάντηση ωστόσο με τον Κουμουνδούρο, δεν υπήρξε κάποια αλλαγή στις επίσημες θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης για ουδετερότητα σε οποιοδήποτε επαναστατικό κίνημα στην περιοχή των Βαλκανίων.²⁶⁰

Ωστόσο, στην συνέχεια των παραπάνω διαπραγματεύσεων ακολούθησε η αποστολή χρημάτων τον Αύγουστο του 1876 από το Σέρβο υπουργό Εξωτερικών Γιόβαν Ρίστιτς προς τον Βούλγαρη. Με το ποσό αυτό που ανερχόταν σε 19.000 φράγκα εξόπλισε μικρά ένοπλα σώματα για επαναστατικές δράσεις στη νότια Μακεδονία και τη Θεσσαλία, αλλά και δωροδόκησε ορισμένους Αλβανούς οπλαρχηγούς προκειμένου να αντιταχθούν στα σχέδια της Πύλης για στρατολόγηση Αλβανών εναντίον των Μαυροβουνίων, συμφωνίες οι οποίες είχαν γνωστοποιηθεί και στον ίδιο τον Κουμουνδούρο.²⁶¹ Ενδιαφέρον αποτελεί το έγγραφο που έστειλε ο Έλληνας γενικός πρόξενος στο Βελιγράδι Δόσκος, προς τον υπουργό Εξωτερικών, Κοντόσταυλο. Σύμφωνα με αυτό η ασάφεια που επικρατούσε ως προς την πολιτική της Ελλάδας αλλά και οι υπόγειες δράσεις του ίδιου του Βούλγαρη οδήγησαν την σερβική πλευρά να αναμένει και την στήριξη των Ελλήνων πέρα από των Ρουμάνων, των Αλβανών και των Βουλγάρων, στις 30 Ιουνίου του 1876 όταν οι Σέρβοι κήρυξαν τελικά τον πόλεμο κατά των Οθωμανών προκειμένου όλοι μαζί να απελευθερωθούν από τον Τούρκο δυνάστη.²⁶² Αυτό το γεγονός προκάλεσε έντονες πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, πυροδοτώντας την αντίδραση της αντιπολίτευσης έναντι του Κουμουνδούρου, τον οποίον κατηγορήσε ότι ενέπλεκε με προσωπική του ευθύνη την Ελλάδα χωρίς να πειθαρχεί με τις αποφάσεις του βασιλιά που διακήρυσσε ουδετερότητα και ούτε με τις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων, που βρίσκονταν στην ίδια κατεύθυνση. Μέσα σ' αυτή την πολιτική συγκυρία ο Βούλγαρης και τα σώματά του που ετοιμάζονταν για εξέγερση το καλοκαίρι του 1876, αναγκάστηκαν να παραμείνουν σε στάση αναμονής.

Για την επίτευξη των επαναστατικών ενεργειών ο Βούλγαρης είχε δημιουργήσει την *Εθνική Επιτροπή* από τις 18 Απριλίου 1876. Η προκήρυξή ήταν ενδεικτική και της ίδιας της στόχευσης της *Επιτροπής*, καθώς γινόταν έκκληση στο σύνολο των υπόδουλων της βαλκανικής που επεδίωκαν την ανεξαρτησία τους χωρίς να διακρίνονται από τους αγώνες που είχαν δώσει στο παρελθόν οι Κρητικοί και οι Ρουμελιώτες, καθώς όλοι πολεμούσαν για την ελευθερία και τα «αστικά τους δικαιώματα» εναντίον της οθωμανικής δυναστείας.²⁶³ Το ενδιαφέρον της παρούσας διακήρυξης έγκειται στην έμφαση που δινόταν από τα μέλη της *Εθνικής Επιτροπής* στα κοινά προσδιοριστικά

---

²⁶⁰ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ.48-49.

²⁶¹ Ό.π., σ.60.

²⁶² ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, φάκ. 99/2, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 135 της 22 Ιουνίου/4 Ιουλίου 1876.

²⁶³ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ.87.

στοιχεία των επαναστατών που υπερέβαιναν τα στενά εθνικά όρια του ελληνικού βασιλείου εντάσσοντάς τους σε ένα ενιαίο και ομοιογενές σύνολο, σε μια προσπάθεια εξεύρεσης κοινών τόπων και άρα κοινών προσδιοριστικών στοιχείων που θα οδηγούσαν στην επίτευξη της βαλκανικής ένωσης. «Το κρίσιμον των περιστάσεων απαιτεί την σπουδαίαν μέριμναν παντός πατριώτου και την από κοινού ενέργειαν [...] προς επίτευξιν των εθνικών πόθων.»²⁶⁴

Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο υποστράτηγος Σκαρλάτος Σούτσος (1806-1887), Έλληνας αξιωματικός του πυροβολικού και πολιτικός, υιός του τελευταίου Φαναριώτη ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Αλέξανδρου Σούτσου. Άλλα μέλη της *Εθνικής Επιτροπής*, τα οποία συμμετείχαν μαζί με τον Βούλγαρη ήταν οι: Αρτέμιος Μίχος (1803-1880), πολιτικός, συνταγματάρχης, αγωνιστής της ελληνικής επανάστασης, που είχε λάβει μέρος στον αγώνα κατά του Όθωνα το 1862, τα Ναυπλιακά,²⁶⁵ ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879) ο βάρδος της Μεγάλης Ιδέας και ο Πέτρος Α. Μαυρομιχάλης (1828-1892), εγγονός του Πετρόμπεη που είχε λάβει μέρος στα Ναυπλιακά (1 Φεβρουαρίου 1862). Παράλληλα, άλλα μέλη της *Εθνικής Επιτροπής* ήταν οι Χρήστος Βυζάντιος (1805-1877) στρατιωτικός και συγγραφέας που ανέδειξε το ζήτημα των ελλείψεων του ελληνικού στρατού, καθώς και ο Θεόδωρος Γ. Κολοκοτρώνης (1829-1894) εγγονός του αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης, στρατιωτικός και μετέπειτα βουλευτής, ο οποίος μέσα από τα άρθρα του ασκούσε δριμυία κριτική στο πολιτικό σύστημα της εποχής του.

Ένα κοινό χαρακτηριστικό που θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει στα μέλη της *Εθνικής Επιτροπής* ήταν η σύνδεση που όλοι είχαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό με την Ελληνική Επανάσταση. Η σύνδεση με το 1821, ήταν κοινός τόπος από το 1854 και εξής. Μια σύνδεση στην οποία και ο ίδιος ο Βούλγαρης κατέφευγε συχνά σε μια προσπάθεια γεφύρωσης του έndoξου παρελθόντος με τα διακυβεύματα του 1876 και τα νέα προβλήματα που είχαν προκληθεί και αφορούσαν την εθνική ολοκλήρωση. «Οι Σλάβοι υψώσωσι την σημαίαν της ελευθερίας των όπως η Ελλάς του 1821.»²⁶⁶

Ο Λεωνίδας Βούλγαρης δεν σταμάτησε την επαναστατική του δράση ούτε κατά το επόμενο διάστημα και ήταν επίσης υπεύθυνος για την κινητοποίηση ανθρώπων που στάλθηκαν εθελοντικά το Μάιο του 1877 στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία, όπου υπήρχαν ανοιχτές επαναστατικές προπαρασκευές για εξέγερση. Ο πρωθυπουργός, Αλέξανδρος Κουμουνδούρος ήταν

---

²⁶⁴Για μία ολιστική θεώρηση της πολιτικής και ιδεολογικής αντίληψης του Λεωνίδα Βούλγαρη βλ. Λεωνίδας Α. Βούλγαρης, ό.π.

²⁶⁵Αποτελεί στασιαστικό κίνημα, που εκδηλώθηκε στο Ναύπλιο την 1η Φεβρουαρίου 1862 κατά του βασιλιά Όθωνα, στο πλαίσιο του αντιδυναστικού αγώνα που είχε ξεσπάσει εκείνη την περίοδο και απαιτούσε την απομάκρυνση του βασιλιά. Παρά την αποτυχία του διαδραμάτισε έναν καίριο ρόλο στην τελική έξωση του Όθωνα λίγους μήνες αργότερα.

²⁶⁶Λεωνίδας Α. Βούλγαρης, ό.π., σ. 94.

ενήμερος όλων αυτών των επαναστατικών ενεργειών, χωρίς να προβεί σε παρεμπόδισή τους και μάλιστα συνήργησε στην αποστολή σε Θεσσαλία και νότια Μακεδονία ειδικά στους ορεινούς όγκους Ολύμπου, Πιερίων και Βερμίου, μικρών ομάδων ενόπλων παλαιών ληστανταρτών με επικεφαλής τους Κώστα Καραπατάκη, οπλαρχηγό Θεσσαλίας και Παναγιώτη Καλόγηρο. Η δράση αυτών των ομάδων εξασφάλιζε και στους χριστιανούς των περιοχών εκείνων κάποια ανακούφιση, καθώς έντονες ήταν οι επιδρομές Τουρκαλβανών και Κιρκασίων ατάκτων που κατέφευγαν σε ληστείες. Ωστόσο αυτές οι ενέργειες δεν κατέληξαν σε κάποια δυναμική και μαζική αντίδραση και δεν προκλήθηκαν ριζικές αλλαγές που η επίσημη κυβερνητική πολιτική δεν στήριζε.²⁶⁷

---

²⁶⁷ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ.59, 87.

4.4. Συλλαλητήρια στην Αθήνα (1876)

Αυτό που κατέστη φανερό και από την δράση των εθνικών εταιρειών και των συλλόγων αλλά και των ατομικών πρωτοβουλιών όπως του Λεωνίδα Βούλγαρη ήταν πως παρά τις προπαρασκευές τα περισσότερα επαναστατικά κινήματα είτε τελικώς δεν υλοποιήθηκαν είτε εξουδετερώθηκαν εν τη γενέσει τους. Παράλληλα, η επίσημη πολιτική που ακολουθήθηκε κατά το διάστημα 1875-1878 ήταν εκείνη της «ουδετερότητας» και της σύνεσης, κάτι που επέτεινε την λαϊκή δυσαρέσκεια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η κοινωνική διαμαρτυρία λειτούργησε σαν μια μορφή αντίδρασης απέναντι στην πολιτική εξουσία που προέτασσε την μη εμπλοκή, με κύριο αίτημα την πολεμική προπαρασκευή για την διεκδίκηση των αλύτρωτων εδαφών (Ηπειροθεσσαλία, Μακεδονία και Κρήτη).²⁶⁸

«Απάντηση» στο παραπάνω αίτημα έδωσαν τα συλλαλητήρια που διοργανώθηκαν κατά τους τελευταίους μήνες του 1876, αλλά και τον επόμενο χρόνο όταν είχε εμπεδωθεί πως η ενεργός αλυτρωτική πολιτική δεν θα προκρινόταν επίσημα ως ενδεδειγμένη από την ελληνική κυβέρνηση. Οι πολιτικές εξελίξεις που προέκυψαν λόγω του πολιτικού αδιεξόδου ήταν ποικίλες και η περίοδος που ακολούθησε την πρεσβευτική Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης αρκετά τεταμένη. Ενδιαφέρουσα ήταν η μεταστροφή που συντελέστηκε ακόμα και στις φωνές, που χαρακτηρίζονταν από επιφυλακτικότητα ως προς την επιθετική ανάμειξη της Ελλάδας στην Ανατολική Κρίση όπως ήταν ο Δεληγιώργης. Όπως μας πληροφορεί ο Κωφός και οι θιασώτες της ειρηνικής συμπόρευσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία φάνηκε να συνασπίζονται με όσους προηγουμένως κατηγορούσαν ως «πράκτορες των Σλάβων» όπως τον επαναστάτη Λεωνίδα Βούλγαρη, ο οποίος διεκδικούσε ενεργητικότερη προετοιμασία επαναστατικών κινήματων μαζί με τους άλλους σλαβικούς λαούς για να μην βρεθεί η Ελλάδα αποκομμένη από το διαμοιρασμό των εδαφών.²⁶⁹

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από το μεγάλο συλλαλητήριο που έλαβε χώρα στις 19 Σεπτεμβρίου 1876 από τον αθηναϊκό λαό στην Πνύκα και αριθμούσε περίπου 8.000 άτομα, νούμερο μεγάλο εάν αναλογιστεί κανείς ότι σύμφωνα με την απογραφή του 1879 οι διαμένοντες στην Αθήνα αριθμούσαν 61.198 ψυχές.²⁷⁰ Ο τόπος της Πνύκας εργαλειοποιείται με αυτό τον τρόπο ως μέσο πειθούς για να τονιστεί μια συνέχεια που φτάνει έως την σύγχρονη εποχή ως σύμβολο της διεκδίκησης του δικαίου, ως σημείο πολιτισμικής και πολιτικής υπεροχής. «Το περίοπτον εκείνο μνημείον ου την αιώνιον σιγήν ώφειλον να σεβασθώσιν.» [...] «Η Πνύξ εξ ης το πάλαι κατώμνουον

²⁶⁸Ο.π., σ. 69.

²⁶⁹Ο.π., σ. 70.

²⁷⁰Βλ. Στατιστική της Ελλάδος- Πληθυσμός, 1879, ό.π., σσ.50-51.

τα οστά των υπέρ πατρίδος πεσόντων, αντήχησε νυν φοβερώτερον όρκον[...] εάν η Ευρώπη δεν χορηγήσει εις τους τυραννουμένους Έλληνας ό,τι ήδη εχορήγησεν εις τους Σλαύους».²⁷¹ Το παρόν στο συλλαλητήριο έδωσαν ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννης Παπαδάκης, ο Πανεπιστημιακός καθηγητής Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, οι καθηγητές Εμμανουήλ Κόκκινος και Νικόλαος Δαμαλάς, όπως επίσης ο μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος Γεωργιάδης (1813-1889) και δύο μέλη της συνόδου. Εντύπωση προκαλεί και σε αυτή την περίπτωση η ενεργός συμμετοχή της πνευματικής ελίτ που αναδεικνύεται σε συνδιαμορφωτή της εθνικής πολιτικής σε ένα κοινό μέτωπο μαζί με το λαό, τον οποίο ανέλαβε να αφυπνίσει και να καθοδηγήσει. Μάλιστα μπροστά στο συγκεντρωμένο πλήθος ενέκριναν δια βοής δύο ψηφίσματα, στις 19 Σεπτεμβρίου 1876.²⁷²

Το πρώτο ψήφισμα εξέφραζε την ευγνωμοσύνη στην Ευρώπη για την εξασφάλιση των δίκαιων αιτημάτων των Βόσνιων, Ερζεγοβίνιων και Βουλγάρων, αλλά παράλληλα εξέφραζε την δυσαρέσκεια των συντακτών του για την παραγνώριση των ελληνικών αιτημάτων των «αδερφών ημών της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Κρήτης και των άλλων ελληνικών νήσων για να επανορθωθεί», όπως τονίζει η «αδικία». Το δεύτερο ψήφισμα στο επίκεντρο των αιτημάτων του, βρισκόταν η λήψη μέτρων για την οργάνωση αξιόμαχων στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων, καθώς η δύναμη του στρατεύματος αποτελούσε ένα μέγεθος δυσανάλογα μικρό σε σχέση με τις προσδοκίες που υπήρχαν.²⁷³ Έντονες ήταν οι πιέσεις που ασκούσε προς την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (15 Οκτωβρίου 1875 - τέλη Νοεμβρίου 1876), την οποία καλούσε να προβεί στις αναγκαίες εκκλήσεις προς τις Μεγάλες Δυνάμεις ζητώντας τους να πάρουν θέση στην αδικία που υφίσταντο «τα αδέρφια τους στην Τουρκία».²⁷⁴

Παράλληλα, ως κοινή συνισταμένη και των δύο ψηφισμάτων ήταν το ερώτημα εάν θα έπρεπε να επαναστατήσουν για να αποκτήσουν όπως και οι γείτονές τους τα εθνικά τους εδάφη: «Δεν φθονούμεν την έκβασιν των επαναστάσεων της Βοσνίας, της Ερζεγοβίνης και της

---

²⁷¹ Εφ. *Νεολόγος*, αρ.21, 21 Σεπτεμβρίου 1876, σ.1. Για τα ακριβή αιτήματα των διαμαρτυρούμενων αλλά και τις συνθήκες βλ. εικ.3 από το παράρτημα.

²⁷² Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. *Εφημερίς*, αρ.265, 21 Σεπτεμβρίου 1876, σ.1' Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, «Οι Έλληνες και Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη», στο: Γ. Θεοχαρίδη, Δ. Κανατσούλη, Σ. Παπαδοπούλου, Φ. Πέτσα (επιμ.) *Μακεδονικά* 15/1, (1975), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σσ.12-14. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/makedonika.604>, στις 10/7/2023.

²⁷³ Μία συνθήκη που δεν άλλαξε ούτε τον επόμενο χρόνο, καθώς η συνολική δύναμη του στρατού τις παραμονές της έναρξης του ρωσοτουρκικού πολέμου, δεν υπερέβαινε τους 12.500 άνδρες, οι οποίοι κατανέμονταν ως εξής: Πεζικό 8.187, Πυροβολικό 603 (5 πυροβολαρχίες), Ιππικό 400 (με 170 ίππους), Μηχανικό 500, Υγειονομικό 172, Χωροφυλακή 2.464. Τέλος υπήρχαν ολιγάριθμοι αξιωματικοί, υπαξιωματικοί, μουσικοί και στρατιώτες. Ευάγγελος Κωφός, «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σ.106.

Ανακτήθηκε από: <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/view/282/289>, στις 17/08/2023.

²⁷⁴ Εφ. *Παλιγγενεσία*, αρ. 3603, 20 Σεπτεμβρίου 1876, σσ.1-2.

Βουλγαρίας από καρδιάς συγχαίρομεν μετά των ομοθρήσκων και ομοιοπαθών ημών αδελφών επί τη εξαιρέτω ευνοία, ης ηξιώθησαν. Αλλά εάν η αυτονομία προτείνεται υπό της Ευρώπης ως γέρας της επανάστασεως, το δρόμον αυτόν τον ηξέυρομεν και ημείς. Δώδεκα αλληλοδιαδόχως γενεαί εκράτησαν τα όπλα εις τας χείρας επίκειται ο οριστικός των πόθων και των δικαιωμάτων του ελληνικού έθνους θρίαμβος.»²⁷⁵ Από το συγκεκριμένο ψήφισμα προκύπτει ότι οι Έλληνες επαναστάτες στήριζαν τα αντίστοιχα κινήματα των Βόσνιων, Ερζεγοβίνιων και Βουλγάρων. Ωστόσο, βασική στόχευση των συλλαλητηρίων αυτών, σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός εκ των διοργανωτών Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου ήταν να ασκηθεί πίεση προς την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου για άμεση εμπλοκή στον πόλεμο στο πλευρό των υπόλοιπων επαναστατών των Βαλκανίων (Βοσνίας, Ερζεγοβίνης, Βουλγαρίας) ακολουθώντας το παράδειγμά τους, όπως αντίστοιχα έκαναν και οι Σέρβοι και οι Μαυροβουνίοι, οι οποίοι παρασκευάζονταν στρατιωτικά.²⁷⁶

Λίγες μέρες αργότερα, στις 26 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε ακόμα μια διαδήλωση στην πλατεία Συντάγματος με αίτημα την οικονομική συνεισφορά των παρευρισκομένων στον εθνικό αγώνα. Η αγόρευση των βασικών αιτημάτων έγινε από το δικηγόρο Ν. Στεφανίδη: «Ωμίλησε χθες, εν τη πλατεία Συντάγματος μετά πολλής πειθούς ενώπιον χιλίων ή και περισσότερων ακροατών. Πάσα αυτού η ομιλία περιεστράφη εις την εξέγερσιν του εθνικού φρονήματος», κάνοντας εκκλήσεις προς το πλήθος για καταβολή χρημάτων για τον κοινό εθνικό σκοπό, «εν τη πρωτευούση ψηφίζουσιν υπέρ της στρατιωτικής προπαρασκευής του έθνους.»²⁷⁷ Στο συλλαλητήριο αυτό η φιλική στάση προς τους επαναστάτες συνεχίστηκε, ενώ οι τόνοι ανέβηκαν, καθώς στο επίκεντρο της κριτικής βρέθηκε και ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Μια κριτική που αναπαραγόταν και από τον Τύπο και συγκεκριμένα όπως ενημέρωνε η *Εφημερίς* στις 22 Σεπτεμβρίου 1876: «Κύριε Πρωθυπουργέ της Ελλάδος [...] ω ταπεινέ μεταπράτα της ελληνικής ευκλείας; κάνοντας λόγο για μια πολιτική: «τύφλωσις προς τα γενικά συμφέροντα». Παράλληλα, όπως συνεχίζει η εφημερίδα: «Ημείς θέλομεν τώρα, μόνον ο λαός απεξενωμένος της μέχρι τούδε γαγγραίνης, μόνος αυτός να ομιλήση», ενώ γινόταν λόγος για «εσωτερική προδοσία.»²⁷⁸

Κοινό αίτημα των διαδηλωτών ήταν η λήψη ενεργητικότερης πολιτικής. Μέσα σ' αυτό το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο και σε μια προσπάθεια κατευνασμού της λαϊκής αγανάκτησης, κατόπιν προτροπής του ίδιου του βασιλιά Γεωργίου συγκλήθηκε βουλή για την ψήφιση νομοσχεδίου που θα αφορούσε την ριζική αλλαγή της δύναμης και του εξοπλισμού των ενόπλων

²⁷⁵Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 268, 21 Σεπτεμβρίου 1876, σ.5.

²⁷⁶Εφ. *Ωρα*, αρ. 348, 20 Σεπτεμβρίου 1876, σσ.1-3.

²⁷⁷Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 271, 27 Σεπτεμβρίου 1876, σ.1.

²⁷⁸Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. *Εφημερίς*, αρ. 266, 22 Σεπτεμβρίου 1876, σσ.1-2.

δυνάμεων. Οι προτάσεις του Κουμουνδούρου στη συνεδρίαση της 6ης Δεκεμβρίου 1876, προέβλεπαν την σύναψη δανείου 10.000.000 δραχμών τα οποία «Θέλουσι δαπανάσθαι αποκλειστικώς δια τας εκτάκτους ανάγκας της στρατιωτικής και ναυτικής υπηρεσίας», όπου προβλεπόταν μια ριζική ανανέωση και ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων με την ταυτόχρονη εκπαίδευση όλων των αρρένων ηλικίας 20-30 ετών.²⁷⁹ Ωστόσο, τα παραπάνω νομοσχέδια καταψηφίστηκαν από την αντιπολίτευση στη συνεδρίαση της βουλής στις 5 Νοεμβρίου του 1876. Αντίθετα, με τις κυβερνητικές στοχεύσεις, η αντιπολίτευση, η οποία αντιπροσώπευε ο Δεληγιώργης προέτασε την φιλήσυχη στάση συνεργασίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και όχι το στρατιωτικό εξοπλισμό που θα επέτρεπε την εμπλοκή στον πόλεμο.

Απαραίτητη για την κατανόηση της λαϊκής δυσαρέσκειας είναι και η ανασύνθεση της πολιτικής πραγματικότητας της περιόδου 1876-1878. Την παραίτηση του Κουμουνδούρου ακολούθησε η βραχύβια κυβέρνηση του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη στις 26 Νοεμβρίου 1876 με διάρκεια 5 ημερών. Επρόκειτο για την πρώτη κυβέρνηση μειοψηφίας που δεν διέθετε την δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της βουλής μετά την ψήφιση της αρχής της δεδηλωμένης.²⁸⁰ Η σύντομη αυτή παρένθεση του Δεληγιώργη έπαψε την 1η Δεκεμβρίου με την επιστροφή του Κουμουνδούρου, ο οποίος εξασφάλισε την δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της βουλής που διατηρήθηκε για τρεις μήνες. Στις 26 Φεβρουαρίου 1877 επανήλθε ο Δεληγιώργης και σχημάτισε κυβέρνηση για 3 μήνες. Στο μεσοδιάστημα με την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (24 Απριλίου 1877), επήλθε και η πτώση της κυβέρνησης Δεληγιώργη, στις 16 Μαΐου 1877, η οποία επέτεινε το πολιτικό αδιέξοδο. Την κατάσταση αυτή προσπάθησε να διορθώσει ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ δίνοντας στον Κουμουνδούρο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, στις 19 Μαΐου 1877. Ωστόσο, η αδυναμία του να βρει την απαιτούμενη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, παρά τις προσπάθειές του για μία από κοινού σύμπραξη με τους Τρικούπη, Θρασύβουλο Ζαΐμη και Θεόδωρο Δηλιγιάννη τον οδήγησαν μετά από πέντε ημέρες σε παραίτηση.²⁸¹

Το συνακόλουθο πολιτικό αδιέξοδο, που προκλήθηκε από την ακυβερνησία οδήγησε σε με σειρά διαδηλώσεων στην Αθήνα. Οι διαδηλώσεις αυτές συγκλήθηκαν με παρακίνηση του συλλόγου *Ρήγας*. Η σημαντικότερη από αυτές έλαβε χώρα στις 17 Μαΐου 1877, ημέρα κατά την οποία περίπου 8.000 Αθηναίοι συγκεντρώθηκαν στο Παναθηναϊκό στάδιο ασκώντας δημόσια πίεση στα κόμματα προκειμένου η Ελλάδα να προχωρήσει στις απαραίτητες στρατιωτικές προετοιμασίες για

---

²⁷⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, ό.π., σσ.148-149.

²⁸⁰ Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τόμ. Β΄, Πάπυρος, Αθήνα 1968, σ.113.

²⁸¹ Για τις λεπτομέρειες σχετικά με τις κοινοβουλευτικές μεταβολές της περιόδου βλ. Γεώργιος Κ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τομ. Β΄, Ι. Σίδερη, εν Αθήναις χ.χ, σσ.75-81.

συμμετοχή στον πόλεμο και απαιτώντας κοινή συμπόρευση του πολιτικού κόσμου.²⁸² Η παραπάνω κατάσταση απαιτούσε την λήψη άμεσων μέτρων που θα έβαζαν ένα τέρμα στην πολωμένη πραγματικότητα.²⁸³ Κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ανέλαβε τις επαφές με τους πολιτικούς αρχηγούς για σύσταση Οικουμενικής Κυβέρνησης. Τελικά οι Κουμουνδούρος, Δεληγεώργης, Ζαΐμης και Τρικούπης παραμέρισαν τις πολιτικές τους διαφορές και συναντήθηκαν στο σπίτι του Παύλου Καλλιγά στις 23, 24 και 25 Μαΐου.²⁸⁴

Αποτέλεσμα των συναντήσεων αυτών ήταν ο σχηματισμός - για πρώτη φορά στην νεοελληνική ιστορία - μιας Οικουμενικής κυβέρνησης, με την συμμετοχή όλων των πολιτικών αρχηγών. Πρωθυπουργός ορίστηκε ο ναύαρχος Κωνσταντίνος Κανάρης, ο οποίος ανέλαβε το αξίωμα στις 26 Μαΐου 1877· το πρόσωπο αυτό επιλέχθηκε, καθώς η παρουσία του παλαίμαχου Αγωνιστή της Επανάστασης, λειτουργούσε ως ένα σύμβολο εθνικής ενότητας. Ήταν ένας συνεκτικός κρίκος λόγω του κύρους και της εκτίμησης που έτρεφε προς το πρόσωπό του, σύσσωμος ο πολιτικός κόσμος και η κοινή γνώμη.²⁸⁵ Μέλη της κυβέρνησης, ήταν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί.²⁸⁶

Εν κατακλείδι από την παραπάνω αναλυτική περιγραφή καθίσταται σαφές ότι στο διάστημα από τον Ιούλιο του 1875 έως και την δημιουργία της Οικουμενικής Κυβέρνησης, στις 26 Μαΐου 1877 διεκδίκησαν την κυβερνητική θέση συνολικά πέντε κυβερνήσεις με την μικρότερη να διαρκεί μόλις πέντε ημέρες και την μεγαλύτερη να έχει διάρκεια δεκατριών μηνών, ενδεικτικό της πολιτικής αστάθειας της εποχής. Μέσα σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο, οι εθνικές εταιρείες ήρθαν να καλύψουν το κενό που δημιουργούσε η πολιτική εξουσία, αντανακλούσαν τις διεθνείς συνθήκες που επέτρεπαν την απελευθέρωση των τοπικών βαλκανικών εθνικισμών και καθιστούσαν απαραίτητη και για το ελληνικό βασίλειο την διεκδίκηση των εθνικών δικαίων, μέσω της προετοιμασίας επαναστατικών κινημάτων.

---

²⁸²Katerina Gardikas, "Parties and Politics in Greece, 1875-1885. Towards a Two-Party System", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου 1988, σ.109. Ανακτήθηκε από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/0725>, στις 20/07/2023. Για γενικά στοιχεία ως προς τον Ρήγα Βλ. Χαρίτων Σ. Κοριζής, ό.π.

²⁸³Gunnar Hering, ό.π., σ.540.

²⁸⁴Υπήρξε πρόεδρος του πατριωτικού σωματίου *Εθνική Άμυνα*, καθώς και ιδρυτής, μαζί με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων. Βλ. Αντώνης Μακροδημήτρης, *Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σσ.53-54.

²⁸⁵Κατερίνα Γαρδίκια, «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ.137.

²⁸⁶Υπουργός Εσωτερικών ορίστηκε ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, υπουργός Οικονομικών ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, υπουργός Στρατιωτικών ο Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης, υπουργός Εξωτερικών ο Χαρίλαος Τρικούπης, υπουργός Δικαιοσύνης ο Θρασύβουλος Ζαΐμης και υπουργός Παιδείας ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Από τους παλιούς πολιτικούς αρχηγούς, μόνο ο Δημήτριος Βούλγαρης δεν συμπεριλαμβανόταν στην Κυβέρνηση, εφόσον μετά το σκάνδαλο των στηλιτικών είχε αποχωρήσει από την πολιτική ζωή. Η Οικουμενική Κυβέρνηση διατηρήθηκε «ακέφαλη» από το θάνατο του προέδρου της, Κωνσταντίνου Κανάρη στις 2 Σεπτεμβρίου 1877 έως τον Ιανουάριο του 1878, οπότε και διαλύθηκε οριστικά. Γεώργιος Κ. Ασπρέας, ό.π., σσ.79- 81.

Παρά τις μεταξύ τους ομοιότητες διακριτά ήταν και αρκετά διαφοροποιητικά στοιχεία, ένδειξη των πολλαπλών και ενίοτε αντιθετικών πολιτικών που η κάθε εταιρεία προωθούσε, που αντανάκλυσαν με τη σειρά τους και την πολυδιάστατη εσωτερική ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Οι εθνικές αυτές εταιρείες μπορεί στα τέλη της δεκαετίας του 1870 να μην πέτυχαν απόλυτα τις στοχεύσεις τους για απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών ωστόσο αποτέλεσαν ισχυρές ενδείξεις των θεμάτων που μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον της κοινωνίας θέτοντας υπόψιν παράλληλα τα σημαντικά πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα που λειτουργούσαν ως προωθητικοί παράγοντες της εθνικιστικής αντικυβερνητικής κινητοποίησης, όπως και αναλύθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Οι κινητοποιήσεις καταδείκνυαν επομένως με την σειρά τους, με τον πιο σαφή τρόπο τη δυσαρέσκεια προς την κυβερνητική πολιτική και την επιθυμία λήψης αναγκαίων μέτρων.²⁸⁷

---

²⁸⁷ Ευάγγελος Κωφός, ό.π., σσ. 77-80.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Η ελληνική εξωτερική πολιτική στην κρίση του Ανατολικού Ζητήματος 1876

Το εύλογο έντονο ενδιαφέρον του Υπουργείου Εξωτερικών για τα τεκταινόμενα αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο φάκελος με παλαιό θέμα 99:1Α-2, που κάλυπτε τα γεγονότα της περιόδου του 1876 περιλαμβάνει έναν πολύ μεγάλο όγκο πληροφοριών, 4.175 έγγραφα και ο φάκελος με παλαιό θέμα: ΑΑΚ: Ε, 519 έγγραφα τα οποία εξαντλούνται στο θέμα της όξυνσης του Ανατολικού Ζητήματος για το έτος 1876. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο επιτετραμμένος της Βρετανίας στην Ελλάδα, Ουίνταμ (Hugh Wyndham), απευθυνόμενος στον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Α. Κοντόσταυλο ανέφερε πως το ενδιαφέρον του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών για τις εξελίξεις στα Βαλκάνια ξεπερνούσε το αντίστοιχο των υπολοίπων υπουργείων εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων, ενδεικτικό της προτεραιότητας του συγκεκριμένου ζητήματος.²⁸⁸

Το προς συζήτηση αρχείο, όπως άλλωστε και όλα τα αρχεία, αποτελούν διαμεσολαβημένες πηγές που φέρουν τα σημεία του καιρού τους συνομιλώντας με το πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο και υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να μελετώνται. Γι' αυτόν το λόγο η ανάλυση και ερμηνεία του υλικού πάντοτε θα πρέπει να γίνεται με κριτική ματιά λαμβάνοντας υπόψιν τους περιορισμούς που τίθενται. Οι περιορισμοί αυτοί είναι απότοκο της επιλογής για το τί μπορεί να ειπωθεί που ενέχει εν τη γενέσει της η συγκρότηση ενός αρχείου. Ειδικά τα επίσημα κρατικά τεκμήρια συνιστούν βασικό κομμάτι του επίσημου θεσμικού φορέα, που φωτίζουν τις ιστορικές εξελίξεις «από τα πάνω». Θέτοντας επομένως υπόψιν αυτούς τους περιορισμούς που προκύπτουν από την μελέτη του προς συζήτηση υλικού, θα πρέπει να προστεθεί πως δεν παρουσιάζεται η βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων από την δική τους οπτική, αλλά η ανάλυση εστιάζεται σε όσους κατέχουν θεσμικές θέσεις, και στην δική τους απόδοση και μεταφορά των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν.²⁸⁹

Αναλυτικότερα, θα γίνει προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας των αναφορών στην επίσημη κρατική πολιτική που ακολουθήθηκε κατά το διάστημα 1876-1878, καθώς αποτέλεσε ασφαλώς τον

---

²⁸⁸ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Wyndham προς Κοντόσταυλο, αρ. 951, 19 Αυγούστου 1876.

²⁸⁹Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, μετ. Ρίκα Μπενβενίτσε, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σσ.20-25.

κατεξοχήν φορέα διασφάλισης της αποτύπωσης των σχέσεων και της στάσης του ελληνικού βασιλείου στο πλαίσιο των διαμορφούμενων εθνών-κρατών των Βαλκανίων. Ιδωμένα υπό αυτή την οπτική, θα αναλυθούν ως σπαράγματα του επίσημου εθνικού λόγου, χωρίς ασφαλώς το γεγονός αυτό να μειώνει την πληροφοριοδοτική αξία του αρχείου. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουν να ερευνηθούν οι υφιστάμενες πληροφορίες όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τους εκπροσώπους της επίσημης πολιτικής εξουσίας.²⁹⁰ Εξαρχής λοιπόν, βασική υπόθεση εργασίας θα αποτελέσει πως η ερμηνεία του συγκεκριμένου υλικού γίνεται με γνώμονα τα ελληνικά συμφέροντα, στο πλαίσιο μιας, όπως ήταν φυσικό, εθνοκεντρικής οπτικής που ακολουθείται, αντίθετα, από τον Τύπο, που διαπλέκεται άμεσα με το δημόσιο λόγο, τον οποίο εν πολλοίς διαμορφώνει και εκφράζει. Μέσα από τους επίσημους φορείς εκπροσώπησης όπως ήταν οι προξενικές εκθέσεις, οι αναφορές των υποπρόξενων και του Υπουργού Εξωτερικών, θα γίνει προσπάθεια να εντοπιστούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες με την πολιτική που εφάρμοσε τελικά το ελληνικό κράτος αλλά να αναζητηθούν και τα θέματα που μονοπώλησαν τις κατά τόπους πρεσβείες και τα προξενεία.

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου δεν είναι η αναπαραγωγή της λογικής του αρχείου αλλά η θεματική αναδιάταξή του. Η δόμησή του γίνεται με βάση τριών κυρίαρχων θεματικών: Πρώτον με βάση την αντίδραση των κατά τόπους προξενείων και του Υπουργείου Εξωτερικών απέναντι στην είδηση της Απριλιανής Εξέγερσης, τα διλήμματα που εκφράζονται από τους πρεσβευτές και τους προξένους της Ελλάδας σχετικά με την ενδεδειγμένη πολιτική που πρέπει να ακολουθήσει απέναντι σ' αυτή την εξέγερση, τις συνθήκες που επικρατούσαν στις εκτός του ελληνικού βασιλείου περιοχές καθιστώντας επιτακτική την λήψη μέτρων. Ύστερα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται με κέντρο την κήρυξη της Απριλιανής Εξέγερσης στις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε διαμφισβητούμενες με τους Βούλγαρους περιοχές, όπως αυτές αποτυπώνονται από τους Έλληνες αξιωματούχους. Τέλος, αναλύεται η Πρεσβευτική Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης ως μια τομή, ένα κορυφαίο γεγονός, για την αλλαγή της επίσημης πολιτικής της ουδετερότητας.

---

²⁹⁰Για μία αναστοχαστική θεώρηση πάνω στην αρχειακή έρευνα. Βλ. Arlette Farge, *ό.π.*, σ.16.

5.1. Η επίσημη ελληνική αντίδραση στην είδηση της Απριλιανής Εξέγερσης

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε προσπάθεια να αναλυθεί, η δημόσια συζήτηση που ακολούθησε την είδηση της Απριλιανής Εξέγερσης, σχετικά με την επαναστατική εμπλοκή της Ελλάδας, η οποία προκρινόταν πια ως λύση, όπως αυτή αποτυπώθηκε από τον Τύπο και τις δράσεις των ανθρώπων στο δημόσιο χώρο. Ωστόσο, αυτό που καθίσταται φανερό είναι πως σε αντίθεση με την πίεση και την διεκδίκηση της κοινωνίας για την υλοποίηση των εθνικών επιδιώξεων η επίσημη κρατική πολιτική εξακολουθούσε να προτάσσει την ουδετερότητα, τουλάχιστον εμφανώς. Η βουλγαρική εξέγερση του 1876 μονοπώλησε το ενδιαφέρον των ελληνικών προξενικών και πρεσβευτικών αρχών. Αυτό το γεγονός μπορεί να εξηγηθεί λόγω της πολύπλοκης και μακροχρόνιας (από τα μέσα του 19ου αιώνα) πορείας σύγκρουσης μεταξύ του βουλγαρικού εθνικισμού και του ελληνικού, όπως αυτή αποτυπώθηκε και μέσω της ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας.

Συγκεκριμένα, ο υπουργός Εξωτερικών Κοντόσταυλος απευθυνόμενος προς τις πρεσβείες της Ευρώπης και θέλοντας να εμπεδωθεί η επίσημη κρατική πολιτική έστειλε τηλεγραφήματα επισημαίνοντας για μια ακόμη φορά την επιλογή της ελληνικής πλευράς για μη εμπλοκή και για διατήρηση της πολιτικής της ουδετερότητας:

*«Η Κυβέρνησις την ειρηνικὴν ασπασθείσαν πολιτικὴν, καθήκον της θεωρεῖ».*²⁹¹

Με την επίσημη ελληνική πολιτική να ακολουθεί την γραμμή της ουδετερότητας δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση πως τα νέα για την επανάσταση του Απριλίου στην Βουλγαρία έγιναν δεκτά με ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα από το Υπουργείο Εξωτερικών. Κύριος λόγος ήταν ο διάχυτος φόβος ότι μέσω της εξέγερσης και των συνακόλουθων εξελίξεων θα μπορούσε να προκληθεί μια μονομερής σλαβική επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων, ειδικά σε μια περίοδο έντονης πόλωσης λόγω της αποχώρησης περιοχών από την δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και της ένταξής τους στην Εξαρχία (φόβος που θα λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις μετά την Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης όπως θα αναλυθεί και στην συνέχεια).

Αυτό που μπορεί να επισημανθεί είναι πως η επίσημη πολιτική που υιοθετήθηκε από τις ελληνικές κυβερνήσεις ήταν να κρατηθεί η Ελλάδα όσο το δυνατόν πιο μακριά από τις συγκρούσεις στα Βαλκάνια, μένοντας ουδέτερη και κρατώντας αρνητική στάση απέναντι σε κάθε επαναστατική

---

²⁹¹ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, Κοντόσταυλος προς πρεσβείες, 1876/99: 1Α-2, αρ. 250, 3 Μαΐου 1876.

εμπλοκή, η οποία να είναι οργανωμένη από το ελληνικό βασίλειο. Το έγγραφο που απέστειλε ο επιτετραμμένος στο Λονδίνο, Ιωάννης Γεννάδιος (1844 -1932) προς τον υπουργό εξωτερικών Κοντόσταυλο, εξέφραζε την αντίληψη σύμφωνα με την οποία υπήρχε διάθεση «μεταστροφής της τουρκικής πλευράς προς μια πολιτική πιο ευνοϊκή».²⁹² Γι' αυτό πρότεινε την διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, όντας θιασώτης και εκείνος μιας ειρηνόφιλης πολιτικής, που ήταν σύμφωνη με τα συμφέροντα της Βρετανίας.

«Η Αγγλία ήθελε κινήσει πάντα λίθον προς συντήρησιν της Τουρκίας πριν η ενδίδουσα εις αναπόδραστον ανάγκην, συναινέσει εις την μεταβολήν της εκεί τάξεως των πραγμάτων. Αλλά και τότε η Αγγλία θέλει επιμένει εις την λύσιν εκείνη.»²⁹³

Γι αυτό από τον Ιωάννη Γεννάδιο προτείνεται: «Η Ελλάδα να κρατήσει την υπόσχεση που έδωσε στην Αγγλία ότι δεν θα συμμετέχει στις αναταραχές».²⁹⁴

Η αντίληψη που προκρινόταν ήταν ότι οι βλέψεις για μια μεγάλη Βουλγαρία έρχονταν σε αντίθεση με τις ελληνικές επιδιώξεις. Γι' αυτό σε κανένα φύλλο που πραγματευόταν την Απριλιανή Εξέγερση δεν προτάθηκε η ανάληψη δράσης για έμπρακτη στήριξη των Βουλγάρων επαναστατών από την ελληνική πλευρά.²⁹⁵ Μια στάση που διατηρήθηκε και μετά την καταστολή της Απριλιανής Εξέγερσης, καθώς το Σεπτέμβριο του 1876, η επίσημη κρατική πολιτική όπως διατυπώθηκε από τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο έκανε σαφές ότι οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης εξακολουθούσαν να είναι: «ειρηνόφιλοι», ενώ παράλληλα εξέφραζε και το φόβο «παντελώς παραγνωρίσεως των ιδίων δικαιωμάτων άτινα κέκληνται οι Έλληνες υπήκοοι της Πύλης.»²⁹⁶

Παράλληλα, η αναφορά του Κωνσταντίνου Βατικιώτη, γενικού πρόξενου Θεσσαλονίκης ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστική, καθώς έθετε μια ακόμη παράμετρο της ελληνικής ουδετερότητας: το φόβο τουρκικών αντιποίνων στους Έλληνες ομογενείς: «Υποπτεύουσι οι Τούρκοι ότι θέλουσι συμμεθέξει όλοι οι Χριστιανοί».²⁹⁷ Σύμφωνα με την προξενική αυτή δήλωση μια καθοριστική αιτία για το κύμα βίας εις βάρος και των ελληνόφωνων χριστιανών ήταν η πιθανολογούμενη εμπλοκή τους στην βουλγαρική εξέγερση. Κάτι τέτοιο προκαλούσε την έντονη ανησυχία στην

---

²⁹²ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 140, 29 Μαΐου 1876.

²⁹³ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/ΑΑΚ/Ε, Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 213, 10 Ιουνίου 1876.

²⁹⁴ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 394, 14/26 Σεπτεμβρίου 1876.

²⁹⁵Ευάγγελος Κωφός, «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», ό.π., σ.102.

²⁹⁶ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Κοντόσταυλος προς πρεσβείες, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 394, 14/26 Σεπτεμβρίου 1876.

²⁹⁷ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 3903, 9 Μαΐου 1876.

Οθωμανική πλευρά καθώς καθιστούσε πιο υπαρκτό παρά ποτέ τον κίνδυνο μιας γενικευμένης παμβαλκανικής επαναστατικής ανάφλεξης της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων και όχι μόνο σε κατά τόπους περιφερειακές περιοχές. Εξάλλου θα μπορούσε να προκαλέσει το φόβο της βίαιης αντίδρασης του τουρκικού στρατεύματος και των ατάκτων του (βασιβουζούκων και Κιρκασιών) απέναντι σε κάθε Έλληνα υπήκοο. Ενδεικτική σε αυτή την κατεύθυνση ήταν και η αναφορά του Βατικιώτη έπειτα από συλλήψεις Ελλήνων που διέμεναν σε περιοχές της Μακεδονίας με την κατηγορία ότι προετοίμαζαν επαναστατικά κινήματα. «Αι παράλογοι και επιδεικτικά συλλήψεις εν Βέροια και Βοδενοίς και εσχάτως εν Στρωμνίτη επί βλάβη των Ελλήνων και των ελληνιζόντων», λόγω υποψίας ότι «οι Έλληνες προτίθενται να διενεργήσωσιν επαναστάσεις.»²⁹⁸

Αυτή η διμέτωπη σύγκρουση των αντικρουόμενων εθνικιστικών επιδιώξεων αποτυπώνεται και μέσω των αναφορών του Ιωάννη Γεννάδιου. Στα έγγραφα, από την μια περιγράφεται η είδηση των βουλγαρικών φρικαλεοτήτων, που έγινε δεκτή με συγκίνηση, η οποία συνυπήρχε από την άλλη με μια διαρκή αναφορά για την ανάγκη οριοθέτησης των βουλγαρικών διεκδικήσεων. Αναλυτικότερα, στο πλαίσιο της διττής αυτής διαφοροποίησης, παρουσιάζεται η αντίδραση των Ελλήνων αναφορικά με την τύχη των ντόπιων Βουλγάρων, όπου μεταξύ άλλων τονίζεται: η «Αγανάκτηση» και η «συμπάθεια», που αισθάνεται ο ελληνικός πληθυσμός για τα παθήματα των «αδερφών» Βουλγάρων και ειδικά το ζήτημα των σφαγών. Παράλληλα, και ο Αθανάσιος Ματάλας, υποπρόξενος της Ελλάδας στην Φιλιππούπολη εν μέσω αυτής της μεγάλης όξυνσης του Ανατολικού Ζητήματος, ενημέρωνε για τις επαναστατικές προπαρασκευές των Βουλγάρων, κάνοντας εκτενείς περιγραφές και στις βιαιότητες των στρατολογημένων Οθωμανών ατάκτων, μεταφέροντας το τεταμένο κλίμα που επικρατούσε και προκαλούσε την έντονη ανησυχία του, κυρίαρχα για το μέλλον του ελληνικού στοιχείου. Το μέλλον αυτό φαινόταν ζοφερό και στη πιθανή περίπτωση επικράτησης των επαναστατών.²⁹⁹

Από την άλλη πλευρά ωστόσο, ο Έλληνας πρέσβης δεν παρέλειψε να επισημάνει το καίριο ερώτημα για το ποια ακριβώς γεωγραφική έκταση θα καταλάμβανε το υπό διαμόρφωση κράτος της Βουλγαρίας:

---

²⁹⁸ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 621, 16 Ιουνίου 1876.

²⁹⁹ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Ματάλας προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 86 της 12/24 Μαΐου 1876 και έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 108, 4/16 Ιουνίου 1876.

«Η Ελλάδα επιθυμεί να λησμονήσει το παρελθόν και να ζήσει μετ'αυτών τας αγαθάς γείτων, αρκεί να οριστεί ακριβώς τί ἐστί Βουλγαρία» (υπογραμμισμένο και στο έγγραφο).³⁰⁰

Παραμένοντας στον ίδιο προβληματισμό πολλά ήταν τα αιτήματα του ελληνικού προξενείου προς το Υπουργείο Εξωτερικών για το πώς θα υπερασπιζόταν καλύτερα τα ελληνικά δίκαια κυρίως όσον αφορά το ζήτημα των ορίων της Βουλγαρίας, καθώς και τα διαμφισβητούμενα εδάφη, που διεκδικούσαν τόσο η Ελλάδα όσο και η Βουλγαρία όπως ήταν η Μακεδονία και η Θράκη και πώς αυτά θα καθορίζονταν επακριβώς για να οριοθετηθεί η ασαφής έως τότε περιοχή της Βουλγαρίας.³⁰¹ Ο Ιωάννης Γεννάδιος μεταφέροντας το κλίμα που επικρατούσε στο Λονδίνο κάνει λόγο για: «κίνδυνον ον διατρέχει η Αγγλία επί της υπεροχής των Σλαύων κατά το αιγαίον και περί του συμφέροντος όπερ έχει να προστατεύση και ενισχύση το εις αυτόν αφοσιωμένον κ' πιστόν ελληνικόν στοιχείον»,³⁰² ενώ ζητούσε κατευθύνσεις από την ελληνική πλευρά για τον ενδεδειγμένο τρόπο διαχείρισης.

Την ανησυχία της περιόδου ενίσχυσε και η συνακόλουθη είδηση της σφαγής των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας στην Θεσσαλονίκη από τον τουρκικό όχλο, στις 25 Απριλίου 1876. Ο βάνουσος θάνατος των δύο Ευρωπαίων διπλωματούχων, ενίσχυσε περαιτέρω το διάχυτο αίσθημα φόβου για το ξεκίνημα μιας γενικευμένης μουσουλμανικής εξέγερσης ενάντια στο χριστιανικό πληθυσμό και ειδικά απέναντι στους υπόδουλους Έλληνες που βρίσκονταν ακόμη στα υπό οθωμανική κυριαρχία εδάφη. Η αβεβαιότητα και ο φόβος αυτός σε συνδυασμό με την σταδιακή αλλαγή της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων εξέθερε ένα όλο και διογκούμενο αντιτουρκικό κλίμα στην Ευρώπη.

Ένδειξη για το τεταμένο πολιτικό κλίμα αποτελούσε το έγγραφο του υποπροξενείου Σερρών, προς το προξενείο Θεσσαλονίκης. Το έγγραφο παρουσίαζε με σαφήνεια τις τοπικές συνθήκες και τους προβληματισμούς, εξέθετε την διάχυτη φοβία που επικρατούσε αναφορικά με την τροπή των γεγονότων από την δολοφονία των δύο προξένων στην Θεσσαλονίκη και αναλογιζόταν για το τί ήταν ικανό να πυροδοτήσει το συγκεκριμένο γεγονός. Γινόταν λόγος για την προετοιμασία των Οθωμανών στην Θεσσαλονίκη με πολεμικό εξοπλισμό με σκοπό την «απόκρουση» του χριστιανικού στοιχείου, ενώ περιγραφόταν και η δυσχερής θέση των χριστιανών που έκαναν λόγο για «άμυνα», φοβούμενοι και για άλλες πράξεις βίας εναντίον τους. Το έγγραφο υπογράμμισε ότι

---

³⁰⁰ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 394 της 14/26 Σεπτεμβρίου 1876.

³⁰¹ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2 Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 394 της 14/26 Σεπτεμβρίου 1876.

³⁰²ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/ΑΑΚ/Ε, Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 529 της 11/23 Νοεμβρίου 1876.

«δυστυχώς» οι περισσότεροι χριστιανοί στα χωριά δεν διέθεταν οπλισμό και δεν είχαν και την δυνατότητα να τον αγοράσουν, εν αντιθέσει με τους Οθωμανούς. Ενδεικτικό της ριζοσπαστικοποίησης που είχε επέλθει στην τοπική κοινωνία αποτέλεσε και η δήλωση του προξένου που ανέφερε πως: «εφοβήθην» από το μουσουλμανικό όχλο ζητώντας κατευθύνσεις, και εξηγήσεις για την ασφάλεια των χριστιανών, βλέποντας την ένταση που επικρατούσε και αναλογιζόμενος για το τί ήταν ικανή να πυροδοτήσει.³⁰³ Μέσα σε αυτή την πολωμένη κατάσταση ο όχλος μπορούσε ανά πάσα στιγμή να λειτουργήσει ανεξέλεγκτα. Ο φόβος που διαχέεται κατά το διάστημα εκείνο γίνεται εμφανής κυρίως μέσα από εκτενείς αναφορές του Υπουργείου Εξωτερικών στις οποίες καλύπτονται λεπτομερώς τα εγκλήματα των βασιβουζούκων σε χριστιανικά χωριά. Έμφαση δίνεται και σε μια έμμεση μορφή βίας, η οποία τίθεται υπό την μορφή της υπέρμετρης φορολόγησης.

Για την κατανόηση της υπέρμετρης φορολόγησης, κρίσιμη κρίνεται μια αναφορά στις συνθήκες που επικρατούσαν στην παγκόσμια οικονομία κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα, οι οποίες καθοδηγούνταν από τη δυτική Ευρώπη και επηρέασαν και την οικονομική πραγματικότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρά το διάστημα ανόδου από το 1840 έως το 1873 όπου το ευρωπαϊκό κατά κεφαλήν εισόδημα βρισκόταν σε ανοδική πορεία, η διεθνής οικονομική κρίση του 1873-1896 επιβράδυνε το ρυθμό ανάπτυξης της διεθνούς οικονομίας. Παράλληλα, για την χρηματοδότηση των σιδηροδρομικών γραμμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το κράτος αφενός δανείστηκε μεγάλα ποσά αφετέρου κατέφυγε στην εσωτερική χρηματοδότηση, η οποία κατέστη εφικτή χάρη σε αυξήσεις στους ήδη υπάρχοντες φόρους (στα ποσά της αγροτικής δεκάτης) που σχεδόν ισοσκέλισαν τα έξοδα, καθώς και στην επιβολή νέων φόρων. Ωστόσο, τα εισοδήματα από αυτούς τους φόρους αντί να διοχετευθούν στα οθωμανικά ταμεία, χρησιμοποιήθηκαν για την αποπληρωμή των εταιρειών που ανέλαβαν την κατασκευή των σιδηροδρόμων. Η συνθήκη αυτή δημιούργησε εξάρτηση από τον ευρωπαϊκό χρηματοοικονομικό ιστό και μεγαλύτερη εμπλοκή του στα οικονομικά του Οθωμανικού κράτους.³⁰⁴

Ειδικά, η φορολόγηση αποτέλεσε μια βασική μομφή για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων και στις αναφορές του Januarius MacGahan (ανταποκριτή της εφημερίδας *Daily News*, ο

---

³⁰³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/ 99:1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 168 της 1ης Μαΐου 1876.

³⁰⁴ Η εισαγωγή κεφαλαίου από την Ευρώπη άρθηκε το έτος 1873 και την διεθνή ύφεση, οπότε και η Οθωμανική Αυτοκρατορία διακήρυξε την αναστολή αποπληρωμής των δανείων της. Η κρίση αυτή οδήγησε το 1881 στην ίδρυση της Διεύθυνσης του Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους διοικούμενη από τους πιστωτές που απασχολούσε 5.000 αξιωματούχους, που συνέλεξαν φόρους που τους απέδιδαν μετέπειτα στους πιστωτές. Ήταν υπεύθυνη για την διασφάλιση του ευρωπαϊκού ελέγχου στα χρηματοοικονομικά ζητήματα της αυτοκρατορίας. Donald Quataert, ό.π., σ.127. Halil Inalcik, Donald Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετ. Μαρίνα Δημητριάδου, том. Β', Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011³ [1990], σσ.399, 402, 442, 444, 468.

οποίος επισκέφθηκε τις επαναστατημένες περιοχές και διεθνοποίησε τις σφαγές). Έκανε λόγο για το χωριό Raddono, στο σαντζάκι των Σκοπίων (σημερινό Ράντοβο στην Βόρεια Μακεδονία), στο οποίο είχε επιβληθεί φόρος τετρακοσίων λιρών, που αδυνατούσαν να πληρώσουν οι φτωχοί κάτοικοί του.³⁰⁵ Η κατάσταση αυτή ωστόσο διαχεόταν και σε περιοχές πλην των επαναστατημένων βουλγαρικών, όπως περιγραφόταν από τα ελληνικά προξενία σε περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης. Σε μια σειρά εγγράφων (σσ.350-483, 650-793, 849-1302, κ.α του φακέλου 1876/99:1Α-2), γινόταν λόγος για ένα ανεξέλεγκτο κύμα βίας και φανατισμού, που συνόδευε τις περισσότερες φορές τη συλλογή των φόρων. Ενδεικτικό προς αυτή την κατεύθυνση ήταν το έγγραφο του υποπρόξενου Σερρών, Γεωργίου Παπαντωνίου: «Η Οθωμανική Κυβέρνησις επέβαλεν και έτερον καταναγκαστικόν φόρον τους χριστιανούς της επαρχίας Σερρών[...] διαπραττόμεναι ωμότηται και λεηλασίαι εκ μέρους Μπασιμπουζούκων κ' Κιρκασίων[...] καταναγκαστικά φορολογίαι έφερον τους κατοίκους εις την απελπιστικήν θέσιν[...] ο γνωστός δια τα κακουργήματα και τις βιαιοπραγίες αρχηγός των Μπασιμπουζούκων της πόλεως Σερρών.»³⁰⁶ Ο υποπρόξενος συνεχίζει να παραθέτει το ανεξέλεγκτο κλίμα βίας με λεπτομερείς καταγραφές ακόμη και μετά από πέντε μήνες στις οποίες αναφέρεται σε «ληηλασίες», «ληστείες» και «συμμορίαι Κιρκασίων».³⁰⁷

Συμπερασματικά μπορεί να λεχθεί ότι οι Ευρωπαίοι πρόξενοι κόπτονταν για την (υπερ)φορολόγηση, καθώς κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου αλλά και αργότερα οι ανάγκες χρηματοδότησης μεγάλων έργων (όπως ήταν οι σιδηροδρομικές γραμμές) κατέστησαν επιτακτική για την Οθωμανική Αυτοκρατορία την ανάγκη σύναψης δανείων με τις Μεγάλες Δυνάμεις (Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία και Γερμανία). Με την σειρά της η νέα κατάσταση οδηγούσε σε πίεση ανεύρεσης χρημάτων και αναπόφευκτα στην όλο και διογκούμενη φορολόγηση του πληθυσμού, απαραίτητη για την κάλυψη των δανειακών συμβάσεων. Ενδεικτικό της υπερφορολόγησης ήταν πως το αγροτικό μερίδιο στη φορολογία αυξήθηκε απότομα κατά την διάρκεια από την δεκαετία του 1870 και κορυφώθηκε κατά τις επόμενες σε ποσοστό πάνω από 25%, ανεβαίνοντας από το 10 στο 12,63%.³⁰⁸

---

³⁰⁵ Januarius A. MacGahan, ό.π., σ.17.

³⁰⁶ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Έλληνας υποπρόξενος εν Σέρραις Παπαντωνίου προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 6766 της 17 Ιουλίου 1876.

³⁰⁷ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Έλληνας υποπρόξενος εν Σέρραις Παπαντωνίου προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 306 της 9ης Δεκεμβρίου 1876.

³⁰⁸ Εξάλλου το έτος 1873 με την χρηματοοικονομική κρίση οδήγησε στην διακοπή του δανεισμού και η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγκάστηκε να κηρύξει αναστολή στις οφειλόμενες πληρωμές της. Βλ. Halil Inalcik, Donald Quataert, ό.π., σσ.499, 630.

5.2. Οι εθνικές διαφορές μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων

Μια από τις βασικές θεματικές που απασχολεί ένα μεγάλο αριθμό εγγράφων του Υπουργείου Εξωτερικών και θα μας απασχολήσει και εμάς είναι το πώς έγινε δεκτός ο βουλγαρικός εθνικισμός και οι συνακόλουθες συγκρούσεις μεταξύ Πατριαρχικών και Εξαρχικών για τον έλεγχο των τοπικών ναών και σχολείων, στα μέσα της δεκαετίας του 1870 και ειδικά την περίοδο που ξέσπασε η Απριλιανή Εξέγερση. Η περιοχή της Μακεδονίας αποτελούσε τη βασική προϋπόθεση για την πραγμάτωση των επεκτατικών σχεδίων του ελληνικού κράτους, τον απαραίτητο «χερσαίο όγκο», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προκειμένου να φτάσει έως την Κωνσταντινούπολη. Στις μαξιμαλιστικές αυτές θέσεις που επικρατούσαν και στο βασίλειο και την Κωνσταντινούπολη διεκδικούνταν η Μακεδονία στο σύνολό της ως περιοχή που ανήκε στην ελληνική ιστορική κληρονομιά.³⁰⁹ Ωστόσο, ήδη από το 1876 ο Πατριάρχης Ιωακείμ Β΄ φαινόταν διατεθειμένος να εκχωρήσει στην Εξαρχία τις βορειότερες επισκοπές της Μακεδονίας προκειμένου να αναγνωριστεί η πνευματική του δικαιοδοσία στο υπόλοιπο της Μακεδονίας και στη Θράκη, καθώς και στην Φιλιππούπολη. Οι ελληνικές διεκδικήσεις για την περιοχή της Μακεδονίας, ορίζονταν βάση μιας νοητής γραμμής από δυτικά προς ανατολικά με διαχωριστική γραμμή την λίμνη Αχρίδα και τα βόρεια σύνορα του ελληνισμού στην Μακεδονία τοποθετούνταν νοητά σε μια γραμμή που οριζόταν νότια της περιοχής Νευροκοπίου, Μελενίκου, Στρωμνίτσης, νότια του Περλεπέ, και βόρεια του Μοναστηρίου. Στο βορρά εκτεινόταν ως την οροσειρά Σας και το όρος Ρίλα.³¹⁰

Η διαμορφωμένη άποψη που επικρατούσε δεχόταν ότι ο σλαβόφωνος πληθυσμός που βρισκόταν νότια αυτής της γραμμής ήταν σε σημαντικό βαθμό εμποτισμένος από την ελληνική εθνική συνείδηση, ενώ η διεκδίκηση του βόρειου τμήματος της Μακεδονίας κατά το 1875 άρχισε να εξασθενεί, καθώς πλέον θεωρήθηκε δεδομένο ότι ο πληθυσμός ήταν σλαβικός. Επομένως, σταδιακά για τους ελληνόφωνους της Μακεδονίας το μείζον θέμα δεν ήταν η Εξαρχία αλλά οι

---

³⁰⁹Για την σχετική έκθεση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου βλ. Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ.192.

³¹⁰Ευάγγελος Κωφός, *Μακεδονία*, ό.π., σσ.452-455. Ενδιαφέρον προκαλεί ότι αρκετές δεκαετίες αργότερα μεσούσης του Μακεδονικού Ζητήματος, ο Πάτροκλος Κοντογιάννης (στρατιωτικός ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη) επιφορτισμένος με την κατάρτιση εθνογραφικού χάρτη για την Μακεδονία ανέφερε στον υπουργό Εξωτερικών ότι στα χωριά της μέσης Μακεδονίας η εθνογραφική αποτύπωση είναι δύσκολη, καθώς μεταξύ δύο αδερφών ο ένας μπορεί να είναι Έλληνας και ο άλλος Βούλγαρος. Για λεπτομέρειες σχετικά με το πώς εξελίχθηκαν οι συνθήκες στις διαφιλονικούμενες περιοχές της Μακεδονίας μέσα από τις μαρτυρίες Ελλήνων απεσταλμένων στην Μακεδονία των αρχών του 20ου αιώνα βλ. Σπύρος Καράβας, ό.π., σσ.201-208.

συνθήκες διαβίωσης των ελληνόφωνων κατοίκων.³¹¹ Σε αυτή την κατεύθυνση έκδηλη φαίνεται να ήταν η ανησυχία για το μέλλον των Ελλήνων χριστιανών που ήταν εγκατεστημένοι σε εδάφη που διεκδικούνταν από την Βουλγαρία και βρίσκονταν στα όρια δικαιοδοσίας της Εξαρχίας.³¹² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επισφάλειας μεγάλη ήταν η ανάγκη διατήρησης της ελληνικής υπεροχής και κύριος μοχλός πίεσης για να επιτευχθεί αυτή ήταν ο εξελληνισμός της ευρύτερης περιοχής. Ενδεικτικό ήταν το έγγραφο του υποπρόξενου της Φιλιππούπολης, Αθανάσιου Ματάλα προς το Υπουργείο των Εξωτερικών:

«Εάν μέχρι τούδε διά της Ελληνικής γλώσσης αναπτυχθέντων Βουλγάρων κρίνομεν, η γλώσσα να γενικευθή.»³¹³

Επομένως, αυτό που προκρινόταν ήταν στα χωριά που βρίσκονταν υπό την επιρροή της βουλγαρικής εξαρχίας να υπάρξει μια γενικευμένη διείσδυση της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, που τόνιζε την μεγάλη σημασία που δινόταν στην γλωσσική και κατ' επέκταση πολιτιστική υπεροχή.

Προς περαιτέρω ανάλυση μπορεί να τεθεί και το ερώτημα ποιοι ορίζονταν ως Έλληνες και βάση ποιών κριτηρίων γινόταν αυτός ο καθορισμός. Όπως αποδεικνύεται και από το παραπάνω έγγραφο ένα αδιαμφισβήτητο διαπιστευτήριο ήταν η θρησκευτική πίστη στο Πατριαρχείο και το γλωσσικό κριτήριο ως στοιχείο ελληνικότητας, κυρίαρχα μέσω της χρήσης της ελληνικής γλώσσας στην εκκλησία και τα σχολεία. Ο Κοντόσταυλος σε διαβήματα που έστειλε προς τα ελληνικά προξενεία στη Μακεδονία και τη Θράκη προέτρεπε την πάση θυσία επιστροφή των σλαβόφωνων πληθυσμών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, που από το 1872 και στο εξής είχαν προσχωρήσει στην Εξαρχία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι πρόξενοι της Ελλάδας στην Μακεδονία έκαναν λόγο για ελληνική αριθμητική υπεροχή έναντι των Βουλγάρων. Στα έγγραφα αυτά καθοριζόταν η ύπαρξη σχολείων και ελληνικών ιδρυμάτων, καθώς και η άρνηση των κατοίκων να δεχτούν ιερείς προερχόμενους από την βουλγαρική εξαρχία. Όπως αποδεικνύεται και από έγγραφο του Κωνσταντίνου Βατικιώτη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, καθοριζόνταν με μεγάλη ακρίβεια τα γεωγραφικά όρια της ελληνικότητας της Μακεδονίας:

«Επομένως ως γραμμή διαχωρίζουσα τους κυρίως Βουλγάρους, ήτοι τους Εξαρχικούς Μακεδόνας από των Ελληνιζόντων Μακεδόνων δέον να ληφθεί η από Νευροκόπου διά Στρουμνίτης

---

³¹¹Ευάγγελος Κωφός, *Μακεδονία, ό.π.*, σ.460, Ευάγγελος Κωφός, "Dilemmas and Orientations of Greek Policy in Macedonia: 1878-1886", *Balkan Studies* 21/1 (1980), σσ.48-49.

³¹²ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 789, της 21 Ιουλίου 1876.

³¹³ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/ 99: 1Α-2, Ματάλας προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 34 της 1 Αυγούστου 1876.

δηκούσα.[...] Ούτως υπολείπεται εις την κυρίως Βουλγαρίαν μόνον το τρίτον της όλης Μακεδονίας.»

Στο ίδιο έγγραφο, εκτενείς αναφορές γίνονται και στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης, όπου ανέρχεται σε:

«1.035.465 ψυχάς εξ' ων το ήμισυ περίπου απαρτίζουσιν οι Οθωμανοί, το τέταρτον οι Βούλγαροι και το έτερον τέταρτον οι καθαροί Έλληνες μετά των μετά των Ελληνοβλάχων. Εκ των βουλγαρόφωνων κατοίκων μόλις το 1/6 είναι Εξαρχικοί, οι δε άλλοι αναγνωρίζουσιν τον Πατριάρχη, χρώνται δε τη Ελληνική γλώσση εις τας Εκκλησίας και τα σχολεία.»³¹⁴

Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό πως ένα από τα βασικά κριτήρια για τον καθορισμό του εθνικού φρονήματος των πληθυσμών αποτελούσε η εκκλησιαστική ένταξη των χριστιανών στην Πατριαρχική ή στην Εξαρχική εκκλησία. Παράλληλα, σε κοινό αγώνα με την εκκλησία επιδόθηκε και το σχολείο για την εγχάραξη της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας σε μια προσπάθεια κυριαρχίας έναντι των υπολοίπων ανταγωνιστικών εθνικισμών με προεξέχοντα το βουλγαρικό.

Ένα εξίσου ενδιαφέρον στοιχείο που προκρίνεται είναι η βουλγαρική καταστολή της επανάστασης του Απριλίου του 1876, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει για τους πληθυσμούς των περιοχών αυτών ως μια ευκαιρία για επιστροφή στο «καταφύγιο» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δηλαδή ο ελληνικός εθνικισμός θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί τις βουλγαρικές φρικαλεότητες προσφέροντας «ασφάλεια» στους απειλούμενους σλαβικούς πληθυσμούς που είχαν καταφύγει στην Εξαρχία, ειδικά από την στιγμή που η Εξαρχία δεν είχε κατορθώσει να προστατεύσει το ποίμνιό της.³¹⁵ Με αυτόν τον τρόπο το Πατριαρχείο προσδοκούσε να λάβει εκ νέου το ρόλο του εκφραστή και εγγυητή της Ορθοδοξίας. Πράγματι, από τα έγγραφα πιστοποιείται μια επιστροφή στο Πατριαρχείο σχισματικών χωριών «εν Μοναστηρίω, Σέρραις, και Καβάλα.»³¹⁶ «Πλειστών χωριών των καζάδων Βελεσσών και Κιλκισίου, άτινα είναι τα σπουδαιότερα και αρχαιότερα κέντρα του εν Μακεδονία Βουλγαρισμού»,³¹⁷ τα οποία είχαν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην διάδοση του πανσλαβισμού. Η καταστολή της βουλγαρικής εξέγερσης λειτούργησε επομένως, για τις ελληνικές επίσημες αρχές ως μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για μια

---

³¹⁴ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 1480, 30 Δεκεμβρίου 1876.

³¹⁵ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Κοντόσταυλος προς Βατικιώτης, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 4024, 12/24 Μαΐου 1876.

³¹⁶ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 6091, 10 Ιουλίου 1876.

³¹⁷ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 7581, 21 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου 1876.

προσπάθεια επαναφοράς των σχισματικών χωριών στο Πατριαρχείο, γεγονός που φάνηκε να επιβεβαιώνεται έως έναν βαθμό από τις καταγραφές του Υπουργείου Εξωτερικών.

5.3. Η Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και η πορεία προς το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο

Η βουλγαρική εξέγερση αλλά και οι επαναστάσεις που προηγήθηκαν δεν στάθηκαν ικανές να αλλάξουν την επίσημη πολιτική του Υπουργείου Εξωτερικών. Ωστόσο, τα διακυβεύματα της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης οπότε και τέθηκε το ζήτημα της εκχώρησης τμήματος της Μακεδονίας σε μια αυτοδιοικούμενη βουλγαρική επαρχία προκάλεσαν ένα έντονο κύμα δυσαρέσκειας.³¹⁸ Η διευθέτηση υπέρ των βουλγαρικών συμφερόντων στάθηκε ικανή για μια σταδιακή μεταστροφή της έως τότε εμπεδωμένης ελληνικής πολιτικής. Έτσι, ο υπουργός Εξωτερικών, Κοντόσταυλος σε έγγραφο του απευθυνόμενο στις πρεσβείες ανέφερε:

«Ο Ελληνισμός ουδέποτε επίστευεν εις αμοιβήν των υπηρεσιών του [...] προς διατήρησιν της ειρήνης [...] ήθελεν εντελώς βοηθηθή υπό της Ευρώπης.»³¹⁹

Συνοψίζοντας όλη την επίσημη ελληνική πολιτική που υποστηριζόταν έως τότε ανέφερε πως αυτή είχε πλήρως προσαρμοστεί και κατευθυνθεί με βάση τις ευρωπαϊκές επιθυμίες περί ουδετερότητας. Ωστόσο, συνεχίζοντας στο ίδιο έγγραφο ο Κοντόσταυλος στο πλαίσιο των συζητήσεων που είχαν ξεκινήσει ήδη από τις 21 Σεπτεμβρίου από την Βρετανία για την σύγκληση Ευρωπαϊκής Διάσκεψης Ειρήνης, ανέφερε πως: «ο Ελληνισμός σκέπτεται περί μεταβολής της ειρηνόφιλης πολιτικής του».³²⁰ Είχε προηγηθεί η δημοσίευση του εθνολογικού χάρτη του 1876 του Κίπερτ (Kierpert) όπου απέδιδε την Θεσσαλία και την Μακεδονία σαν περιοχές κατοικούμενες από Βουλγάρους, που αποτέλεσε και την επιστημονική βάση για τις μετέπειτα ρωσικές διεκδικήσεις που διατυπώθηκαν μέσω του Ignatiev, Ρώσου πρεσβευτή στην Διάσκεψη για μια Μεγάλη Βουλγαρία στην Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης.³²¹

Επιβεβαιώνοντας τις φοβίες για μονομερή λύση των βουλγαρικών επιδιώξεων ο Ιωάννης Γεννάδιος από την πρεσβεία της Ελλάδας στο Λονδίνο απευθυνόμενος προς τον υπουργό Εξωτερικών Κοντόσταυλο, ανέφερε πως η Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης με την διακήρυξη της μονομερούς λύσης που πρότεινε η Ρωσία του προκαλούσε «θυμόν». Συνεχίζοντας στο ίδιο

---

³¹⁸Για μία ενδελεχή επισκόπηση των όρων της Διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης και των προβλέψεών της για την Βουλγαρία. Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1856-1878*, tome III, Paris, Librairie Cotillon, F. Pichon, 1902, σσ.400-410.

Ανακτήθηκε από: <https://archive.org/details/recueildactesin02turkgoog/page/n6/mode/2up>, στις 20/09/2023.

³¹⁹ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99: 1Α-2, Κοντόσταυλος προς πρεσβείες, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 8470, 17 Ιουλίου 1876.

³²⁰Ο.π.

³²¹Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σσ. 77, 157' Για τους χάρτες βλ. Σπύρος Καράβας, ό.π., σσ.206-207.

έγγραφο ωστόσο, ο Έλληνας πρέσβης ανέφερε πως την φιλοτουρκική και προκλητική πολιτική πια δεν την συμεριζόταν ούτε ολόκληρο το υπουργικό συμβούλιο αλλά:

«Λέγεται ότι υπάρχει ικανώς εκφρασμένη διχοστασία την οποίαν επαυξάνει η επί του ζητήματος της αμφιταλαντευόμενης κατάστασις της κοινής γνώμης και η καταφορά της αντιπολιτεύσεως κατά πάσαν φιλότουρκον ενέργειαν».³²²

Επομένως, τα γεγονότα του Απριλίου και η βρετανική αντίδραση σε αυτά (όπως αποτυπώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο) φαίνεται ότι ήταν αρκετά για ανατροπή της έως τότε εδραιωμένης πολιτικής προς μια ενεργητικότερη υπεράσπιση των βουλγαρικών διεκδικήσεων, καθόσον οι αντιτουρκικές φωνές αρθρώνονταν όλο και περισσότερο. Ανησυχίες για την ευρωπαϊκή μεταστροφή υπέρ των βουλγαρικών διεκδικήσεων έφταναν και από τον Βατικιώτη, ο οποίος αναφερόμενος προς τον υπουργό των Εξωτερικών Κοντόσταυλο:

«Επιρροήν εξασκούσιν επί των βουλγάρων της Μακεδονίας ανακοινώσεις εκ μέρους των Ρώσων Προξένων». Αυτή η απομόνωση που φαινόταν να βρίσκεται η Ελλάδα έκανε την εμφάνισή της μέσω μιας διεκδικητικής κοινής γνώμης: «Αποδεικνύεται η εκδήλωση της εν Ελλάδι κοινής γνώμης προς ταχείαν πολεμικήν παρασκευήν του Έθνους.³²³ Ο Βατικιώτης απευθυνόμενος προς το ΥΠΕΞ ανέφερε ότι οι κάτοικοι της Μακεδονίας έμαθαν μέσω των εφημερίδων και των επιστολών την είδηση ότι: «το Ευρωπαϊκό Συνέδριον χαρακτηρίζον το πλείστον μέρος της Μακεδονίας σχεδόν άχρι της Θεσσαλονίκης ως Βουλγαρίαν ζητεί να ιδρύση εις αυτήν το βουλγαρισμό, που προκάλεσε: «οδυνηρότατην εντύπωσιν και την «αγανάκτησιν», ωθώντας τους κατοίκους σε διαδηλώσεις, που κινητοποιούσαν την κοινή γνώμη καθώς γινόταν λόγος για την λήψη άδικων αποφάσεων, ενώ ανέφερε πως: «Η Ελλάς οπλίζεται όπως διεκδίκηση τα απαράγραπτα δικαιώματά της.»³²⁴

Εν κατακλείδι, οι ειδήσεις για το επαναστατικό κίνημα του Απριλίου της Βουλγαρίας έγιναν δεκτές από το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών με μια μεγάλη επιφυλακτικότητα που αποτέλεσε ένα βασικό στοιχείο σύμπλευσης με την κοινή γνώμη, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τον Τύπο της εποχής. Η στάση του Υπουργείου Εξωτερικών βρισκόταν στην κατεύθυνση μιας επιφυλακτικής πολιτικής, όπου προσπαθούσε εμμέσως να πιέσει τις Μεγάλες Δυνάμεις για ικανοποίηση και των δικών της αιτημάτων. Τελικά, με τομή το Φεβρουάριο του 1870 και την θέσπιση της αυτοτελούς Βουλγαρικής Εξαρχίας με σουλτανικό φερμάνι, σαφής στόχος της εξωτερικής πολιτικής της

---

³²²ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Παλαιό Θέμα: 1876/ΑΑΚ/Ε, Ιωάννης Γεννάδιος προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 529, 11/23 Νοεμβρίου 1876.

³²³ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 1224, 21ης Οκτωβρίου 1876.

³²⁴ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ) Προξενικές και Πρεσβευτικές αρχές, 1876/99:1Α-2, Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 1479, 30 Δεκεμβρίου 1876.

Ελλάδας ήταν η πάση θυσία προστασία του ελληνισμού με ταυτόχρονο περιορισμό του βουλγαρικού μιλλέτ σε συγκεκριμένη γεωγραφική επικράτεια, καθώς το «Βουλγαρικό Ζήτημα» είχε αναχθεί στο πώς ακριβώς θα «διαμελισθεί» η Μακεδονία και η Θράκη», μεταξύ των δύο πλευρών.³²⁵

---

³²⁵Παρασκευάς Ματάλας, ό.π., σ.284.

Αντί επιλόγου

Με κέντρο της το εύλογο ερώτημα τί θα αντικαθιστούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και με ποιους όρους θα αναδιοργανωνόταν με βάση τις εθνικές αρχές ο πολιτικά, εθνοτικά και πολιτισμικά αναμεμιγμένος αυτοκρατορικός χώρος, σκοπός της παρούσας εργασίας δεν ήταν μια εξαντλητική αναλυτική περιγραφή της γέννησης του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, αλλά στο να φωτιστεί η μορφή που αυτό έλαβε και οδήγησε στην Απριλιανή Εξέγερση· στο βαθμό που η επανάσταση εκείνη στάθηκε ικανή για την οριστική ρήξη με το Οθωμανικό παρελθόν και σήμαινε την γέννηση ενός νέου έθνους κράτους. Η εργασία προσπάθησε να αναδείξει ότι η διαμόρφωση και η εξέλιξη της ελληνοβουλγαρικής εθνικής σύγκρουσης δεν ακολούθησε γραμμική πορεία αλλά είχε δυναμικές όψεις, που ανά περίοδο αναδιαμορφώνονταν. Βασική επιδίωξη ήταν να μπορέσουμε να πλησιάσουμε όσο το δυνατόν εγγύτερα την πραγματικότητα όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τα παραγμένα χρόνια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Η Απριλιανή Εξέγερση έγινε προσπάθεια να μην εξετασθεί ως μεμονωμένο γεγονός αλλά να ενταχθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της βαλκανικής κρίσης των ετών 1875-1878 και να μελετηθεί στο βαθμό που λειτούργησε ως θρυαλλίδα εξελίξεων, καθώς θεωρήθηκε γενεσιουργός πράξη της φόρου υποτελούς βουλγαρικής Ηγεμονίας (1878).

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των γενικότερων ανασηματοδοτήσεων, προσπαθήσαμε να δώσουμε έμφαση και στην μορφή που έλαβε ο ελληνικός εθνικισμός μέσω μιας αναγκαστικής πορείας μετασχηματισμού που συντελέστηκε κυρίως λόγω της διάσπαση του ενιαίου ορθόδοξου ποιμνίου του Πατριαρχείου.³²⁶ Συγκεκριμένα, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αποτέλεσε μια περίοδο σταδιακών αλλαγών για την ελληνική αυτοσυνειδησία. **Η ταυτότητα του ελληνικού εθνικισμού συγκροτήθηκε σε μια ιδεολογική βάση - πολύτιμη προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η συνεισφορά του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου όπου με την ενσωμάτωση του Βυζαντίου στο εθνικό αφήγημα και το τρίσημο ιστορικό σχήμα του - ουσιαστικά μετασχημάτισε σε κυρίαρχη αντίπαλη ετερότητα τους Σλάβους και ειδικά τους πιο μισητούς Βούλγαρους.** Η Τουρκία έπαψε επομένως, να είναι ο μοναδικός εθνικός εχθρός και εμφανίστηκε στο προσκήνιο ένας δεύτερος εθνικός αντίπαλος, ισότιμος, η Βουλγαρία. Μάλιστα, οι Βούλγαροι «αναβαθμίστηκαν» σε εθνικό εχθρό με την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας, αφού «αποστάτησαν» και έγιναν αιρετικοί σχισματικοί, «ήτις όσον ουδεμία ετέρα φυλή εν τω κόσμω, εμίσησε και μισεί τον Ελληνισμόν».³²⁷ Απαντώντας επομένως στο αρχικό ερώτημα που διέπει ολόκληρη την εργασία για το εάν υπήρχε

³²⁶Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία*, ό.π., σσ. ιε', 361.

³²⁷Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τόμ. Α'2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ.15.

μια και ενιαία αδιάσπαστη ελληνική οπτική απέναντι στην Ανατολική Κρίση του 1875-1878 θα λέγαμε ότι η απάντηση είναι αρνητική. Ο ελληνικός πολιτικός κόσμος αντιδρά ποικιλοτρόπως και η πολιτική του καλύπτει πλείστες πτυχές, μπορεί επομένως κανείς να μιλά για πολλές ελληνικές οπτικές. Αυτές θα μπορούσαν χωριστούν σε τρεις κύριες διαφορετικές στρατηγικές με σκοπό την εθνική ολοκλήρωση.

Η πρώτη από αυτές αφορά την επίσημη θεσμική θέση του Υπουργείου Εξωτερικών, το οποίο αναπαρήγαγε και διαμόρφωνε ταυτόχρονα την επίσημη ελληνική πολιτική, μια πολιτική που εμφανώς υποστήριζε την πολιτική της «ουδετερότητας». Με βάση επομένως την επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους προτασσόταν η ουδετερόφιλη πολιτική, που ήταν σύμφωνη με την σύμμαχο Βρετανία και θα καθιστούσε μακροπρόθεσμα ένα ισχυρό εθνικό κράτος με τις κατάλληλες συμμαχίες και την απαραίτητη εσωτερική αναδιοργάνωση. Η ουδετερόφιλη πολιτική που προκρινόταν σε επίσημο επίπεδο από τις κυβερνήσεις του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, στηριζόταν σε μια αντίληψη πως με μια καλή «διαγωγή» θα μπορούσε η Ελλάδα να αποκομίσει εδαφικά οφέλη από τις «Προστάτιδες Δυνάμεις» και ειδικά την Μεγάλη Βρετανία.

Η ίδια στρατηγική εκφραζόταν και από το Πέμπτο Κόμμα και τον αρχηγό του Χαρίλαο Τρικούπη. Είχε με την σειρά του αλυτρωτικό προσανατολισμό, αλλά με έναν διττό ρόλο καθώς παράλληλα στο κέντρο της δράσης του Χαρίλαου Τρικούπη βρισκόταν ο εκσυγχρονισμός του κράτους και η οργάνωση του ελληνισμού στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής πολιτείας.³²⁸ Υποστήριζε μια συνεκτική εξωτερική πολιτική, που θα βρισκόταν σε συμπόρευση με την εσωτερική. Αυτή την πολιτική θεώρηση αντιπροσώπευε και η εφημερίδα του Πέμπτου Κόμματος, η *Ωρα*. Βασική στόχευση του Τρικούπη που αναπαραγόταν από τον Τύπο ήταν η επιτακτική ανάγκη της Ελλάδας να αναπληρώσει την αδυναμία που είχε σε οικονομικό και στρατιωτικό τομέα μέσω εξωτερικής υποστήριξης προκειμένου να διεκδικήσει μια αλυτρωτική πολιτική.

Θιασώτης μιας δεύτερης διαφορετικής πολιτικής ήταν ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, ο οποίος προέτασε την από κοινού σύμπραξη με το Πατριαρχείο μέσα στο πλαίσιο δράσης του ελληνο-οθωμανισμού, άποψη που ασπάζονταν και οι ελληνικές ελίτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η απάντηση απέναντι στην επέκταση της Ρωσίας και των Σλάβων ήταν λοιπόν κατά τον Δεληγιώργη η διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο έδαφος της οποίας ο αλύτρωτος ελληνισμός μπορούσε να συνεχίσει να αναπτύσσεται έως ότου υπάρξουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις στην Ελλάδα για πολεμική αναμέτρηση.³²⁹ Παράλληλα, ωστόσο το ελληνικό «παράδοξο» ήταν η ύπαρξη της τρίτης στρατηγικής, μιας στρατηγικής υπόγειας δράσης

---

³²⁸Gunnar Hering, *ό.π.*, σ.547.

³²⁹*Ο.π.*, σσ.544-546.

των επαναστατικών εταιρειών που βρίσκονταν σε επαφή με την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και λειτουργούσαν ως μέσα εξωτερικής πίεσης και θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ευκαιριακές κατακτήσεις εδαφών. Η διατήρηση επομένως, διαύλων επικοινωνίας της επίσημης πολιτικής εξουσίας με πρωτοβουλίες και συλλόγους που στόχο τους είχαν μια παμβαλκανική σύμπραξη και κινητοποίηση για επαναστατική δράση και απελευθέρωση εδαφών αποτελούσε μια ιδιαίτερη κατηγορία. Τέτοιο παράδειγμα ήταν η φιλορωσική πολιτική που υιοθέτησε ο Βούλγαρης. Μια έκφανση της δράσης του Βούλγαρη αλλά με άλλες προεκτάσεις, που περιορίστηκε στο περιθώριο των πολιτικών εξελίξεων ήταν και ο σύλλογος *Ρήγας*. Αυτός ο σύλλογος προωθούσε τις ιδέες μιας βαλκανικής συνομοσπονδίας σε κοινό πλαίσιο δράσης με δημοκρατικές αρχές και συμπόρευσης των βαλκανικών λαών (και των Βουλγάρων), χωρίς την σύμπραξη κάποιας μεγάλης δύναμης όπως ήταν λόγου χάρη η Ρωσία, γεγονός που αποτελούσε και διαφοροποιητικό στοιχείο σε σχέση με την πολιτική θεώρηση του Λεωνίδα Βούλγαρη.

Συνοπτικά, με άξονα τα παραπάνω θα λέγαμε ότι κατά το υπό εξέταση διάστημα τρία είναι τα κυρίαρχα σενάρια εθνικής ολοκλήρωσης: η μετριοπαθής πολιτική της ουδετερότητας (εμφανώς τουλάχιστον) που υιοθέτησαν οι διαδοχικές κυβερνήσεις του Κουμουνδούρου, το σχήμα του ελληνο-οθωμανισμού που υιοθετήθηκε από τις κυβερνήσεις του Δεληγιώργη και τέλος οι φωνές εκείνες που επεδίωκαν μια διαβαλκανική συνεργασία στο πλαίσιο μιας ομοσπονδίας. Ο απολογισμός της περιόδου που λήγει το 1878 όπως αναδείχθηκε από τα επίσημα διπλωματικά έγγραφα και τον Τύπο και ταυτιζόταν με την φιλοβρετανική πολιτική συμπυκνώνεται εύγλωττα από τον ιστορικό Γ. Β. Δερτιλή:

«[...] στην κατάλληλη συγκυρία με τους κατάλληλους χειρισμούς, η εξαρτημένη Λιλιπούτη μπόρεσε να ωφεληθεί από την εξάρτησή της' και η ξενική εξάρτηση απέδωσε περισσότερο από τις άσκεπτες πολεμικές δαπάνες και τις δημαγωγικές κραυγές εναντίον των ξένων εκμεταλλευτών».³³⁰

Η ίδια οπτική σύμφωνα με την οποία η ουδετερότητα του βασιλείου, η κατά κανόνα επιθυμητή στις Δυνάμεις, ήταν το μέσο για την απόκτηση των διεκδικούμενων εδαφικών στόχων, φαίνεται να αναπαράγεται και στην σατιρική εφημερίδα *Ασμοδαίο*, ως μια κριτική απέναντι στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας κατά το διάστημα 1876-1878: «Η Ελλάς ηπάτησε την Ευρώπη, ότι εκ της ουδετερότητός της εξήρτητο η σωτηρία της Τουρκίας και της ευρωπαϊκής ισορροπίας [...] ουδεμία αμφιβολία ότι η απάτη αυτή [...] θα απολήξει επιτέλους εις την προσάρτησιν της Ηπείρου και Θεσσαλίας.»³³¹

---

³³⁰Γ. Β. Δερτιλής, ό.π., σ.283.

³³¹Εφ. *Ασμοδαίος*, αρ.91, 9 Νοέμβριος 1880, σ.1.

Ως καταληκτική παρατήρηση αυτής της εργασίας και θέλοντας να γίνει μια σύνδεση της συγκεκριμένης εξέγερσης με τις σύγχρονες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, φαίνεται ότι η Απριλιανή Επανάσταση αποτέλεσε ένα κυρίαρχο γεγονός για την ιστορική συλλογική μνήμη της Βουλγαρίας.³³² Όπως έχει υποστηρίξει και ο Halbwachs η μνήμη βρίσκεται εγγενώς τοποθετημένη στη νοητική δομή μιας κοινότητας, γεγονός που την καθιστά εγγενώς συλλογική.³³³ Οι εθνικοί μύθοι συμπορεύονται με τη συγκρότηση των εθνικών κρατών και αποτελούν καίριο διαμορφωτικό παράγοντα της εθνικής ιδεολογίας των νεοσύστατων εθνικών κρατών κατά τον 19ο αιώνα, σε μια προσπάθεια συγκρότησης μιας συλλογικής, κοινής ταυτότητας.³³⁴ Με το μετασχηματισμό του παρελθόντος σε μύθο, δημιουργείται μια κοινή συλλογική μνήμη. Το ιδανικό της αυτοθυσίας για την πατρίδα εν προκειμένω είναι ένας κοινός τόπος στον εθνικιστικό λόγο ανά την Ευρώπη «ο πολίτης του σύγχρονου έθνους θυσιάζει την ζωή του για το έθνος οφείλει να αμιλλάται τους ηρωικούς προγόνους ή συγχρόνους και να ελπίζει ότι θα ζήσει για πάντα μέσω της εθνικής υστεροφημίας τους.»³³⁵

Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση το Μπατάκ, μπορεί να ιδωθεί ως το αποκορύφωμα του βουλγαρικού επαναστατικού κινήματος του 1876, καθώς κατέστη ένας συλλογικός τόπος εθνικής μνήμης και ταυτίστηκε με τον αγώνα για απελευθέρωση και χειραφέτηση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία για δύο κύριους λόγους. Το Μπατάκ αποτέλεσε το κορυφαίο παράδειγμα ηρωισμού και αυταπάρνησης, αντίστοιχο του ελληνικού 1821 για το βουλγαρικό λαό και κατέστη το συνώνυμο της πιο άγριας και απάνθρωπης καταστολής που σκόρπισε τον όλεθρο κυρίαρχα στον άμαχο πληθυσμό. Το συγκεκριμένο γεγονός έχει χαραχτεί στην συλλογική συνείδηση των Βουλγάρων σε τέτοιο βαθμό που στην σημερινή εποχή το Μπατάκ έχει μετατραπεί σε ένα ιερό τόπο μνήμης, ένα μαρτυρικό τόπο εθνικού προσκυνήματος για το βουλγαρικό έθνος. Ως το κορυφαίο σημείο αυταπάρνησης και αντίστασης ενάντια σε κάθε μορφή καταπίεσης, στοιχεία αρκετά να το καταστήσουν μια μετωνυμία της δραματικής βουλγαρικής εθνικής ιστορίας.³³⁶ Το γεγονός αυτό καθίσταται σαφές καθώς η εκκλησία της Αγίας Κυριακής στο Μπατάκ αποτελεί ένα τόπο εθνικού προσκυνήματος. Στο χώρο της εκκλησίας υπάρχουν οι μαρτυρίες της καταστολής όπως ανθρώπινα λείψανα, οστά και κρανία. Οι μαρτυρίες αυτές λειτουργούν ως αποδείξεις της

---

³³² Martina Baleva, «Η εικόνα του Μπατάκ στη συλλογική μνήμη των Βουλγάρων», *Σύγχρονα Θέματα* 105 (2009), σ.32.

³³³ Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, Harper Colophon, New York 1980, σσ.24-30.

³³⁴ Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα (1821-1930)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σσ. 20, 30.

³³⁵ Ο.π., σ. 60.

³³⁶ Ανδρέας Λυμπεράτος, «Η σφαγή του Μπατάκ και οι χρήσεις της ιστορίας», στο: Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού, Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική* (επιμ), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2008, σ. 40.

σφαγής και ως ιερά σύμβολα, ικανά να συγκροτήσουν την εθνική συλλογική μνήμη.³³⁷ Ακολουθώντας την συλλογιστική πορεία του Pierre Nora από αυτήν την συλλογική μνήμη οδηγούμαστε στα περιβάλλοντα μνήμης (*milieux de mémoire*), σε τοποθεσίες δηλαδή που λειτουργούν ως παγιωμένοι τόποι μνήμης, ένα τέτοιο τόπο μνήμης έχει συγκροτήσει και το Μπατάκ.³³⁸

Ένας παραλληλισμός με το Μπατάκ για την ελληνική περίπτωση είναι το Μεσολόγγι, η ιστορική μνήμη του οποίου οικοδομήθηκε σχεδόν αποκλειστικά γύρω από την Ελληνική Επανάσταση και το οποίο αναδείχθηκε σε σημείο αναφοράς και σύμβολο του Αγώνα για ανεξαρτησία. Μέσω της Ελληνικής Επανάστασης συγκροτήθηκε σταδιακά η ελληνική εθνική ταυτότητα και μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδείχθηκε το Μεσολόγγι ως κατεξοχήν αναγνωρίσιμος τόπος μνήμης. Ειδική μνεία γίνεται στην αυτοθυσία των «αφανών», που ταυτόχρονα συγκροτεί ένα νέο τόπο της ιστορικής μνήμης, έναν «ηρωισμό», τον ηρωισμό των ηττημένων, το σύμβολο της συλλογικής αυτοθυσίας, της άνισης σύγκρουσης και γενναιότητας του αδύναμου για την απελευθέρωση. Σ' αυτή την πτυχή της, η συλλογική μνήμη του Αγώνα έχει την τραυματική πλευρά που συνδέεται με την δραματική κορύφωση της Εξόδου του Μεσολογγίου (1826).³³⁹

Την απόφαση ανέγερσης του μνημείου έλαβε ο Κυβερνήτης της Ελλάδας Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος στις 14 Μαΐου 1829 εξέδωσε απόφαση με την οποία όριζε πως έπρεπε να περισυλλεγούν τα οστά των αγωνιστών και να τα εναποθέσουν σε μνημείο. Η δολοφονία του Καποδίστρια καθυστέρησε τις διαδικασίες και μόλις στις 18 Οκτωβρίου του 1838, με την παρουσία του Όθωνα και της Αμαλίας, πραγματοποιήθηκε η τελετή για την συμβολική ανακομιδή και τον ενταφιασμό των λειψάνων του Μάρκου Μπότσαρη και των οστών των πεσόντων στο Μεσολόγγι με επίσημη πομπή έγινε η εναπόθεσή τους στον Κήπο των Ηρώων του Μεσολογγίου (1838). Ο κήπος των Ηρώων αποτελούσε ένα μνημειακό σύνολο, στον οποίο συγκεντρώνονταν μνημεία όπως ο Τύμβος των πεσόντων και περιελάμβανε γλυπτά που ανεγέρθηκαν προς τιμήν όσων αγωνίστηκαν και πέθαναν στο Μεσολόγγι, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Με αυτόν τον τρόπο το Μεσολόγγι αναδεικνυόταν όπως αντίστοιχα και το Μπατάκ σε τόπο συλλογικής ηρωικής πράξης και ένδοξου θανάτου για τους «αφανείς» και ανώνυμους νεκρούς, εκ των οποίων και πολλοί άμαχοι που θυσιάστηκαν για το βουλγαρικό και αντίστοιχα ελληνικό αγώνα για εθνική Ανεξαρτησία.³⁴⁰

Το Μπατάκ και το Μεσολόγγι αποτέλεσαν παραδείγματα δύο περιοχών, η ιστορική μνήμη των οποίων οικοδομήθηκε σχεδόν αποκλειστικά γύρω από την Απριλιανή Εξέγερση του 1876 και

³³⁷ Martina Baleva, ό.π., σ.32.

³³⁸ Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, Gallimard, Paris 1997.

³³⁹ Χριστίνα Κουλούρη, ό.π., σσ.48, 60, 81.

³⁴⁰ Ό.π., σσ.120-121.

αντίστοιχα την Ελληνική Επανάσταση του 1821 (η πόλη του Μεσολογγίου ονομάζεται έως και την σημερινή εποχή Ιερή πόλη) και αποτελούν τόπους μνήμης στους οποίους λαμβάνουν χώρα αντίστοιχες τελετές, εορτασμοί και δημόσιες εκδηλώσεις κάθε χρόνο. Με την σειρά της η τοπική ταυτότητα του Μπατάκ και του Μεσολογγίου, καθώς και η μνήμη των τοπικών αυτών επαναστάσεων, ενσωματώθηκαν στην εθνική βουλγαρική και ελληνική ταυτότητα και πια αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα τους.

Παράρτημα

ΕΑΔ. Ἄφοῦ χορτάσων αὐτοὶ οἱ ἄρματωμένοι Ἑσάλητες, δόσε μου ἓνα βαξίσι κ' ἄμινκ ποῦ ἔγω τόσα χρόνια κτ
παράξω τὸ γλυκὸ σου ὄνειρο.

Εικ.1. Εφ. *Ασμοδαίος*, αρ. 68, 2 Μαΐου 1876, σ.3.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΚΟΡΝΗΛΙΑΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΥΛΟΣ, ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΦΥΛΛΟΝ

Τηλεγράφημα.

Σύνταξιν Ἐφημερίδος

Ἀθήνας

— Θεσσαλονίκη, 29 Ἀπριλίου ὧρα 5 μ. μ.

Τὸ θωρακὸν Γεώργιος ἀρίτετο. Μήιστος ἰνδουισμαρῶν χριστιανῶν. Εἰ καὶ ἡσυχία ἀποκατέστη φόβος ὅμως ἐπικρατεῖ εἰσαὶ ἄκρατος. Περιμένονται τρία ἀκόμη γαλλικὰ πλοία, δύο ἰταλικὰ καὶ ἓν αὐστριακόν. Ἡ κηδεία τῶν δύο προξένων προξένου γίνεται μετὰ τὴν εἴσοδον τῶν πλοίων. Αἱ ἀνακρίσεις οὐν ἤρξαντο ἀκόμη.

— Ὁ ἀνακομητὴς σας.

Εἰδήσεις.

Ἰστωικαὶ ἐπιστολαὶ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς ἰσπὸν προξένου παρατίθησι. Ἰσραὴλ τὰ ἰσπ. Μήρας ἀναθεωροῦν ἐπιμαρτυροῦν τὴν μεγάλην εὐαγγέλιαν πρὸς αὐτοὺς ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέρας φοβερὰ καὶ προσηγνῶν στίχων.

Ἐπιστολὴ ἐν Κρήτῃς βεβαίως ἐκ θετικῆς πηγῆς ὅτι ὁ γενικός διοικητής, ὀπισθοπιστῶν περὶ τῆς εὐλικρινείας τῆς ἑλλ. Κυβερνήσεως κατέκρινε ἀπορῆ τὴν Κρήτην, ἐπιμνήσιν ἔκειθεν εἰς Ἀθήνας δύο κατασκευαστῶν ἀρῶν παρ' αὐτοῦ πληροφάνου, ὅπως πληροφορηθῶσι παρ' αὐτοῦ περὶ τῶν ἐνστάθων συμβαίνοντων καὶ περὶ τῶν σκοπῶν τῆς ἑλλ. κυβερνήσεως.

— Μὴ ὄρατον 1 1/2 μιλ. τῶν ὄρων πλοῖατα εἶδη σήμερον περὶ τὴν 4 1/2 πρωίνων ὄρων ἐκ Νεαπόλεως ἢ Ἀργεῖρας. Μετ' αὐτῆς ἔπαινε καὶ ὁ κ. Α. Καλλίνικος, ὄρων βασιλικὰ ὑπογεγραμμένα διατάγματα, ὧν ἐν περὶ ἀπονομῆς πολλῶν παραρτήρων.

— Τὸ νέον ὑπουργεῖον ἐν Βελιγραδίῳ ἐσχηματίσθη ὡς εἶχεν. Στέφανος πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργοὶ τῶν ὀργανῶν ἔργων, Ἰστορίας ἀντιπροσβ., καὶ ἐπι τῶν ἑσωτερικῶν. Μιλοβόδοι τῶν ἑσωτερικῶν, Γεωργίου τῆς διοικήσεως, Γεωβόδοι τῶν οικονομικῶν. Νικόλαος τῶν στρατιωτικῶν. Βασιλεῖδες τῶν ἐκκλησιαστικῶν.

— Κατὰ τὴν τηλεγράφημα ὁ κέρως Ἀνδρέας; θέλει ὑποστῆθαι ἐν Βερολίῳ τὴν ἀπύλιτον ἀερακρίτητα τῆς Τουρκίας, ἢ θεωρεῖ ὡς ἐγγύτην τῆς εἰρήνης.

— Ἐκ νεωτέρων τηλεγραμμάτων μανθάνομεν, ὅτι γῆρας τὴν νύκτα ἀπέκτετο εἰς Ἀλεξανδρούπολιν ἡ βροσικὴ διοικήτρια τῆς Βουλδοῦ ὄρων καὶ ὄρατον. μετὰ τῆς κηδείας κατὰ τὸ θέλι τῆς Α. Μ. τῆς βασιλικῆς. Ἐκείθεν μεταβαίνει σήμερον εἰς Ἀδελφίαν καὶ Ἀρβούζορον ἀρ' ὅπου θὰ ἐπιβιβαθῆ κατεδουλομένη εἰς Κοπεγχάγην.

— Γεράσιον ἦν εἰς Ἀντιμανευπόλεως ἀπὸ 21 Ἀπριλίου εἰς ἄνω τῆς Βιλλοδῆς οἱ Βούλγαροι τῶν χωρίων τοῦ λίου ἐκαστότερον. Ἐγχοσι στολάς ὀμοστροφῶν καὶ ὄρατον Βελδοῦν. Τὰς ἐπιστολάς ἡ καταλαβασθῆσιν προσηγνῶν. ἦτις εἰργάσθητο πρὸς τοῦτο ἀπὸ τοῦ 1870. Ἐβόλησαν καὶ ἐνστάθων ἄρα ὡς καὶ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως; πολλοὶ στρατιῶται, ἀπὸ τῶν ἄξιωματι. Ἐν γένει αἱ Βουλγαρικὰ πλοῖα, ὅσα ἐν ἐκαστότερον εἰσέρχονται εἰς μέγαν ἀναθεωρομένον. Καὶ ἡμῖς αὐτοὶ ὄρατον ἐν φόβῳ ὀργισμένης μήνης ἐπιδεικνόμενον εἰς ἄνω μὴ ἐπιστολῶν κατὰ τὴν χριστιανικὴν.

— Ὅσα ἐκείνησιν λίαν ἡ κατάστασι τῶν ἐν Βουλγαρίῳ ἀνερχῶν τῆς Τουρκίας.

— Ἐκ τῆς ὀφείας μεταρρίμεν τὰς εἰς νεωτέρως εἰδήσεις περὶ τῶν τῆς Θεσσαλονίκης.

— Αἱ ἀπαιτήσεις τὰς ὀφείας οἱ πρόσθετοι ἀπερρίσαν ἐν τῷ τελευταίῳ συμβούλιον τῶν ὀφεισθέντων πρὸς τὴν ἴσπ. Πόλην, κατὰ τὸν εἰς Ἀνατολικὴν Κίρκωκα εἰσὶν αἱ εἰς πέντε.

— Αἱ ὀφειλόμεν τῶν προξένων τῆς Γερμανίας καὶ Γαλλίας ἐν Θεσσαλονίκῃ, καὶ οἱ ὑποκνηταὶ τῆς γενεμένης ἐν τῇ πόλει ταύτῃ στάσεως, νὰ τιμαρτῶσιν διὰ τῶνον παραδογματικῶν ἐνὸς 8 ἡμερῶν.

— Ὅλα εἰ βασιλεῖς νὰ προσκληθῶσιν, ἵνα διαλασάσων τὴν ἐκαστήριον πρὸς διατήριον τῆς δημοτικῆς ἐσφαλίας, κατακτεθῆσιν δὲ ἐπιβόλον καὶ ὄρατον ἐνδοξαμένην ἀσχετῆν εἰς τὰς ἐπαρχίας τὰς ὀφείας διοικουσι.

Γ) Ἡ κηδεία τῶν δύο προξένων νὰ γείνη δημοσίως καὶ μετὰ παρατίθησι ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Δ) Νὰ διοικουθῆ πρὸς ὄλους τοὺς νομαρχίας ἡ γεννημένη τιμαρτία τῶν ἐνδῶν.

Ε) Νὰ προσληθῶσιν αἱ τιμαρτικὰ ἐργασίαι ἐν γένει, ἵνα μὴ δημοσιεύσων ἄρα ταῖνα εἰς τὸν κρητισμὸν τῶν πνευματῶν καὶ εἰς ἐξίτητον τοῦ φαντασμοῦ τοῦ μουσουλμανικοῦ ὄρατον.

— Ἐνεκα τῶν ὄρων τούτων, φαίνεται, ἡ κηδεία τῶν δύο προξένων ἀνεβλήθη μέχρι τῆς ἀφίσεως τῶν ζένων πολεμικῶν πλοίων, ἕτινα ἀνεμένοντο γῆρας εἰς τὸν λιμένα Θεσσαλονίκης.

— Ἐκτὸς τὰς πληροφορίας τοῦ γένειντο εἰς Ἀνατ. Κόρινθον, οἱ δύο προξένου, μεταβάνοντες εἰς τὴν διοικητικὸν, συνωδόντο καὶ ὑπὸ τοῦ γραμματικῶς τοῦ ἑλληνικοῦ προξένου, τοῦ καὶ προσωρινῶς διοκνόντος τὸ προξένου ἐν ἀπουσίῃ τοῦ κ. Βατικιώτη, κ. Πανουρῆ, καὶ αὐτοῦ θὰ ἦναι ὁ ὑπὸ τοῦ ἐπιστάμου τηλεγραμματος ὀνομασθεῖς Παναὶ ὄρατον, ὅστις ἐν τῷ μετὰ καὶ ὄρατον τὸ πλῆθος ἄρα κατ' αὐτὸν κατὰ τῆς τηλεγραμμάτων ὄρατον ἄρα τῶν ἐπληθύνοντων πρὸς τὸν κ. Κοιντομῆτην εἰς τὰς 7 ὧρας μ. μ. Ὅ δὲ πρὸς τῆς Ἰταλίας κ. Φοσκαρίνη, διαρρίστης τῆς στάσεως, μετῆθ ἵνα προσκληθῶν τὸν συνταγματάρχην ἀρχὸν τῆς φρουρῆς ἵνα συγκαλέσῃ τοὺς ὑπὸ τὰς διατάγας τοῦ στρατοῦτος ἀκούσθαι μετῆθ εἰς τὸ διοικητικὸν καὶ ἐκείθεν ἐπληθύνοντες εἰς τὴν πρὸς τὸν αὐτοῦ. Τὰ ὄρατον τῶν μέγαν βαλίων καὶ λοιπὰ τηλεγραμματα ἤρχοντο νὰ φράσωντο τὸ σάββατον μέγαν ὄρατον πρὸ τοῦ μεσονυκτίου.

Εἰδήσεις ἐκ Κωνσταντινουπόλεως

Τὰ εἰς συνοδεία ἐλέθοντο γῆρας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως παρὰ πηγῆς εἰς ὀπίσθητον.

— Ἡ πνευσι τοῦ ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν ἀπερρίσθη πρὸς τὸν ἀνεκλήθη εὐρείας συνομοσία κατὰ τῶν χριστιανῶν ἢ αὐτοῦ ἦτο ὁ ἀρχηγός. Συνεπαίς τούτου καὶ διοικήθη νομαρχίας, διαρρίστης, ὄρατον ἰσοδυναμῆ πρὸς ἔσπριαν. Κατὰ νεωτέρως ὄρατον πληροφορίας ὁ διορισμὸς αὐτοῦ ἐν ἐπιδοσθέντων.

— Ἡ πόλις μας εἰρήσεται ὑπὸ τὸ κρητισμὸν φόβου καὶ πρῶτον μετὰ τὴν σπαγῆν τῶν προξένων ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ὅ τῶνος ὄρατον δύναται νὰ γράθῃ τὰ πάντα. Ὅσα κατὰ χιλιάδας ἀγαρῶνται καθημερινῶς ἀπὸ ὀθωνοῦ τοῦ ὄρατον καὶ ὄρατον σοφιστῶν, ὄρατον φανάζων ἄρα τῆς τελευταίας στιγμῆς τῶν γυαυροῦντων.

— Ἐκ Θεσσαλονίκης ἀπέλασεν ὁ ἐνστάθων ἀνακομητὸς τῆς γαλλικῆς κρητικῆς Ροδῆ.

— Ἡ φοβερὰ εἰδήσις εἰρήθ ἰστάθων πλοῖα ὑπὸ τῶν προξένων τῆν ἑσπριαν τοῦ Σαββάτου, αὐθαρι δὲ συνεκλήθη συμβούλιον ἐν ἡ μετῆθον ἑσπριαν οἱ ἀντιπροσποσι τῶν ζένων ἐνὸς μῆνης. Πρῶτος εἰς τῆς εἰδήσις ὁ ἡμέτερος προξένουτῃς κ. Κωνσταντοῦτῃς.

— Ἡ ἐκαστήριος φρενῆτα ὀθωνοικητῆς Σελμαῖ, ἦτις ἀνεγῶρθη εἰς Θεσσαλονίκην φέρει 54 πυροβόλα, πλῆρωμα 500 ναυτῶν καὶ 150 στρατιῶται.

— Περὶ τῶν ὀθωνῶν ἀνακτόρων παρὰ τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν ἐτέθησαν ἐπὶ λόφου δώδεκα τηλεβόλα.

— Αἱ προξείαι φρουροῦται ὑπὸ τῶν ναυτῶν τῶν ἐν τῷ λιμένι τῆς πόλεως; μὴς ἡγαροβόλητων ἐσφαλτικῶν πλοίων φρουροσύνουσι εἰς ἑαίν.

— Ἡ κυβερνῆσις συνεπαί παρατίθητον τῶν πρῶτων συνηγῆς νὰ καταλαβῶσιν ἐπιστολῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τῆς Ἀγγλίας πρὸς τοὺς μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ἀνίσταται.

— Ἡ εἰδήσις ὅτι κατακτεθῆσιν ἐνστάθων ἡ Σαλαμινία ἐγγίνετο δεκτῆ μετ' ἰνδουισμοῦ ὑπὸ τῶν ἡμερῶν.

— Τὴν δευτέραν 28 ἡγόντες μετῆθον παρὰ τῷ μέγαν βαλίων οἱ ἀραθονταὶ τῆς Ἀγγλίας, Αὐστρίας καὶ ὀφείας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Περσίας καὶ τῆς Ἑλλάδος μετ' αὐτοῦ συνοδίαζιν μαρῶν.

ΑΘΗΝΑΙ, Τόνας Ἀνδρίου Κορονηδῆ.

Εικ. 2 Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, εφ. Εφημερίς, αρ. 121, 30 Απριλίου 1876. Έκτακτο φύλλο, το οποίο αναφέρεται στο ξέσπασμα της Βουλγαρικής Εξέγερσης και στην δολοφονία των προξένων της Γαλλίας και της Γερμανίας.

της εξαλείψως της άλλης κοινωνικής τάξεως, της πλοίας των φυοδικίων, διαρκή κληροδοτήσας, και προώρισται να κληροδοτήται δασκίας εξέρχουσι της εξουσίας.

Τὸ σατανικὸν ἔγγραφον τοῦ Πατριάρχου.

Πολλοὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων συνδρομητῶν ἐζητήσαν νὰ δημοσιεύσωμεν τὸ κείμενον τοῦ ἔγγραφου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, δι' αὐτὸ ζητεῖ οὗτος τὸν ἔμμενον τῶν χριστιανῶν ὑπὲρ τοῦ κατὰ τῶν Σέρβων πολέμου. Παραθέτοντες τὸ κείμενον ἐπικαλούμεθα τὴν κοινὴν κатарὰν κατὰ τοῦ ἀντιχριστιανικοῦ καὶ ἀνθεθνικοῦ ἐργάτου αὐτοῦ, τοῦ ἐπικαλουμένου ἀρχηγοῦ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Καὶ εἰς ἠρκύσθη ὁ ταπεινὸς θεράπων τοῦ Ρουσῆ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πληρωμα βηθημάτων (σανεὶ τζιχαδιὰ) διὰ τὸν ἱερόν κατὰ τῶν ἀπίστων πύλεμον! ἀλλ' εἶχε τὸ θράσος νὰ δώσῃ πρῶτος τὸ μισορὸν παράδειγμα, καταβάλλων χιλιάδας γρασιῶν ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ ταμείου καὶ προτρέπων τοὺς ἐν τοῖς πατριαρχείοις κληρικούς καὶ λαϊκούς νὰ μιμηθῶσιν αὐτόν πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ πολέμου καὶ καταστροφῆν ὁλοκλήρου ὀρθοδόξου λαοῦ, τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπικαλούμενος! Ἐπικατάρτοι ἐστῶσαν ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι οἱ τοιαῦτα ἀντιχριστιανικὰ ἔργα ἐνεργούντες καὶ πράττοντες ὑπὲρ τῶν βαρβάρων κατακτητῶν. Ἴδου τὸ κείμενον.

ΙΩΑΚΕΙΜ

Ἐπίθ. Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νίκης Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἐντιστάται κληρικοί τῆς καθ' ἡμᾶς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας, καὶ εὐλαβίστατοι ἱερεῖς, καὶ δεισιτάτοι ἱεροδίαχοι, τιμωτάτοι ἐπίτροποι τῶν ἱερῶν ἐκκλησιῶν καὶ λαϊκοὶ πάντες εὐλογημένοι χριστιανοὶ τῆς Πάσης τοῦ Γαλιταῦ καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς Καταστάτου, τέταρτον ἐν Κυρίῳ ἀγκυρῶν τῆς ἡμῶν Μεταστάτου: χάρις εἰς ὑμῖν καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ, παρ' ἡμῶν δὲ εὐχὴ εὐλογία καὶ συγχώρησις. Γνωσταὶ βεβαίως ὑπάρχουσιν εἰς πάντας ἡμᾶς οἱ ἀνταρτοὶ αἱ ἡγεῖραν ἐν διαφόροις μέρεισι τῆς κρατικῆς καὶ ἀπὸ τῆς Βασιλικῆς μεριδίας τοῦ τῶν ὑπάρχοντων αὐτῆς παραγνωρισμοῦ τὰ πρὸς αὐτὴν καθήκοντα τῆς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας καὶ οἱ μεγάλας δαπάναι, εἰς αἷμα ἡνγκαθέα νὰ υποβληθῇ ἡ σεβαστὴ ἡμῶν καθέκαστος πρὸς καταστολὴν αὐτῶν καὶ ἐκπέδον τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ εἰρήνης. Πρὸς τὸν σκοπὸν τούτων ὀφειλόμεν ὁμολογουμένως ἵνα ὑποστηρίξωμεν αὐτὴν καὶ βοηθήσωμεν καὶ πάντες ἡμεῖς οἱ πιστοὶ αὐτῆς ὑπάρχοντες, συνιλαθόντες οὐ μόνον διὰ τῆς ἀφροσύσεως καὶ ὑπαταγῆς ἡμῶν εἰς τὰς εὐεργετικὰς ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ εἰρήνης: τῆς ἀυτοκρατορίας ἐν γένει προθέσει, ἀλλὰ καὶ ὁλικῶς ἀνακουφίσοντες αὐτὴν εἰς τὰς μεγάλας δαπάναι, εἰς αἷμα ἡνγκαθέα ἵνα ὑποβληθῇ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης, διὰ τῆς προσημετικῆς ἡμῶν συνεισφοράς καθέκαστος διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἀφ' ἑνὸς μὲν, δακνόμεν τὰ εὐγενήματα ἡμῶν πρὸς αὐτὴν ἀειθέματα, διὰ τῆς πολλῆς εὐεργε-

σίας, αἱ αὐτῶν καὶ ἐκείτων ἐπιδοφύλασσα ἡμῖν κηδομένη καὶ μετρηθῶσα ὑπὲρ τῆς ἀφροσύσεως, τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας καὶ ὑπὲρ τῆς γαληνίας ἡμῶν διοικήσεως τῆς ἀναπόλεως καὶ προόδου καὶ τῆς εὐθελῆς εὐμετρίας ἡμῶν, τῶν πιστῶν εὐχῆς ὑπάρχοντων ἀφ' ἑτέρου δὲ, προσημετικῶν ἀφροσύσεως κατὰ καθῆκον ὑπὲρ τῆς ἡσυχίας καὶ εἰρήνης ἡμῶν καὶ τῆς ἐκαστοῦ τῶν ἰδιωτικῶν ἡμῶν συμφερότων, ὡς ἡ ἀδύνατος κατὰστασις καὶ πρόδοσις ἐξαρτάται ἐκ τῆς γενικῆς εἰρήνης καὶ ἡσυχίας παντὸς τοῦ κράτους.

διὰ ταῦτα πάντες, ἔργον προνοίας ἐκκλησιαστικῆς ἐπιμερομένης, προσημετικῆς παραστήσει πρὸς πάντας ἡμᾶς τοῦ εὐλογημένου χριστιανικοῦ καὶ πιστοῦ ὑπάρχοντος τοῦ Βασιλείου κράτους τὸ ἱερὸν καθῆκον, ὑπὲρ ἔχεται πρὸς ὁλικῶν ὑποστήριξιν τῆς κρατικῆς ἐκπερονοίας διὰ τῆς προσημετικῆς ἡμῶν χρηματικῆς συνεισφοράς. Ἐφ' ἧ γράφοντες διὰ τῆς παροῦσης ἡμῶν Πατριαρχικῆς ἀποδείξεως, καὶ τὰς εἰς μέσας ψυχῆς πατριαρχικῆς ἡμῶν εὐλογίας ἐπιδοφύλασσοντες, προσημετικῶν καὶ προσημετικῶν, ἵνα, λαθόντες ἀφ' ἑμῶν τὴν ἱερότητα τοῦ καθήκοντος, ὑπὲρ ἀνεπιτέλεσται ὑμῖν εἴη, προσημετικῆς, ἕκαστος ὡς ἔχει δυνάμειος καὶ προσημετικῶν, ἐκδιδῶσιν τοῦτο διὰ γενναίας καὶ δικηφίλους συνεισφοράς, καταγράφοντες ἰδίᾳ χειρὶ ἐν τῷ ἐπι τοῦτον καταλόγῳ, ἕκαστος ἐντελλόμεθα ἵνα ἀνοίξωσιν οἱ ἐπίτροποι ἐκείτης ἐκκλησίας, τὰν τοιαύτην συνεισφορὰν ἡμῶν, ἐγγεγραμμένην ἐν ταύτην πρὸς αὐτοὺς, εἰς αἷμα ἀνατιθέμεθα τὴν φροντίδα ἵνα, μετὰ τὸ πέρας τῆς εἰσφοράς, παραδώσωσι τὰ συναχθέντα μετὰ τοῦ ἀποκαταστατοῦ καταλόγου πρὸς τὴν ἐν τῇ Πόλει ἱδρυομένην ἐπιτροπὴν, δημοσιεύσωσιν διὰ τοῦ τύπου τὰ τὰ ὀνόματα τῶν συνδρομητῶν καὶ τὸ ποσὸν ἐκείτης συνδρομῆς. Οὕτως τοῖσιν πρόφατι, ἵνα καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν πρὸς τὴν εὐεργετικὴν ἡμῶν ἐκπερονοίαν κατὰ τὸ ἔλεον ποιήσωσι καὶ ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ εἰρήνης τῆς κοινῆς ἡμῶν ταύτης πατρίδος συντιθέσται, προσημετικῶν δὲ ὑπὲρ τῆς εὐμετρίας καὶ εὐδαιμονίας ἡμῶν τὴν σεβαστὴν ἡμῶν ἐκπερονοίαν κατεμνήσται, εὐεργετοῦσιν τὸ ἡμέτερον Γένος παριστάτες καὶ ἀφορμὰς ἐπιείων ὑπὲρ αὐτοῦ παρέχοντες, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κεφ' ἡμῶν εὐχὴ καὶ εὐλογία, εἴη πάντιν ἡμῖν.

Ἐρ μνη Ἰουλίου, Ἰνδικτικῶνος δ'.

ΔΙΑΦΩΡΑ

Ἡ θαλαμηγὸς «ἡμερικῆς» δὲν ἀνιχώσων εἰσὶ ἐκ Πειραιῶς ἴσως ἀποκλεισθῶσιν προσεχῶς καὶ ὅσον, ὡς λέγεται, ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια θὰ βραδύνη ἰλγὸν εἰς τὴν εἰς ἀθήνας ἐπιπέδον τῆς.

— Ἡ «ἡμερικῆς» ἰδμοσιεύσων εἰς τὸ χροσινὸν αὐτῆς πόλλων ἀλλελογραφῶν ἐκ Ῥώμης, καθ' ἧ γνωστοποιοῦνται εἰς αὐτὸν τὰς πηγὰς τὰς εἰς: «τὸ τηλεγράφημα ὑπὲρ ἰδμοσιεύσων εἰς τὰς ἰταλικὰς καὶ γερμανικὰς ἰφημερίδας, καθ' ἧ διεκρόντετο ψευδῆς ἡ ἀνίστασις παρὰ γράφοντες, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑτέρων, τῆς προσημετικῆς τοῦ ἡγερόνος ἡλλάνου περὶ συμφωνίας ἡλλᾶδος καὶ Σερβίας, καὶ ἐν ᾧ ἐλέγχετο εἰς ὑδὸν κοινὴν ἐπάρειαν μεταξὺ τῶν δῶν τούτων κρατῶν, τὸ τηλεγράφημα, ἰγμέν, τοῦτο ἐδῶν ὡς αὐτοῦ τοῦ προσημετικῶν κ. Κομοποδοῦσων εἰς τὴν ἀνταποκριτὴν τῆς γερμανικῆς τηλεγραφικῆς ἐπιείας

Εικ. 4. «Το σατανικὸν ἔγγραφον τοῦ Πατριαρχείου», εφ. *Αυγή*, αρ.4193, 17 Ιουλίου 1876, σ.2. Στο παρὸν ἔγγραφο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Β' παρουσιάζεται ἡ θεώρησις τοῦ σχετικά με τὴν ἐνδεδειγμένη πολιτικὴν ποὺ ὄφειλε νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἐλληνικὸν κράτος ἐναντι τῶν βαλκανικῶν ἐξεγέρσεων τῆς περιόδου 1875-1876 καὶ συγκεκριμένα προτείνει τὴν πολιτικὴν τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης με τὴν Ὑψηλὴ Πύλην.

Πρωτογενείς πηγές και δευτερογενής βιβλιογραφία

Α') Πρωτογενείς πηγές

I) Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών (ΥΔΙΑ), φάκελοι:

1876/99: 1Α-2

1876/ΑΑΚ/Ε

II) *Στατιστική της Ελλάδος - Πληθυσμός 1879*, εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, εν Αθήναις, 1881.

III) *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, της Β' συνόδου της Ζ' περιόδου*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1877.

III) Τύπος (1876-1877)

Ελληνικός Τύπος

εφ. *Ασμοδαίος* (1876)

εφ. *Η Αυγή* (1876)

εφ. *Εύβοια* (1876-1877)

εφ. *Εργάτης* (1876)

εφ. *Νεολόγος Αθηνών* (1876)

εφ. *Παλιγγενεσία* (1876)

εφ. *Ρήγας* (1877)

εφ. *Σημαία* (Ερμούπολη, 1876)

εφ. *Στοά* (1877)

εφ. *Ωρα* (1876)

εφ. *Le Messager d' Athènes* (1876)

Γαλλικός Τύπος

Le Messager du Midi (1876)

Le Temps (1876)

Le journal des débats (1876)

Αγγλικός Τύπος

Daily News (1876)

The Times (1876)

α') Ελληνόγλωσσες

- Βούλγαρης, Λεωνίδας Α., *Αποκαλυφθήτω Αλήθεια, Απάντησις δια τα εν τω ελληνικώ κοινοβουλίω λεχθέντα τη 4 Οκτωβρίου 1878*, χ.ε., Αθήνησι 1878.
- Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, *Προλεγόμενα*, χ.ε., Αθήνα 1970.

β') Ξενόγλωσσες

- Avril, Adolphe, *Négociations relatives au traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi 1875-1886*, Ernest Leroux, Paris, 1886, σσ. 129-133. Ανακτήθηκε από: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9810548k.r=N%C3%A9gociations%20relatives%20au%20trait%C3%A9%20de%20Berlin%20et%20aux%20arrangements%20qui%20ont%20suivi%201875-1886%20Ernest%20Leroux%2C%20Paris?rk=42918>, στις 02/07/2023.
- Gladstone W. E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, John Murray, London 1876.
- Noradounghian, Gabriel Effendi, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1856-1878*, τόμ. III, Librairie Cotillon, F. Pichon, Paris 1902.
- Pears, Edwin, *Forty Years in Constantinople: The Recollection of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, D. Appleton and company, New York 1916.

Β') Δευτερογενής βιβλιογραφία

α') Ελληνόγλωσση

- Αβδελά, Έφη, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: "εμείς" και οι "άλλοι"», στο: Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επίμ.), *Τί είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ.27-45.
- Αζέλης, Αγαθοκλής, *Τύπος και κρίση. Οι αντιπαραθέσεις για πολιτική κρίση και μεταρρυθμίσεις στον ελληνικό τύπο από την ήττα του 1897 έως το κίνημα του 1909 στο Γουδί*, Λογείον, Αθήνα 2014.
- Αλιβιζάτος, Νίκος, Κ., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2017³ [2011].
- Αρέτοφ, Νικολάι, «Οριενταλισμός, Οξιντενταλισμός και η εικόνα του άλλου σε βαλκανικό πλαίσιο», στο Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντια Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ), Ηράκλειο 2014, σσ. 247-258.
- Baleva, Martina, «Η εικόνα του Μπατάκ στη συλλογική μνήμη των Βουλγάρων», *Σύγχρονα Θέματα* 105 (2009), σσ. 33-41.
- Βερέμης, Θάνος - Κολιόπουλος, Γιάννης. *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.
- Γαρδίκια, Κατερίνα, «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ. 119-145.
- Γεωργίου, Ηλία Π., *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τας εν Θεσσαλία, Ηπείρω, Μακεδονία και Κρήτη επαναστάσεις του 1877-1878*, Αθήνα 1969.
- Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*» *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως την μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Δερτιλής, Γ. Β., *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750 - 2015*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ηράκλειο 2019¹⁰, [2004].

- Δημάκης, Ιωάννης Δ., «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 διά μέσου των στηλών του γαλλικού τύπου της εποχής», στο: Ι. Δημάκης, «Φιλελληνικά». Μελέτες για τον φιλελληνισμό κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, Αθήνα 1992, σσ.29-48.
- Διάλλα, Άντα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια, Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Δρούλια, Λουκία και Κουτσοπανάγου, Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμ. Α', Β', Γ', Δ', Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.
- Δρούλια-Μητράκου, Έλλη, «Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας», στο: Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), Αθήνα 2005, σσ. 477-488.
- Ηρακλείδης, Αλέξης-Διάλλα, Άντα, *Η ανθρωπιστική επέμβαση κατά τον δέκατο ένατο αιώνα: Από την Ναυμαχία στο Ναβαρίνο στην αμερικανική επέμβαση στην Κούβα*, μετ. Αλέξης Ηρακλείδης, Γιώτα Κουρμένταλα, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020.
- Καραβάς, Σπύρος, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.
- Καραπαναγιώτης, Λέων Β., «Ο ελληνικός Τύπος από τον 20ό στον 21ο αιώνα, στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα, ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, [23-25 Μαΐου 2002], Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σσ.45-51.
- Κατσιώπη, Ελευθερία Α., *Εθνικές εταιρείες τον 19ο αι: Η περίπτωση της Αδελφότητας και της Εθνικής Άμυνας*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανακτήθηκε από:
<https://ikee.lib.auth.gr/record/125934/files/GRI-2011-6320.pdf>, στις 28/8/2023.
- Κεχριώτης, Βαγγέλης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ.17-51.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα* 13 (1981).
- Κοριζής Χαρίτων Σ., *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στον 19ο αιώνα. Ο σύλλογος Ρήγας*, [χ.ό.], Αθήνα 1969.
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Φουστανέλες και χλαμούδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα (1821-1930)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.
- Κουμαριανού, Αικατερίνη «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου, 1780-1922», στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου: *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα, ιστορικές και*

- θεωρητικές προσεγγίσεις, [23-25 Μαΐου 2002], Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2005, σσ.55-62.
- Κωστής, Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2020⁴ [2013¹].
  - Κωστόπουλος, Τάσος, *Εθνικά κόμματα και πρώιμος μακεδονισμός. Η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαπάλης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία*, τόμ. Α΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2022.
  - Κωφός, Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, μετ. Lexicon, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001.
  - του ίδιου, “Dilemmas and Orientations of Greek Policy in Macedonia: 1878-1886”, *Balkan Studies* 21/1 (1980), σσ.45-55.
  - του ίδιου, «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σσ.101-127. Ανακτήθηκε από: <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/view/282/289>, στις 17/08/2023.
  - του ίδιου, *Μακεδονία: 4000χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982.
  - του ίδιου, «Διαπλοκή στρατηγικών και τακτικών επιλογών: Ο Τρικούπης κατά την Ανατολική Κρίση, 1875-1878», στο: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ.43-62.
  - του ίδιου, *Ο Αντάρτης Επίσκοπος Κίτρος Νικόλαος. Τα απομνημονεύματά του και η εξέγερση της Περίας το 1878*, Δωδώνη, Αθήνα 1992.
  - Λάζος, Χρήστος Δ., *Ιστορία της Πανεπιστημιακής ή Φοιτητικής Φάλαγγας*, Χρυσή Τομή, Αθήνα 1980.
  - Λέκκας, Παντελής Ε., *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Ε.Μ.Ν.Ε-Μνήμων, Αθήνα 1992.
  - Λιάκος, Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου» στο: *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1994, σσ. 171-199.
  - του ίδιου, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

- Λούβη, Λίνα, «Το ελληνικό κράτος 1833-1871. Το πολιτικό πλαίσιο των πρώτων βηματισμών», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 9-26.
- της ίδιας, *Περιγέλωτος Βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*, Εστία, Αθήνα 2002.
- Λυμπεράτος, Ανδρέας, «Η σφαγή του Μπατάκ και οι χρήσεις της ιστορίας», στο: Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού, Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική* (επιμ), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008, σσ. 37-51.
- του ίδιου, «Ρωμηοί, Έλληνες και Γκαγκαούζοι στη Βουλγαρία του 19ου αιώνα: ανασηματοδότηση, ταξινόμηση, αυτο-κατανόηση», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, (επίμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 417-428.
- του ίδιου, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ηράκλειο 2009.
- του ίδιου, «Η δική μας Ζαβέρα: η γένεση και η πορεία της βουλγαρικής ανάγνωσης του 1821», στο: Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Βαλκανικές αναγνώσεις του 1821*, Μέλισσα, Αθήνα 2021, σσ. 141-195.
- Λυριντζής, Χρήστος, «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ. 69-90.
- Μαλέσης, Δημήτρης, «Η εις τα σύνορα ή εις τας Αθήνας. Ο εθνικός λόγος τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα Εύβοια του Γεωργίου Φιλάρετου», *Μνήμων* 35 (2019), σσ.141-167. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/mnimon.20254>, στις 26/6/2023.
- Μαρίνου, Ξένια, *Αναζητώντας Οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την Παρισινή Κομμούνια*, ΚΨΜ, Αθήνα 2015.
- Μαρωνίτη, Νίκη, *Πολιτική εξουσία και «εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- της ίδιας, «Βασιλευομένη δημοκρατία: Λόγοι και Πρακτικές (1864-1910)», στο: Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σσ. 91-118.

- Ματάλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία, οι περιπέτειες μίας σχέσης, από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ηράκλειο 2003.
- Μουζέλης, Νίκος, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μίτεφ, Πλάμεν «Βουλγαρική Εθνική Παλιγγενεσία» στο: Γκιόργκι Μπακάλοφ, Χρίστο Ματάνοφ, Πλάμεν Μίτεφ, Ιβάν Τλτσεφ, Ρουμιάννα Μαρίνοβα - Χρηστίδη (επίμ.) *Ιστορία της Βουλγαρίας*, μετ. Γεώργιος Ε. Χρηστίδης, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 161-244.
- Μπένεντικτ, Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Αρχεία εφημερίδων. Μία αγνοημένη παράμετρος», στο: Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), Αθήνα 2005, σσ.489-493.
- Πετρόπουλος, Ιωάννης Α., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, τ.2, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992² [1986].
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., «*Το 1909 στον αθηναϊκό Τύπο: Η διαλεκτική διαμόρφωση της κοινής γνώμης*», υπό δημοσίευση στα πρακτικά της ημερίδας *Το κίνημα του 1909: Εκατό χρόνια μετά*. (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 18 Δεκεμβρίου 2009).
- του ίδιου, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια: Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιπούπολη, 1878-1914*, Πατάκης, Αθήνα 2006.
- Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*,³ Θεωρία και μελέτες ιστορίας 14, Ε.Μ.Ν.Ε - Μνήμων, Αθήνα 2009.
- του ίδιου, «Οι Βούλγαροι με τα μάτια των Ελλήνων. Αλλαγές της οπτικής από τα μέσα του 19ου αι», στο Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντια Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (ΠΕΚ), Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ), Ηράκλειο 2014, σσ. 355-369.
- Ριζάς, Σωτήρης, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή (1875-1895). Συνέχειες και ασυνέχειες», στο: Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, σσ. 153-162.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Εστία, Αθήνα 2020.

- Σκοπετέα, Έλλη, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830- 1880)*, πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Της ίδιας, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τόμ. Α΄2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σσ. 9-35.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης, «Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο Οθωμανικό παρελθόν», στην επιστημονική συνάντηση του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, 8 Απριλίου 2016), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μία απόπειρα χαρτογράφησης*, επίμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Βάσω Σειρηνίδου, Αθήνα 2017, σσ. 89-99.
- Σφέτας, Σπυρίδων, *Εισαγωγή στην Βαλκανική ιστορία. Από την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011.
- Τοντόροφ, Νικολάι, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821. Η περίπτωση των Βουλγάρων*, Gutenberg, Αθήνα 1982.
- Τσιρπανλής, Ζαχ, Ν., «Οι Έλληνες και Επανάσταση του 1875 στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη», στο: Γ. Θεοχαρίδη, Δ. Κανατσούλη, Σ. Παπαδοπούλου, Φ. Πέτσα (επιμ.) *Μακεδονικά* 15/1, (1975), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σσ. 1-15. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/makedonika.604>, στις 10/7/2023,.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830- 1922)*, μετ. Ιωάννα Πετροπούλου-Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2006³ [1975].
- Χασιώτης, Λουκιανός, *Η Ανατολική Ομοσπονδία: Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, Βάνιας, Αθήνα 2001.
- Berstein, Serge και Milza, Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών 1815-1919*, τομ. 2, μετ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997² [1992, Παρίσι].
- Daskalov, Roumen, *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press (CEU), Budapest 2004.
- Driault, Édouard, *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, μετ. Χαραλάμπους Αννίνου, Μ. Α. Δεπάστας, εν Αθήναις 1900.
- Farge, Arlette, *Η γέυση του αρχείου*, μετ. Ρίκα Μπενβενίτσε, Νεφέλη, Αθήνα 2004.

- Gellner, Ernest, *Έθνη και εθνικισμός*, μετ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 [1983].
- Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τομ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.
- Hobsbawm, Eric J., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848 - 1875*, μετ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.
- του ίδιου, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μετ. Χρυσ. Νάντρικς, Καρδάμιτσα, Αθήνα 1994.
- Hroch, Miroslav, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο: Miroslav Hroch, Μαρία Τοντόροβα (επίμ.), *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, μετ. Παρασκευάς Ματάλας, Νίκος Ποταμιανός, Ποθητή Χατζαρούλα, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σσ. 17-54.
- του ίδιου, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, μετ. Ben Fowkes, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Inalcik, Halil, Quataert, Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετ. Μαρίνα Δημητριάδου, τομ. Β', Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011³ [1990].
- Jelavich, Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων 18ος-19ος αιώνας*, τομ.1, μετ. Χριστίνα Δεληστάθη, Πολύτροπον 2006² [1983].
- Mazower, Mark, *Τα Βαλκάνια*, μετ. Κωνσταντίνος Ν. Κουρεμένος, Πατάκη, Αθήνα 2021²⁶ [2002].
- Özkirimli, Umut, *Θεωρίες του εθνικισμού. Μία κριτική προσέγγιση*, μετ. Ιουλία Πεντάζου, Ι. Σίδερης, Αθήνα 2013² [2011].
- Quataert, Donald, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μετ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Todorova, Maria, *Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση*, μετ. Ιουλία Κολοβού, επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2005.
- Της ίδιας, *Το παιχνίδι της κλίμακας. Τα Βαλκάνια από τους εθνικισμούς στη μετασοσιαλιστική νοσταλγία*, μετ. Τάκης Γέρος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Π.Ε.Κ), Ηράκλειο 2022.

β') Ξενόγλωσση

- Anderson, M.S., *The Eastern Question, 1774-1923. A Study in International Relations*, St Martin's Press, New York 1966.
- Crampton, R. J., *Bulgaria*, Oxford University Press, New York 2007.
- Driault, Édouard et Lhéritier, Michel, *Histoire Diplomatique de la Grèce, de 1821 à nos jours* τόμ. III, Les Presses Universitaires de France, Paris 1925.
- Halbwachs, Maurice, *The Collective Memory*, Harper Colophon, New York 1980.
- Harris, David, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, University of Chicago Press, Chicago, 1939.
- Lascaris, S. Th., *La politique exterieure de la Grèce avant et après le congrès de Berlin (1875-1881)*, éditions Bossard, Paris 1924.
- MacGahan, Januarius A., *The Turkish atrocities in Bulgaria*, Bradbury, Agnew & Co, London 1876.
- Markova, Zina, "Solidarité internationale avec les Bulgares en 1876", *Balkan Studies* 25 (1984), σσ. 390-394. Ανακτήθηκε από:
<https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/5086>, στις 17/08/2023.
- Millman, Richard, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review* 58/2 (Απρίλιος 1980), σσ.218-231. Ανακτήθηκε από:
<https://www.jstor.org/stable/4208028>, στις 29/10/2023.
- Mitev, Iono, "MacGahan and the April, 1876 Uprising", *Southeastern Europe/ L' Europe du Sud- Est* 4 (1977), σσ.262-263. Ανακτήθηκε από:
https://brill.com/view/journals/seeu/4/1/article-p262_16.xml, στις 18/08/2023.
- Nora, Pierre, *Les Lieux de mémoire*, Gallimard, Paris 1997.
- Richardson, John E., *Analysing Newspapers. An approach from Critical Discourse Analysis*. Palgrave Macmillan, New York 2007.
- Shannon, R. T., *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, The Harvester Press Limited, England 1975² [1963].
- Stamatopoulos, Dimitris, "War and Revolution: A Balkan Perspective- An Introduction", στο: Dimitris Stamatopoulos (επίμ.), *European Revolutions and the Ottoman Balkans. Nationalism, Violence and Empire in the Long Nineteenth Century*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2020, σσ. 1-18.

- Stanley Evans G., *A Short History of Bulgaria*, Lawrence and Wishart, London 1960.
Ανακτήθηκε από:
<https://archive.org/details/EvansShortHistoryBulgaria/page/n1/mode/2up>, στις 22/08/2023.
- Stavrianos L. S., *The Balkans since 1453*, Hurst & Company, London 2000² [1958].
- Todorov, Varban, «Greek Politics in the 70's of the 19th c. and the Idea of a Balkan Federation», *Études Balkaniques*, 3 (1993), σσ. 91-112.
- Του ίδιου, *Greek federalism during the nineteenth century (ideas and projects)*, Columbia University Press, New York 1995.